

SƏRDAR ZEYNAL

AZƏRBAYCAN DİLİ MORFOLOGİYASININ TƏDQIQI TARİXİ

(XX əsr)

Kitab Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və filologiya fakültəsinin Elmi Şurasının 15 aprel 2010-cu il tarixli 2 sayılı protokolunun qərarı ilə çap olunur.

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2011**

Elmi redaktor:

Tofiq Hacıyev

*Filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Rəyçilər:

Fikrət Xəlqov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Buludxan Xəlilov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

Vaqif Qurbanov

Pedaqoji elmlər namizədi

**Sərdar Zeynal. Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr).
Bakı, "Elm və təhsil", 2011. – 204 səh.**

Monoqrafiya Azərbaycan dilinin morfolojiyası ilə bağlı 1918-ci ildən 2000-ci ilə qədər nəşr olunan orta və ali məktəb dərslikləri, eyni zamanda elmi əsərlər əsasında hazırlanmışdır. Əsərdə Azərbaycan dilinin morfolojiyasına aid anlayışların 82 illik tarixi yolu ardıcılıqla nəzərdən keçirilmiş, bu müddət ərzində morfoloji anlayışlarla bağlı irəli sürülmüş fikirlər təqdir edilmiş, günümüzə səsleşməyənlərə isə bugünkü tələblər baxımından münasibət bildirilmişdir. Kitab tələbələr, magistrələr, aspirant, doktorant və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Z $\frac{4602000000}{N098 - 2011}$ *qıfllı nəşr*

© «Elm və təhsil», 2011

M Ü N D Ə R İ C A T

«Morfologiya» mövzusunun keçdiyi tarixi yola bir nəzər	4
Sözün mənalı hissələri deyəndə nə başa düşülür?	14
Sözün forma və məzmununu dəyişən morfoloji əlamətlər	32
Dildə sözlər nə üçün qruplara bölünür?	49
İsimlər quruluşlarına görə necə olur?	98
İsimlər formasını nə üçün dəyişir?	107
İsmnin halları tarixən necə adlandırılmışdır?	119
Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər	121
Əlamət və keyfiyyətin azlıq və çoxluğunun ifadəsi	141
Əlamət və keyfiyyətin azlığının ifadə formaları	155
Əlamət və keyfiyyətin çoxluğunun ifadə formaları	157
Əlamət və keyfiyyətin ifadə formalarının tarixi ardıcılığını göstərən cədvəl	162
Əşyaların miqdar göstəriciləri	168
Saylar quruluşca necə cür olur?	178
Əşyaların miqdarının müxtəlif formalarda ifadəsi	191
Əşyaların miqdarının tarixi ifadə formalarını göstərən cədvəl	201

«MORFOLOGIYA» MÖVZUSUNUN KEÇDİYİ TARİXİ YOLA BİR NƏZƏR

DİLÇİLİYİN ən geniş bölməsi olan «morfologiya» sistemli şəkildə olmasa da, tək-tək anlayışlar şəklində hələ orta məktəbin ibtidai siniflərindən tədris olunmağa başlayır. İbtidai siniflər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərsliklərinə daxil edilmiş «Sözün tərkibi», «Kök və şəkilçi»¹ və digər anlayışlar morfologiyanın tədrisinin başlanğıcı hesab olunmalıdır. Şagirdlərin yaddaşlarından silinməsin deyə, dilçiliyin digər bölmələrinə aid nümunələr kimi, morfologiya bölməsinə aid nümunələr də orta məktəbin tək-cə bir sinfinin deyil, bəzən iki və daha çox sinfinin (məsələn, III və IV-V) proqramına daxil edilir.

Müxtəlif siniflər üçün tərtib edilən dərsliklər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif məzmun və formada tərtib edilsələr də, bəzən müxtəlif siniflər üçün hazırlanmış dərsliklərə eyni mövzular daxil edilir. Məsələn, «Sözün tərkibi» mövzusu nəzəri formada III sinifdə tədris olunaraq şagirdlərə öyrədilir və qazanılmış bilik çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirilir. Eyni mövzu sonradan eyni başlıq altında yenidən IV sinfin dərsliyinə də daxil edilir.² Lakin bu sinfin dərsliyində həmin mövzu ilə əlaqədar nəzəri material verilmir. Kökün və şəkilçinin nə olduğunu şagirdlərə hərtərəfli başa salmaq üçün dərslikdə bu mövzuya aid çoxlu tapşırıq verilir (10 çalışma). Müəllim III sinif şagirdlərinin dərsliklərindən öyrəndikləri nəzəri materiala əsaslanaraq həmin mövzunu şagirdlərin yadına salır, onun xüsusiyyətləri və əlamətləri yenidən təkrarlanır, aydınlaşdırılır və yeni forma və

¹ Y.Ş.Kərimov, N.M.Xudiyev, Azərbaycan dili, Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslik, Bakı, 2000, səh.19

² «Sözün tərkibi», A.N.Rəhimov, N.M.Xudiyev, M.S.Həsənov, Azərbaycan dili, IV sinif üçün dərslik, Bakı, 2002, səh.8

məzmunlu tapşırıqların köməyi ilə möhkəmləndirilir.

Lakin morfoloji anlayışların orta məktəb dərsliklərinə daxil edilməsi qaydası həmişə bugünkü forma və məzmununda olmamış, illərlə müxtəlif qayda və qanunlarla əsaslandırılmışdır.

XX əsrin birinci rübünün sonlarına qədər orta məktəblər üçün xüsusi dərsliklər hazırlanmadığından, morfolojiyaya aid anlayışlar tək-tək müəlliflərin müstəqil şəkildə tərtib etdikləri dərsliklərdə planlı və ardıcıl şəkildə deyil, dağınıq şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Məsələn: 1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun birlikdə hazırladıqları «Rəhbəri sərf» dərsliyində dərslik sərf adlandırılrsa da, burada dilçiliyin müxtəlif bölmələri işıqlandırılmışdır. Dörd hissədən ibarət dərsliyin birinci hissəsində «Ləfz, kəlmə və cümlə», ikinci hissəsində «isim», «izafət», «sifət», «ismi ədəd», «ismi-ışarət», «zəmir» (əvəzlik – S.Z.), üçüncü hissədə «məsdər», «fel», dördüncü hissədə isə «ədatat» (ədatlar – S.Z.) verilmişdir.

Lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu pərakəndəlik aradan qaldırılmış, məktəblərdə Azərbaycan dilini tədris etmək üçün xüsusi proqramlar hazırlanmış və bu proqramlar əsasında müəyyən sistem və elmi ardıcılığa malik dərsliklər yaradılmışdır. Həmin dərsliklərin birincisi sayılan və «Sərf komissiyonu» adı ilə tanınan, müəlliflər qrupu tərəfindən hazırlanmış «Türkcə sərf-nəhv» (1924) dərsliyində bu qanunauyğunluq gözlənilmiş, həmin dərslikdə dilçiliyin bir çox bölmələri pərakəndə şəkildə olsa da, aydınlaşdırılmışdır.

«Morfolojiya» bölməsi bu dərsliyə daxil edilmiş və göstərilmişdir ki, «Sərf (morfolojiya – S.Z.) kəlmələrin ayrı-ayrı olaraq onların quruluşu, dəyişməsi və vəzifəsindən bəhs edir». İlk rəsmi dərslik sayılan bu kitabda bugün «Morfolojiya» adlanan bölmə «sərf», 1928-ci ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadə tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilən «Türk qra-

meri» dərslində paralel şəkildə «şəkliyyət-morfoloji» (səh. 46), 1936-cı ildə İ.Həsənov tərəfindən nəşr edilən «Qrammatika» dərslində «morfologiya», 1945-ci ildə S.Cəfərov, Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən «Azərbaycan dilinin sərfi» dərslində yenidən «şəkliyyət», 1951-ci ildə Ə.Abasov tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərslindən başlayaraq bu günə qədər isə «Morfologiya» adlandırılmışdır.

«Morfologiya» geniş bir şəkildə orta məktəb dərslərinə daxil edilsə də, «morfologiya» termininin izahı ilə bağlı orta məktəb dərslərində elə bir məlumat verilməmişdir. İlk dəfə «morfologiya» termini daxil edilən dərslərdə morfologiya haqqında deyilir: «Sözlərin başlıca iki üsürü vardır: damar (kök – S.Z.) və şəkilçi.

Sərfin bu iki üsürdən bəhs edən kısmına şəkliyyət (morfoloji) deyilir».¹

Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən 1934-cü ildə nəşr edilən «Qramer» dərslinin I hissəsi «Morfoloji» adlansa da, bu dərslərdə də «morfologiya» sözünün nə olduğu aydınlaşdırılmamış, yalnız «Giriş»də (səh. 5) göstərilmişdir ki, «Qramer» üç əsas şöbəyə ayrılır. 1) Fonetika – nitq səsləri bəhsi; 2) morfologiya – nitq kəlmələri quruluşu və onların nitqdə dəyişməsi bəhsi və 3) sintaksis –cümle quruluşu və cümlələrin bir-birinə bağlanması bəhsi».²

Müəllifsiz nəşr edilən «Qrammatika» (1937) dərsləri başdan-başa morfologiya bölməsinə hərs edilmiş və orada həmin anlayışa «Qrammatikanın cümlədə işlədilən sözlərin növ və quruluşundan bəhs edən hissəsinə morfologiya deyilir» (səh. 4) formasında tərif verilmiş və burada da «morfologiya» termininin mənası açıqlanmamışdır.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən nəşr olunan «Qrammatika» dərslində isə morfologiyaya

¹ B.Çobanzadə, F.Ağazadə, Türk qrameri, 1930, səh. 46

² Qeyd edilən dərslər, səh. 5

verilmiş tərif dəyişdirilərək «Fikirlərimizi ifadə etmək üçün sözlərin müəyyən mənalarla bağlı olaraq düşdükləri şəkillərindən bəhs edən hissəyə morfolojiya deyilir» (səh. 4) formasına salınmışdır.

«Morfolojiya» sözünün mənası termin kimi ilk – dəfə olaraq 1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə aydınlaşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, «Morfolojiya», yəni söz bəhsi (yunanca morfe-forma deməkdir) sözlərin təşkilini və dəyişməsinə öyrədir».¹

1945-ci il dərsliyində isə «morfolojiya» yenidən «şəkilliyyət» termini ilə əvəzlənmiş və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1951-ci ilə qədər bu cür ifadə olunmuşdur. Sonrakı dərsliklərdə də morfolojiya termini haqqında heç bir məlumat verilməmiş və mənası aydınlaşdırılmamış, qısaca şəkildə göstərilmişdir ki, «Morfolojiya cümlədə sözlərin dəyişilməsi qaydalarını, sintaksis isə cümlədə sözlərin birləşməsi qaydalarını öyrədir».²

S.Cəfərov tərəfindən hazırlanmış dərsliyin əsas bölməsi ümumi şəkildə «Morfolojiya» adlandırılmış və bu termin və bölmə haqqında «Morfolojiya cümlədə sözlərin dəyişilməsi və sözlərin düzəldilməsi qaydalarını öyrədir» cümləsindən başqa əlavə məlumat verilməmişdir.³

Sonralar nəşr edilən dərsliklərdə «Morfolojiya» sözü ümumi bir bölmənin ümumi adını ifadə etmiş, lakin bu söz haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Bütün dərsliklərdə ümumi bölmənin adı «Morfolojiya» adlandırılmış və həmin bölmə IV siniflər üçün dərslikdə «nitq hissələri»⁴ mövzusu ilə

¹ Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Azərnəşr, Bakı – 1941, səh. 3

² Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, Azərnəşr, 1955, səh. 4

³ S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, Azərnəşr, 1959, səh. 13

⁴ Ə.Əfəndizadə, R.Əsədov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, Maarif, 1978, səh. 108

başlanılmışdır.

Bu cür tərtibat 1994-cü ilə qədər davam etdirilmiş və həmin ildə nəşr olunan «Türk dili»¹ dərsliyində də bölmələrdən biri «Morfologiya» adlandırılmışdır. Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu dərslikdə verilən «Morfologiya» adlı bölmədə ilk əvvəl qrammatika haqqında məlumat verilmiş və qrammatikanın iki hissədən (1. morfologiya və 2. sintaksis) ibarət olduğu qeyd edilmişdir. Sonra isə həm morfologiya, həm də sintaksis termininin mənası aydınlaşdırılmış və göstərilmişdir ki, «morfologiya» yunanca «morfos» (forma) və «loqos» (bəhs) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib sözlün formaları haqqında bəhs mənasını bildirir.

Morfologiyada sözlərdən nitq hissələri kimi bəhs olunur və onların quruluşu, dəyişmə xüsusiyyətləri öyrənilir».²

Demək olar ki, XX əsrdə nəşr olunan orta məktəblər üçün «Azərbaycan dili» dərsliklərinin heç birində «Morfologiya» haqqında bu qədər ətraflı və dəqiq elmi məlumat verilməmişdir. Bu məlumat 2000-ci ildə nəşr olunan dərsliklərdə də eynilə saxlanılmışdır.

XX əsrdə qrammatikaya aid olunan elmi əsər və məqalələrdə də dilçilik elminin ən geniş bölmələrindən biri olan morfologiyaya diqqət eyni cür olmamışdır. Məsələn: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər» (elmi-sərfin bəzi məsələləri Bakı-1947) toplusunda verilən «SÖZÜN quruluşu» (Ə.Mahmudov, səh. 51) məqaləsində sözlərin quruluşundan – kökdən, şəkilçilərdən söhbət açılır, sözlərin mənasını və formasını dəyişdirən şəkilçilər aydınlaşdırılır və onlara tərif verilir. Lakin sözlərin dəyişməsindən bəhs edən bölmənin ümumi adı haqqında söhbət açılmır.

Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılan və ilk

¹ Əziz Əfəndizadə, B.Əhmədov, V sinif

² Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, Türk dili. V sinif üçün dərslik. «Öyrətmən» nəşriyyatı, Bakı, 1994, səh. 105

elmi dərslik sayılan «Müasir Azərbaycan dili»nin¹ geniş bir bölməsi «Morfologiya» (səh. 74-214) adlansa da bu dərs vəsaitində «Morfologiya» termini haqqında bir kəlmə də danışılmamışdır. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (I hissə, morfologiya, 1960) əsəri dilimizin qrammatikasının morfologiya bölməsinə həsr olunsa da, bu əsərdə də «morfologiya» termini geniş şəkildə aydınlaşdırılmamışdır.

Əsərdə verilən «Bir neçə söz» (səh. 5) başlıqlı mətndə yazılır: «Çapa təqdim olunan bu kitab Azərbaycan dilçiliyinin maraqlı bir sahəsinə – morfologiyaya həsr olunmuşdur. Bu əsərdə nitq hissələri, sözün qrammatik formaları və ayrı-ayrı nitq hissələrinə xas olan sözdüzəltmədən ətraflı şəkildə bəhs olunur».

«Grammatikanın hissələri haqqında» (səh. 11) adlanan mövzuya aid mətnin daxilində dilçiliyin şöbələri aydınlaşdırılır və onlara tərif verilir. Morfologiya haqqında yazılır: «Nitq hissələri (isim, sifət, say və s.), onlara xas olan kateqoriyalar (hal, şəxs və s.) və xüsusiyyətlər (sifətlərin dərəcələri, yeni sözdüzəltmə üsulları və s.) bu məqsədlə istifadə edilən şəkilçilər və başqa bu kimi bir sıra məsələlər, əsasən, dildəki morfemlərlə əlaqədardır. Buna görə də qrammatikanın bu məsələlərdən bəhs edən sahəsinə morfologiya deyilir».²

«MORFOLOGİYA eyni sözün müxtəlif formalarının əmələ gəlməsi üsullarından bəhs edir».³

Verilən aydınlaşdırıcı məlumatlardan görünür ki, bu əsərlərdə morfologiyanın tədqiqat obyektinin nə olduğu konkret şəkildə göstərilir.

Lakin «morfologiya» termininin dilimizə hansı dildən gəldiyi, onun mənasının nə olduğu aydınlaşdırılmır. Bu iki

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili ADU Nəşriyyatı, Bakı, 1954

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı 1960, səh. 11

³ Yəni orada, səh. 12

səbəbdən ola bilərdi: 1) ya bu terminin mənası dilçilərimizə çox sadə göründüyündən bunu izah etməyi lazım bilməmişlər, ya da 2) bu terminin izahını vermək diqqətdən kənarda qalmışdır.

Sonralar nəşr olunan dərsliklərdə də 1) H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ƏDƏBİYYATI Nəşriyyatı, Bakı-1962, 2) prof. M.Hüseynzadə: Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik «Maarif» nəşriyyatı, Bakı-1973 və s.) bu məsələyə toxunulmamışdır. Lakin 1980-ci ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili»¹ əsərində bu məsələ işıqlandırılmış və kitabın başlanğıcı sayılan «Morfolojiyaya giriş» (İ.T.Məmmədov) bölməsində göstərilmişdir ki, «Qrammatikanın əsas şöbələrindən biri olan morfolojiya (yunanca iki sözdən ibarətdir: morphe «forma», lodos – «elm») geniş mənada söz və onun formalarını tədqiq edir.

... Söz həm də dilçiliyin bir şöbəsi olan leksikologiya tərəfindən öyrənilir. Leksikologiya sözü dilin lüğət tərkibinin vahidi kimi əsasən leksik-semantik planda tədqiq edirsə, morfolojiyada söz, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir».²

Dilçiliyin şöbələrinə verilən adların, terminlərin hansı dildən keçən sözlərlə ifadəsi həmişə oxucuda – şagirddə, tələbədə, yaxud digər qrupdan olan istifadəçilərdə maraq oyadır. Əgər dilçilik elmi ilə məşğul olan hər bir kəs işlətdiyi söz və ya ifadənin mənasını bilmirsə, yaxud çətin başa düşürsə, onda həmin adamın mütaliə etdiyi anlayış, şöbə, yaxud bölmə haqqında ətraflı məlumat əldə etməsinə inanmaq çətin-

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfolojiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı-1980

² Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili II cild, morfolojiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı-1980, səh. 5

dir.

Son dövrlərdə morfologiya ilə bağlı yazılan elmi əsərlərin bəzilərində bu sahəyə verilən ad-termin onun hansı dildən alınması, əhatə etdiyi sahələr ətrafı izah edilir və aydınlaşdırılır.

Belə əsərlərdən biri professor Buludxan Xəlilovun 2000-ci ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası» (I hissə) əsəridir. Bu əsərdə «MORFOLOGİYA» termini, bu terminin hansı dildən alınması, dillərin morfoloji quruluşuna görə morfologiyanın növləri və sair haqqında (səh. 33-46) ətrafı məlumat verilir. Əsərdə göstərilir ki, «MORFOLOGİYA» qrammatikanın əsas şöbələrindən biridir. Bu şöbənin adı yunan mənşəli iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: morphe – «forma», logos – «elm». MORFOLOGİYA sözün formasını öyrənir». ¹ Burada dillərin morfoloji quruluşuna görə morfologiyanın «Amorf morfologiyası», «Aqqlütinativ (iltisəqi) morfologiya», «Flektiv morfologiya» və «İnkorporlaşan morfologiya» (səh. 33-38) adlı növlərə bölündüyü də qeyd edilir.

«MORFOLOGİYANIN növləri» (səh. 40) başlıqlı bölmədə göstərilir ki, morfologiya şöbəsi sözün morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlərini müxtəlif istiqamətdə tədqiq edib öyrənir. Buna görə də morfologiyanın müxtəlif növləri meydana çıxır. Bu baxımdan morfologiyanın növləri, əsasən aşağıdakılardır: 1. Təsviri morfologiya; 2. Tarixi morfologiya; 3. Müqayisəli morfologiya». ²

Əsərdə dilçiliyin hər bir sahəsinə aid verilən anlayışın bu cür geniş və əhatəli olması alqışlanmalı, bu üsul həm ali, həm də orta məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

¹ Buludxan Xəlilov. «Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası», Bakı, «Elm» -2000, səh. 33

² Yəni orada, səh. 40

Hər bir sözün-terminin mənasının açıqlanması və tələbə, yaxud şagirdə çatdırılmasının ortaya çıxardığı müsbət nəticə ən görkəmli dilçi-metodistləri də maraqlandırmış və bu təşəbbüs onlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir.

Hələ «morfologiya» termininin (eləcə də başqalarının) orta məktəb dərslərlərində geniş şəkildə izah edilmədiyi bir dövrdə dilçi-metodistlər qeyd edirdilər ki, «V-VI siniflərdə morfologiya bəhsini keçməkdə məqsəd, dilimizdəki nitq hissələrinin mənası və qrammatik əlamətləri haqqında şagirdlərə aydın və dürüst məlumat verməkdir.

Birinci məşğələdə şagirdlərə «morfologiya» istilahının mənası izah olunmalıdır. Müəllim şagirdlərə anlatmalıdır ki, morfologiya istilahı iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: «morfe» - «forma», «loqos» isə söz (sözlərin forması) deməkdir. Bu təlimin iki bölməsi vardır: 1. sözün quruluşu, söz yaradıcılığının formaları haqqında təlim; 2. nitq hissələri haqqında təlim.¹

Bu müsbət fikir həmin müəllifin 1978-ci ildə «Maarif» nəşriyyatında çapdan çıxan «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» adlanan dərsliyində də (səh 123) öz əksini tapır.

Lakin digər müəlliflər morfologiya bölməsinin tədrisinə başlarkən «morfologiya» termininin izahı ilə yox, həmin bölmənin başlanğıcı hesab olunan «Söz və onun tərkibi» mövzusunun tədrisi ilə başlamağı məsləhət bilirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, morfologiya bəhsinin tədrisinə «Söz və onun tərkibi» mövzusunun öyrədilməsi ilə başlanılır».²

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı metodik ədəbiyyatları ardıcıl olaraq izlədikdə görürük ki, orta məktəblərdə

¹ A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1956, səh. 81

² Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, M.Həsənov, Y.Əfəndiyev, K.Mikayılov, «Azərbaycan dilinin tədrisi» (V-VIII siniflərdə) I hissə, «Maarif», Bakı, 1965, səh. 127

AZƏRBAYCAN dilinin tədrisinə müəyyən dövrlərdə bir elm sahəsinin tədrisi kimi yanaşılmış və həmin elm sahəsinə aid bütün termin və anlayışların şagirdlərə daha ətraflı çaldırılmasına xüsusi fikir verilmişdir. Müəyyən dövrlərdə isə Azərbaycan dili fənninə bir elm sahəsi kimi yox, şagirdlərin yazılı və şifahi nitqini nizama salan bir vasitə kimi baxmışlar.

«Azərbaycan dili» nə bir elm sahəsi kimi göstərilən son münasibət 1994-cü ildən başlayaraq bu gün də davam etməkdədir. Ona görə də orta məktəbdə Azərbaycan dilini tədris etmək üçün hazırlanan proqramlarda dilçiliyin hər bir bölməsinin adının tədrisi ilə bağlı ayrıca saat ayrılmış, hər bir bölmənin tədrisinə həmin bölmənin adı ilə bağlı ayrılmış xüsusi saatla başlanılmışdır ki, bu da təqdir olunmalı hadisədir. Çünki şagird öyrəndiyi bölmənin adının mənasını elmi surətdə mənimsəyib dərk edəndə, həmin bölməyə aid anlayışları sonradan şagirdə başa salmaq daha asan olur və gələcəkdə əsl, hərtərəfli bilik və bacarığa malik görkəmli müəllim və alimlərin yetişməsinə şərait yaradılır.

Azərbaycan dilinin bir elm kimi orta məktəbdə tədrisini müəyyən qədər təmin edən son proqramda bu iş müəyyən dərəcədə nəzərə alınmış və bölmələrə girişlə bağlı ayrıca saatlar ayrılmışdır. Məs. «Ümumtəhsil məktəblərinin V sinifləri üçün Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması» zamanı morfologiya haqqında məlumat vermək üçün «Qrammatika və onun şöbələrindən biri olan morfologiya haqqında – 1s»¹ vaxt ayrılır. Lakin təkcə morfologiya haqqında məlumat vermək üçün bir saat vaxtın ayrılmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Fonetika, leksika, frazeologiya, sintaksis və digər bölmələrlə tanışlıq

¹ Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu, Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması, Bakı, 1999, səh. 10

üçün də proqramda ayrıca saatlar ayrılmalı, şagird orta məktəbdə Azərbaycan dilini bir elm sahəsi kimi ətraflı öyrənməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisinə orta məktəbdə şagirdlərin yazılı və şifahi nitqinin inkişafına xidmət edən bir vasitə kimi yanaşanlar yanılırlar. Azərbaycan dili də riyaziyyat, fizika və kimya kimi bir elm olaraq tədris olunmalı, dilimizin qrammatikasına aid hər bir anlayış ətraflı şəkildə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Bunu bizdən Azərbaycan dilinə olan bugünkü dövlət qayğısı və münasibətimiz tələb edir.

«Sözün mənalı hissələri» deyəndə nə başa düşülür?

Azərbaycan dilinin «morfologiya» bölməsinin orta məktəbdə tədrisi müxtəlif illərdə müxtəlif siniflərin proqramına daxil edilsə də, bu bölmə, əsasən, beş, yaxud altıncı siniflərdə tədris edilmişdir. Bu bölmənin tədrisi zamanı sözün nə olduğu aydınlaşdırılmış, onun necə yarandığı və hansı hissələrdən ibarət olduğu qeyd edilmiş, sözün əsas vəzifəsi izah edilərək ona qrammatik bir vahid kimi tərif verilmişdir.

Söz, eyni zamanda, leksikologiyının da tədqiqat obyekti olduğundan, o, bu bölmədə də aydınlaşdırılır. Leksikologiya bölməsində sözün leksik, həqiqi və məcazi mənalı, təkmənalı və çoxmənalılığı, digər sözlərlə omonimliyi, sinonimliyi, ümumişlək olması və ümumişlək olmaması, yeni və köhnə, əsl türk (Azərbaycan), yoxsa alınma söz olduğu öyrənilir.

Morfologiyada isə vəziyyət tamamilə başqadır. Bu bölmədə, əsasən, sözün qrammatik mənası tədqiqat obyektinə çevrilir, eyni qrammatik xüsusiyyətə malik olan sözlər qruplaşdırılaraq onların quruluşu, əmələgəlmə yolları və cümlədə hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləndiyi qeyd edilir.

Dilin, eyni zamanda, qrammatikanın əsas vahidi və tədqiqat obyektı olan söz müxtəlif illərdə orta məktəb dərslərlərində müxtəlif cür qiymətləndirilmiş, gah «Kök və şəkilçi», gah da «Sözün tərkibi» başlıqlı mövzuların daxilində aydınlaşdırmışdır.

Eyni anlayışın izahında müxtəlif terminlərdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, uzun bir tarixi dövrü ardıcılıqla izlədikdə, bütün izahların eyni vəzifə və məqsəd daşdığına şahidi oluruq. Sözün quruluşu kökdən, şəkilçidən, sözlərin birləşməsindən ibarət olduğu kimi, kök və şəkilçi də, eyni zamanda, sözün quruluşunu əmələ gətirən ünsürlərdir. Deməli, hər iki termin müxtəlif cür səslənən, sinonimlik təşkil edən və eyni vəzifəni həyata keçirən qrammatik ifadə formalarıdır. Qafur Rəşad Mirzəzadənin 1918-ci ildə nəşr olunan «Rəhbəri sərf» dərslində bu anlayış «ləfz, kəlmə və cümlə» (səh.3) bölməsində izah edilmiş və qeyd olunmuşdur ki, «Ağızdan mənalı və mənasız çıxan sözə ləfz (1. söz, kəlmə, 2. deyiliş, tələffüz — S.Z.) deyilir».¹

Burada mənalı söz (ağac, məktəb) isə kəlmə adlandırılır.

1924-cü ildən başlayaraq dövlət nəzarəti və qərarı ilə nəşr olunan orta məktəb dərslərində bu anlayışın izahı müxtəlif cür verilmiş və müxtəlif terminlərlə ifadə edilən mövzular şəklində dərslərə daxil edilmişdir.

Qrammatika dərslərlərinin nəşr olunduğu o illərdə «söz» anlayışı o qədər də ətraflı izah edilməmiş, söz o dövrlərdə kəlmə adlandırılmış, kəlmə isə bugünkü «nitq hissələri» termininin mənasında işlənmişdir. Ona görə də bu dərslərdə göstərilir ki, «Kəlamın cüzlərinə kəlmə deyilir»² (Danışığın, fikri ifadə edən cümlənin hissələrinə söz deyilir — S.Z.) Bu tərifi də görünür ki, cümləni əmələ gətirən hər

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. Rəhbəri sərf. Bakı, 1918, səh.3.

² Türkcə sərf-nəhv 1924, səh. 11

bir vahid söz adlanır. Lakin burada söz haqqında heç bir məlumat verilmir və göstərilir ki, «Türkcə yeddi dürlü kəlmə vardır»¹. Sonra isə bu gün nitq hissələri adlandırıldığıımız isim, sifət və s. sadalanır və bu sadalanmadan görünür ki, kəlmə (söz) nitq hissəsi mənasında işlədilmişdir. Onu da nəzərə alsaq ki, hər bir nitq hissəsinin özü də sözlərdən ibarətdir, onda «kəlmə» sözünün həm söz, həm də «nitq hissəsi» mənalarında işləndiyinə şübhə yeri qalmaz. Düzdür, nitq hissələri ayrı-ayrılıqda izah edilərkən onların mürəkkəb olduğu da qeyd edilir. Lakin sözlər kimi, sözlərdən ibarət olan nitq hissələrinin də quruluşca növləri haqqında danışılmaz, ancaq ismin mürəkkəb, sifətin həm bəsit (sadə) həm isim və fəldən düzəldiyi, həm də mürəkkəb olduğu qeyd edilir. Deməli, ayrıca olaraq söz və onun quruluşu haqqında danışılmasa da, dolayısı ilə olsa da, sözlərin quruluşca növləri izah edilir.

1925-ci ildə nəşr edilən «Sərf və nəhv» dərsliyində «söz» termini dərslikdə işlənsə də, onun haqqında geniş danışılmamışdır. Bu dərslikdə «Ləfz» (söz, kəlmə, deyiliş — S.Z.), «kəlmə və cümlə»² başlıqlı mövzu verilsə də, bu mövzunun daxilində dediklərimiz haqqında elə bir geniş məlumat verilmir. Tələffüz olunan hər bir söz ləfz adlanır. Tələffüz olunan sözlər mənalı və mənasız olduğundan mənası olanlar kəlmə (söz — S.Z.) adlandırılır, mənasız olanlar isə sözlüyündə qalır. Ona görə də dərslikdə yazılır: «Ağızdan mənalı və mənasız çıxan sözə ləfz deyilir. Məsələn: xə, dud, zim... Mənalı əvət kəlmə deyilir»³.

Biz görürük ki, müxtəlif mənalarda işlədilsə də, müəyyən qədər sinonimik cərgə təşkil edən söz, kəlmə və ləfz sözlərinin hər üçü əslində eyni mənanı ifadə edir. Yəni kəl-

¹ Yəni orada

² «Sərf-nəhv» 1925, səh. 2

³ Yəni orada

mə «isim (ər) söz»¹ «söz, isim,... anlayışın səslə ifadəsindən ibarət olan nitq vahidi: kəlmə»², «ləfz, (ə) söz, kəlmə»³. deməkdir.

Ancaq bu dərslikdə də sözün quruluşu haqqında konkret olaraq heç bir məlumat verilmir.

B.Çobanzadə və F.Ağzadənin yazdıqları «Türk qrameri» (1929) dərsliyinin «Şəkliyyat — morfoloji» bölməsində ilk ümumi mövzu «Damarlar və şəkilçilər» adlanır. Orada göstərilir ki, «Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar (kök – S.Z.) və şəkilçi... Damarlar, sözdə bulunan şəkilçilər çıxarıldıqdan, atıldıqdan sonra kalan kısımdır. Türk dilinin damarları üç cür ola bilir: 1) bəsit, 2) yarma, 3) koşma (mürəkkəb)»⁴.

Göründüyü kimi, burada damarın (kökün – S.Z.) növləri göstərilir, lakin orta məktəb dərsliyi olsa da, kökün özünə tərif verilmir və qeyd olunur ki, kök «... parçalara ayrılmayan sözlərdir»⁵.

Dərslikdə təkcə damarların izahına on (səh. 46-56) səhifə yer ayrılır və sonra şəkilçilərin izahı başlayır. Şəkilçilərin izahına dərslikdə 40 səhifə (56-96) yer ayrılır. Burada şəkilçi izah edilərək göstərilmişdir ki, «Damarın şəkilçi ilə birlikdəki halına o sözün şəkli deyilir». Damara şəkli verən, ona əlavə edilən ədatlar, cüzlər olduğundan, bunlara da şəkilçi (affuxe) deyilir»⁶.

Düzdür, digər dərsliklərdə də şəkilçilərə xüsusi olaraq yer ayrılıb. Ancaq 201 səhifəlik dərsliyin 56 səhifəsinin kök və şəkilçinin izahına həsr edilməsi müsbət hal kimi qarşılanı bilməz. Hər anlayışın izahına bu qədər səhifə

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğətli III cild. Səh. 43. Bakı, 1983

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, səh. 100. Bakı, 1987

³ Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Yazıcı, 1985, səh.317.

⁴ B.Çobanzadə, F.Ağzadə «Türk qrameri» 1929, səh. 46

⁵ Yənə orada.

⁶ Yənə orada səh.50

ayrılırsa, onda orta məktəblər üçün yazılan hər bir qrammatika dərsliyinə min səhifə də azlıq edər.

Anlayışlar haqqında verilən bu geniş izah ola bilsin ki, həmin vaxtlar qabaqcıl dilçiləri də narahat etmişdir. Ona görə də dosent İ.Həsənov və A.Şərifovun hazırlayıb nəşr etdirdikləri dərslikdə «Söz və onun quruluşu» adlanan II bölmədə «Kök və şəkilçi» (par.6) adlı xüsusi mövzu verilmiş, orada kökə «sözlərin dildə ayrıca işlədilə bilən və ayrılıqda xüsusi bir mənaya malik olan əsas qisminə kök deyilir»¹. formasında tərif verilmişdir.

«Kök» mövzusu ilə bağlı verilən mətnin daxilində bir sözdən ibarət olan köklər sadə, «İki və ya daha artıq sadə kökün şəkilçisiz olaraq birləşməsindən əmələ gələn bitişik köklər(ə) qoşma «kök»² adlandırılmışdır.

«Şəkilçi» başlıqlı mətnin daxilində şəkilçiyə tərif verilmiş və göstərilmişdir ki, «Dildə ayrıca mənası olmayan və ayrılıqda işlədilməyərək, müxtəlif sözlərə əlavə olunmaqla onların şəkil və mənalarını dəyişən parçalara şəkilçi deyilir»³. Eyni zamanda söz və onun qəbul etdiyi şəkilçi (söz+şəkilçi) birlikdə sözün şəkli adlandırılmışdır. Bunu nəzərə alaraq sözün şəklinə: «Köklərin şəkilçi ilə birlikdəki halına o sözün şəkli deyilir»⁴ formasında tərif verilmişdir.

Bu mövzunun daxilində, eyni zamanda, köklərin sonuna qoşularaq yeni mənalı söz əmələ gətirən şəkilçilərdən də söhbət açılır. Bu cür sözlər (söz+sözdüzəldici=yapma kök) yapma kök, eyni zamanda sözün əsası adlandırılır.

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov «Qramer», orta məktəb üçün, I hissə Morfoloji. Bakı 1934 səh. 10

² Yəni orada

³ Yəni orada.

⁴ Yəni orada.

Dərslikdə kök və şəkilçinin izahına (səh. 10-11) belə az yer ayrılmasına baxmayaraq, həmin anlayışlar haqqında bu cür geniş məlumat verilməsi həmin dərsliyi hazırlayan müəlliflərin qələbəsi hesablanmalı və bu gün də dərsliklər hazırlayarkən həmin uğurdan istifadə olunmalıdır.

1924-cü ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə nəşr olunan dərslikləri izlədikdə həmin dərsliklərdə anlayışlara verilən təriflər və onların izahı dərslikdən-dərsliyə müsbət mənada dəyişir və püxtələşir.

«Kök və şəkilçi» mövzusu ilə bağlı 1937-ci ildə nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində verilən material bu cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir. Bu dərslikdə əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq sözün özünün nə olduğu aydınlaşdırılır və göstərilir ki, «Sözlər bircə və bir neçə səsin birləşməsindən əmələ gəlir və müəyyən bir mənə bildirir.»¹

Bu dərslikdə kök haqqında iki sətir həcmində yazı verilir və elə orada qeyd edilir ki, «Sözlərin dəyişməyən və əsas mənasını ifadə edən qisminə kök deyilir»².

Kökə verilən bu təriflə (1937) 1934-cü il dərsliyindəki tərfi bir-biri ilə müqayisə etdikdə son tərifin əvvəlki dərslikdəki tərifdən daha yığcam olduğu diqqəti cəlb edir. 1934-cü il dərsliyində kökə verilən tərif 16 sözdən ibarət olduğu halda, 1937-ci il dərsliyində 10 sözdən ibarətdir. Tərifin 10 sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, burada da kökün əsas xüsusiyyətləri istənilən şəkildə, ümumi halda ifadə edilmişdir. Hər hansı anlayışa verilən tərifdən beş sözün ifadə edilən fikrin məzmununa xələl gətirilmədən ixtisara salınması dilçilik elminin xeyrinə olan hadisə sayılmalıdır.

¹ Qrammatika, I hissə, morfologiya, orta məktəbin 5-ci sinfi üçün, Bakı 1937, səh.31

² Yəni orada.

1937-ci il dərslində «şəkilçi» anlayışı da eyni üsulla işlənilərək, onun haqqında yığcam məlumat verilmiş, əvvəlki (1934) dərslərdə 19 sözdən ibarət olan tərif bu dərslərdə yığcamlaşdırılaraq 14 sözlə ifadə edilmişdir.

«Kök və şəkilçi» mövzusunun praktiki şəkildə möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar 1934-cü il dərslərində bir «çalışma» 1937-ci il dərslərində isə iki «tapşırıq» verilmişdir. 1937-ci il dərslərində tapşırıqlar nisbi formada yığcamlığı ilə seçilsə də, 1934-cü il dərslərindəki «Çalışma» həcminə görə çox genişdir. Stalinin XVI qurultaydakı məruzəsindən götürülmüş və «Kəndlilərin sosializmə tərəf dönüşü və sovxoz-kolxoz quruluşunun inkişaf sürəti» adlandırılan bu parçanı köçürmək, orada olan sözləri kök və şəkilçilərinə ayırmaq, yapma (düzəltmə) köklərin altından xətt çəkmək tələb olunur. 250-dən artıq sözdən ibarət olan bu mətni köçürmək üçün şagirdə ən azı iki dərslərin saati qədər vaxt lazımdır. Bu gün yazılmasına bir dərslərin saati vaxt verilən və 6-cı sinif şagirdləri üçün tərtib edilmiş imla yazıların mətnlərində sözlərin sayı 110-dan artıq deyil. Bu baxımdan yanaşdıqda tapşırıqlarda həll edilməsi tələb olunan, bu cür geniş, eyni zamanda, bu cür dili mürəkkəb mətnlərin verilməsi şagirdləri çətinliyə salmaqdan başqa bir şey deyildir. Dərslərə daxil edilən tapşırıqların bu cür mürəkkəb və maraqsız mətnlərlə yüklənməsinə yol vermək isə şagirdlərə əzab vermək deməkdir.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə nəşr edilən «Qrammatika» dərsləri ilə Ə.Abbasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun müəllifliyi ilə 1941-ci ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərslərində «Kök və şəkilçi» mövzusunə o qədər də geniş yer verilməmiş, kök və şəkilçiyə hər iki dərslərdə təqribən eyni məzmunu daşıyan tərif verilmişdir. 1938-ci il dərslərində «Morfologiya» bölməsi «Söz və onun quruluşu» (səh. 33), 1941-ci il dərslərində isə «Sözlərin quruluşu» ümumi baş-

lıq və «Söz hissələri» (səh.28) adlı yardımçı başlıqla başlayır.

Bu dərsliklərdə də kök və şəkilçiyə münasibət fərqlənir. Hər iki dərslikdə anlayışlara verilən tərif bir-birinin eynini təşkil edir.

1939-cu ildən başlayaraq orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin qanun-qaydalarının tədrisinə həsr edilmiş dərslik «Azərbaycan dilinin qrammatikası», onun sözlərin quruluşundan bəhs edən bölməsi «Morfologiya» adlandığı halda, 1944-cü ildən başlayaraq bu cür dərsliklər «Azərbaycan dilinin sərfi», adı çəkilən bölmə isə «Şəkliyyat» adlanır. 1951-ci ildən başlayaraq yenə də dərsliklər «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (Ə.Abasov), bölmə isə «Morfologiya» adlanır. Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu dərslikdə «morfologiya» bölməsi «kök və şəkilçi» mövzusu ilə yox, «lüğət fondu» (səh.53. 1951) mövzusu ilə başlanır. Bundan sonra isə izahı əvvəlki dərsliklərlə eyniyət təşkil edən «Kök və şəkilçi» mövzusu verilir.

1939-cu ildən başlayaraq dərslikdə verilən tapşırıqların ardıcıl olaraq nömrələnməsi ənənəsi bu dərsliklərdə də davam etdirilir və əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq ilk dəfə 1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr edilən dərslikdə «kök və şəkilçi» mövzusunda verilən nəzəri biliyin möhkəmləndirilməsi üçün 5 tapşırıq (tapşırıq 42, 43, 44, 45, 46) verilir. Bu təşəbbüs alqışlanmalı və təqdir edilməlidir. 1959-cu il dərsliyinə qədər nəşr olunan dərsliklərdə kök və şəkilçi anlayışları haqqında verilən nəzəri biliyin möhkəmləndirilməsi üçün 2-dən artıq tapşırıq verilməmişdir.

Hər bir anlayış haqqında verilən nəzəri biliyin praktik şəkildə yerinə yetirilməsi üçün çoxluq təşkil edən rəngarəng tapşırıqların dərsliyə daxil edilməsi dərsliyin müsbət xüsusiyyəti kimi qeyd edilməlidir.

Ə.Abbasovun orta məktəb dərsliklərinin müəllifləri sırasına qatıldığı ildən (1939) S.Cəfərovun hazırladığı dərslik nəşr olunana qədər (1959) kök və şəkilçiyə verilən təriflərin forma və məzmununda o qədər də dəyişiklik edilməmiş, 1957-ci il dərsliyində «kök»ə «Sözlərin əsas mənasını bildirən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir», şəkilçiyə isə «Ayrılıqda işlənməyən, köklərə bitişərək, yeni söz əmələ gətirən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəyə şəkilçi deyilir»¹ formasında tərif verilir.

1959-cu il dərsliyində isə bu təriflərdə bir qədər dəyişiklik edilərək kökə «Sözün dəyişməyən və bir məna bildirən hissəsinə kök deyilir» formasında, şəkilçiyə isə «Sözün dəyişən və təklikdə işlənməyən hissəsinə şəkilçi deyilir»² formasında tərif verilir. Son dərslikdə (1959) anlayışlara verilən təriflər öz yığcamlığı ilə seçilir. Məsələn, 1957-ci il dərsliyində şəkilçiyə verilən tərif 17 sözdən ibarət olduğu halda 1959-cu il dərsliyində şəkilçiyə verilən tərif 8 sözdən ibarətdir. Bu təriflərin hansının daha konkret və yadda qalan olduğunu söyləmək çətin deyil.

S.Cəfərovun 1959-cu ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyi 1962-ci ildə yenidən işlənib nəşr edilmişdir.

1972-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dili» (A.Axundov, B.Əhmədov) dərsliyində isə kök və şəkilçiyə verilən tərifdə müəyyən qədər dəyişiklik edilir və «Sözün leksik mənaya malik olub, ayrılıqda işlənə bilən hissəsi kök», «... leksik mənaya malik olmayan və ayrılıqda işlənə bilməyən hissəsi»³ isə şəkilçi adlanır.

¹ Ə.Abbasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, Azərnəşr, 1957, səh.27

² S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün. Bakı Azərnəşr, 1959, səh.13.

³ A.Axundov, B.Əhmədov. Azərbaycan dili 5 sinif. Maarif 1974. səh 24.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası» (S.Cəfərov, I hissə, 5-6-cı siniflər üçün) dərsliyində 1959-cu ildən 1972-ci ilə qədər «kök və şəkilçi» mövzusu verilən bölmə «Morfologiya» adlandırıldığı halda, 1972-ci ildən başlayaraq nəşr edilən «Azərbaycan dili» (A.Axundov, B.Əhmədov) dərsliklərində «Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı» (səh. 24, 1979) adlandırılır.

1984-cü ildə isə «kök və şəkilçi» mövzusu «Sözün mənalı hissələri» ilə əvəz edilir və qısa şəkildə 4-cü siniflər üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» (Ə.R.Əfəndizadə) dərsliklərinə daxil edilir. Burada kök və şəkilçinin sözün mənalı hissələri olduğu qeyd edilir. Sözün leksik mənasını ifadə edən və şəkilçilərdən əvvəl gələn hissəsinə kök deyilir». «Kökə bitişən mənalı hissələr isə şəkilçi adlanır»¹.

1972-ci ildən başlayaraq «sözün mənalı hissələrinin öyrənilməsi orta məktəblərdə 3-cü siniflərin proqramına, 1980-ci illərdə isə 4-cü siniflərin proqramına daxil edilir. 1994-cü ildən isə «Sözün tərkibi» mövzusu yenidən «Morfologiya» bölməsinin tərkibində 5-ci siniflərin dərsliklərinə daxil edilir. Bu dərslikdə kökə «Sözün ayrılıqda işlənə bilən, əsas mənasını ifadə edən hissəsinə kök deyilir», şəkilçiyə isə «Sözün ayrılıqda işlənə bilməyən, yalnız kökə qoşulmaqla müəyyən məna daşıyan hissəsi şəkilçi adlanır»². formasında tərif verilir və bu tərif bugünkü dərsliklərimizdə də öz əksini tapır.

Sözün kök və şəkilçilərə ayrılmasının aşağı siniflərdə şagirdlərə dərinlən öyrədilməsi gələcəkdə dilin müəyyən anlayışlarının asan başa düşülməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sözün kök və şəkilçilərini bir-birindən

¹ Ə.R.Əfəndizadə, Azərbaycan dili, 4-cü sinif üçün, Maarif, 1988. səh. 132

² Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov «Türk dili», 5-ci sinif üçün, «Öyrətmən» 1994, səh. 166.

ayırmağı bacarmaq, eyni zamanda, dilçiliyin «Leksikologiya» və «Morfologiya» şöbələrini əvvəlcədən ətraflı öyrənmək deməkdir.

Uzun müddət elmi qrammatikalarda da sözün (kök və şəkilçi) hissələrə ayrılması müxtəlif cür izah və ifadə edilmişdir. «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər»¹ də verilən «Sözün quruluşu»² adlı məqalə dilçilik ədəbiyyatında söz və onun hissələri haqqında verilən ilk elmi məlumatlardan biri sayılmalıdır. 1947-ci ildə nəşr edilməsinə baxmayaraq, həmin məqalələr toplusunun əvvəlində verilən «Bir neçə söz» adlı girişdə göstərilir ki, «... Bu əsərlər əsasən 1940-cı ildə yazılmış, 1945-ci ildə ikinci dəfə redaktə edilmişdir»³.

Deyilənləri nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, haqqında danışdığımız məqalə, doğrudan da, həmin anlayış haqqında yazılan ilkin yazılardan biri sayılmalıdır. Ə.Mahmudovun «Sözün quruluşu» adlanan bu məqaləsi (səh. 51-65) beş bölmədən ibarətdir. «Ümumi qeydlər» adlanan birinci bölmədə söz və sözün hissələri haqqında danışılarkən qeyd edilir ki, «Biz danışığımızdakı cümlə və sözləri hissələri ilə dərk edirik. Bu hissələrin ən görkəmli vahidi sözlərdir. Cümlələrdə olan sözlər iki cür məna bildirir: birincisi — sözlərin sabit (ilk və əsl) mənası; ikincisi, dəyişən (anlayışların bir-biri ilə olan əlaqə və münasibətləri) mənasıdır. Məsəl üçün: «evdə» sözünü götürək. Bu söz iki hissədən — «ev» və «-də» hissələrindən ibarətdir. Sözün belə iki hissəyə bölünməsi xüsusiyyətinə sözün şəkli deyilir»⁴.

Bunun ardınca müəyyən izahlar verilir. Eyni zamanda, sözlər «şəkilli» və «şəkilsiz» adı altında 2 hissəyə

¹ Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı — 1947.

² Yəni orada, səh. 51

³ Yəni orada,

⁴ Yəni orada

bölünür. Orada verilən amma, ancaq, lakin sözləri «şəkil-siz» sözlər, ev, otaq, əl, daş kimi sözlər isə «şəkilli» sözlər sırasına daxil edilir. Müəllifin qənaətindən belə məlum olur ki, bu gün köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər şəkil-siz, əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər isə şəkilli sözlər qrupuna aid edilmişdir.

«Muasir Azərbaycan dili»¹ dərsliyində «Sözün tərkibi haqqında» adlı xüsusi mövzu verilir. Burada Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin tərkibcə kök və şəkilçidən ibarət olduğu, əsl Azərbaycan sözlərində şəkilçilərin sözlərin sonuna qoşulduğu qeyd olunur. Dərslikdə «sözün ayrıca işlənilib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən qisminə kök», «sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkillə birlikdə məzmununu dəyişən qisminə şəkilçi deyilir».

Dərslikdə sözün «kök» və «şəkilçi» adlanan hissələrinin ayrı-ayrılıqda aydınlaşdırılıb onlara müxtəlif forma və məzmununda tərif verilməsinə baxmayaraq, dildə eyni quruluşa, eyni səs tərkibinə malik olan kök və şəkilçilərin olduğu da qeyd olunur və sən, san, daş kimi vahidlər nümunə göstərilir. Eyni zamanda, kökü şəkilçidən fərqləndirən altı xüsusiyyət qeyd olunur. Burada da söz köklərinin quruluşca üç növü (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) olduğu göstərilir ki, bununla razılaşmaq qeyri-mümkündür. Əgər sözdüzəldici şəkilçi qəbul edən kök şəkilçi ilə birlikdə düzəltmə kök adlandırılırsa, onda nə üçün kökün: «4. Kök sabit qalır, dəyişmir, 5. Bir söz kökü müxtəlif şəkilçilərlə qəbul edə bilər»² kimi xüsusiyyətləri olduğu qeyd olunur. Deməli, söz köklərinin quruluşca üç növü olduğunu söyləmək yolverilməzdir. Çünki «quruluşca növ» anlayışı sözlərə xas olan bir xüsusiyyətdir. Əgər kökə aid xüsusiyyə-

¹ M.Hüseynzadə. Muasir Azərbaycan dili. ADU Nəşriyyatı. Bakı 1954

² M.Hüseynzadə. Muasir Azərbaycan dili. ADU Nəşriyyatı. Bakı 1954

tələri özündə əks etdirən söz hissəsi şəkilçi qəbul edirsə, deməli, bu kök yox, düzəltmə sözdür. Eyni zamanda «mürəkkəb kök» termininə də bəraət qazandırmaq çətindir. Ona görə ki, mürəkkəb sözləri əmələ gətirən və eyni zamanda, müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin hər birinin özünə məxsus kökü olmalıdır və olur. Düzdür, öz mənasından uzaqlaşaraq, birləşib tamamilə yeni məna bildirən sözlərin birləşmələrini — mürəkkəb sözləri mürəkkəb kök adlandırmaq olar. Məsələn: istiot, kəklikotu, əlüzyuyan və s. Ancaq sadə söz köklərinin sonuna sözdüzəldici şəkilçi artırıb onu düzəltmə kök adlandırmaq qanundankənardır.

1960-cı ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası»¹ kitabında isə sözün kökü ilə bağlı «Sözün kökü haqqında» (səh. 14) başlıqlı altı sətirdən ibarət bir mövzu verilmiş və burada da kökün quruluşca üç cür (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) olduğu qeyd edilmişdir. Sözün kökü ilə bağlı belə kiçik həcmdə materialın dilin «morfologiya» bölməsini əhatə edən bu cür geniş həcmə malik dərsliyə salınması təqdir edilməyən hallardandır. Bu kitabda sözün quruluşu, eyni zamanda, kök haqqında verilən materialın çox konkret və qısa olmasını həmin məfhumun qrammatikanın leksikologiya bölməsində aydınlaşdırılması ilə də izah etmək olar. Lakin bu, həmin kitabda kök haqqında verilən məlumatın az olmasına bəraət qadandıra bilməz. Bu cür kitablarda o cür müzakirə və geniş izah tələb edən mövzular dərslik və elmi əsərlərdə daha geniş aydınlaşdırılmalı, sabah üçün çətin başa düşülən elə bir problem saxlanılmamalıdır.

M.Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili» (Maarif nəşriyyatı 1973-1983) dərsliklərində isə Azərbaycan dilində «kök» və «şəkilçi» anlayışlarının iza-

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə morfologiya. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960

hına xeyli yer ayrılmış (1973, səh.4-17. 1983. səh. 4-16), bu dərsliklərdə də söz köklərinin quruluşca üç cür (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) olduğu qeyd edilmişdir. Bu dərsliklərdə (1973 — 1983) kökə (sözün kökünə) «Sözün ayrıca işlənilib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən qisminə (hissəsinə) «kök deyilir»¹, formasında tərif verilir. Bundan əvvəl isə sözün kökü ilə şəkilçisi arasındakı fərqlər qeyd edilərkən göstərilir ki, «Kök sözün əsasını təşkil edir». Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər.

Şəkilçilərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən isə göstərilir ki, şəkilçilər sözlərin əsasını təşkil edə bilmir, müstəqil mənaya malik olmur və s.

Bu izahların verilməsinə bazmayaraq, həmin dərsliklərdə də söz köklərinin növlərindən biri düzəltmə kök adlandırılır. Əgər belə isə, yəni sözlərin sonuna sözdüzəldici şəkilçi artırıldıqdan sonra həmin leksik vahid düzəltmə kök adlandırılırsa, onda kökə aid verilən: «Kök sabit qalır, dəyişmir» (səh.5.) fikri nəyə xidmət edir?! Əgər söz kökü sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdikdən sonra yeni mənalı kök əmələ gətirirsə, onda «Kök sabit qalır, dəyişmir» ifadəsi öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Bunun qarşısını almaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, söz kökləri quruluşca üç növə yox, sözlər yalnız kök və şəkilçiyə ayrılmalıdır.

Gəldiyimiz son nəticə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1980-ci ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dili»² adlı kitabda da təsdiqlənir. Burada «Kök və şəkilçi»nin izahına geniş yer ayrılmış və göstərilmişdir ki, «Kök – sözün müstəqil işlənə bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayış ifadə edən əsas hissəsini təşkil edir»³.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Maarif (1973, 1983. səh. 6)

² Müasir Azərbaycan dili «Elm» nəşriyyatı, Bakı – 1980 3 cildə, I cild.

³ Yəni orada, səh.12

«Kök» başlıqlı mövzuda, çox doğru olaraq, köklər quruluşca üç yerə (sadə kök, düzəltmə kök və mürəkkəb kök) ayrılır. Hər sözün yalnız bir kökü olduğu qeyd edilərək, köklərin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn yeni mənalı sözlər güzəltmə kök yox, əsas adlandırılır. Köklərin yalnız hecaların sayına görə fərqləndiyi (birhecalı, ikihecalı və çoxhecalı) bildirilir. Eyni zamanda, hər bir sözdə kökə artırılan sözdüzəldici şəkilçilərin sayı qədər əsas olduğu son münasibət kimi qəbul edilərək yazılır: «Sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər olan hissəsi əsas adlanır. Məsələn, əkinçilik sözündə bir kök (ək) və üç əsas (əkin, əkinçi, əkinçilik) vardır. Əkin sözü əkinçi sözü üçün, əkinçi sözü isə əkinçilik sözü üçün əsasdır»¹.

«Şəkilçi» mövzusunda isə şəkilçi haqqında müəyyən qədər geniş məlumat verilmiş, bu kitab nəşr olunana qədər şəkilçilər haqqında fikir söyləmiş, onlar haqqında öz əsərlərində söhbət açmış dilçilərin əsərləri qeyd edilmiş və göstərilmişdir ki, «Ümumiyyətlə, söz köklərinə bitişərək onların mənalarını dəyişdirən və ya sözlərin cümlədə qrammatik münasibətlərini yaradan şəkli ünsürlərə şəkilçi deyilir»².

Şəkilçiyə verilən yuxarıdakı tərifdə də müəyyən yanlışlıqlar və konkretlikdən uzaqlıq nəzər-diqqəti cəlb edir. Məsələn: tərifdə «Söz köklərinə bitişən» ifadəsi işlədilərək şəkilçilərin yalnız söz köklərinə artırıldığı fikri irəli sürülür. Əslində belə deyildir, çünki həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərin əksəriyyəti yalnız söz köklərinə yox, əsaslara da artırılır. Sözlər söz köklərindən daha çox olduğu üçün, söz köklərinə artırılan şəkilçilər sözlərə (əsaslara) artırılan şəkilçilərdən o nisbətdə az olmalıdır. Ona görə də bu cür ifadənin şəkilçiyə verilən tərifə daxil edilməsi məqbul sayıla bilməz.

¹ Yənə orada, səh.13

² Yənə orada, səh. 14.

Başqa bir yanlışlıq isə tərifdə şəkilçinin «şekli ünsür» adlandırılmasıdır. «Müəyyən şəkllə məxsus hissə» mənasında işlənən bu ifadəni eyni zamanda sözün kökünə aid də işlətmək olar. Düzdür, sözün kökü ifadə etdiyi leksik mənasına görə şəkilçidən fərqlənir. Lakin bununla yanaşı, sözün kökü də özünə məxsus formaya malik hissə — söz hissəsi hesablanmalıdır. Kökün də ünsür adlandırılması son dilçilik ədəbiyyatlarında özünü göstərməkdədir. Kök və şəkilçi mövzusunun uzun illər dilçilik ədəbiyyatında geniş şəkildə işıqlandırılmasına baxmayaraq, XX əsrin son onilliyində də diqqət mərkəzində olmuşdur. Sözün hissələrini təşkil edən kök və şəkilçiyə baxışlar müxtəlif dilçilər tərəfindən, müxtəlif istiqamətlərdə olsa da, son fikirlərdə bir ümumilik, bir yaxınlıq özünü göstərməkdədir. Son dövrün dilçiləri sözün hər bir mənalı hissəsini morphem adlandıraraq qeyd edirlər ki, «Dilin ən kiçik mənalı ünsürü morphem adlandırılmışdır... Sözün tərkibi kök, əsas və şəkilçi morfemdən ibarətdir. Kökə kök morphem, əsas əsas morphem, şəkilçiyə şəkilçi morphem deyilir»¹.

Sözün tərkibini təşkil edən kökə və şəkilçiyə bu cür baxış bizim «Kök quruluşca üç cür ola bilməz, söz kökdən, əsasdan və şəkilçidən ibarətdir» ftkrimizi təsdiq edən bir fakt kimi də səslənə bilər,

Yuxarıda səhifələrindən sitat gətirdiyimiz kitabda «kök və şəkilçi» problemi geniş şəkildə işıqlandırılmış, sözün tərkibini təşkil edən «kök» və «şəkilçi» mövzuları ilə yanaşı «əsas» adlı bir yeni mövzu da verilmişdir. Sözün əsas hissəsi sayılan kök haqqında söylənilən fikirlər konkretləşdirilərək belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, «Sözün müstəqil işləmə bilən, leksik, qrammatik mənası, cümlə üz-

¹ Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə, Bakı, «Elm», 2000, səh. 43

vü olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir. Şəkilçi sözün müstəqil mənaya malik olmayan, qeyri-əsas hissəsidir»¹.

Azərbaycan dili qrammatikasının orta məktəblərdə tədrisi ilə bağlı tədqiqat işi aparan metodistlər hər bir qrammatik anlayışın şagirdlərə daha asan və başa düşülən şəkildə çatdırılması üçün müəyyən üsul və metodlara müraciət etmişlər. Eyni zamanda, «Sözün quruluşu» mövzusunun tədrisi zamanı da, mümkün qədər səmərəli üsullardan istifadə etməyi lazım bilmiş və qeyd etmişlər ki, «Söz quruluşu» tədrisinin ən mühüm vəzifələrindən biri sözün mənasını dərk etmək və onun ifadə qüvvəsindən istifadə edə bilməyi şagirdlərə öyrətməkdir. Müəllim sözün quruluşu bəhsinə başlarkən, bu məşğələlərin məqsəd və vəzifələrini şagirdlərə izah etməlidir»².

Dərsliklər nəşr edilərkən çox zaman kitaba daxil edilən mövzusunun dilinə, işlədilən nümunələrin dəqiq, mənalı və ifadəliliyinə fikir verilmir. Bunun nəticəsində də şagirdlər tədris zamanı anlayışlara verilən tərifləri gec başa düşüb, gec əzbərləyir, anlayışın izahı zamanı özlərindən nümunələr hazırlaya bilmir və gələcəkdə qazanılacaq qrammatik biliklərin ardıcıl olaraq inkişafı üçün möhkəm özlül yarada bilmirlər.

Ona görə də şagird bu gün öyrəndiyi qrammatik anlayışı dərindən və hərtərəfli başa düşmədiyi üçün ondan sonrakı qrammatik anlayışları öyrənənə qədər əvvəl öyrəndiyi anlayışı unudur. Bunun nəticəsində də digər qrammatik anlayışlar şagirdlər tərəfindən çətin qavranılır və yekunda şagirdin daim sahib olacağı elə bir nəticə əldə olunmur, əslində çətin olur.

«Kök və şəkilçi» mövzusu ilə şagirdlər hələ ibtidai siniflərdən tanış olurlar. Onlar kökdən şəkilçini ayırmağı

¹ Yəni orada, səh. 47

² A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin metodikası, Bakı, Azərənşr, 1956, səh. 82

öyrənir, bir sözdən digər bir söz düzəldən şəkilçi ilə sözün yalnız formasında dəyişiklik edən şəkilçiləri bir-birindən fərnləqdməyi bacarırlar. 1970-ci illərdən başlayaraq 4-cü siniflər ibtidai siniflər sırasından çıxarılaraq yuxarı siniflərin sırasına qatılmışdır. Buna görə də kök və şəkilçi haqqında şagirdlərin ibtidai siniflərdə öyrəndikləri biliyi möhkəmləndirmək üçün IV siniflər üçün hazırlanan Azərbaycan dili dərsliklərində «Söz və onun tərkibi» mövzusunun təkrarına iki saat vaxt verilmişdir. «Bu məqsədlə aparılacaq təkrarın qarşısında iki vəzifə qoyulur:

a) sözlərin mənalı hissələrə necə ayrıldığını və həmin mənalı hissələrin necə adlandırıldığını şagirdlərin yadına salmaq;

b) sözləri tərkibinə görə təhlil etmək və eyni köklü — qohum sözləri seçə bilmək üçün məşq aparmaq»¹.

Yuxarı siniflərdə «Kök və şəkilçi» mövzusunun tədris edərkən müəllim şagirdlərin bu mövzu ilə bağlı ibtidai siniflərdə aldıkları biliyə istinad edərək onların eyni köklü sözlərlə eyni sözün müxtəlif formalarından ibarət sözləri bir-birindən ayırmalarına diqqət yetirməli və bu bacarığın vərdiş halı almasına çalışmalıdır. Bəzən şagirdlər sözləri kök və şəkilçiyə ayırmağı bacarsalar da, eyni köklü sözlərlə eyni sözün müxtəlif formalarından ibarət sözləri bir-birindən ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Son illərin metodiki ədəbiyyatında da «sözün tərkibi» mövzusunun tədrisi məsələsi metodistlərin diqqət mərkəzində dayanmış və onlar göstərmişlər ki, «Sözün tərkibi» mövzusu Azərbaycan dili proqramının mühüm bəhslərindən biridir. Bu mövzu eyni zamanda yazı qaydaları üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. ... Şagirdlərə dilin qrammatik tərkibini, onun morfolojiyasını mənimsətmək və xüsusən nitq hissə-

¹ Ə.Əfəndizadə IV sinifdə Azərbaycan dili (Müəllimlər üçün vəsait) «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1973, səh. 37-38.

lərini müvəffəqiyyətlə tədris etmək üçün sözün tərkibini bilməyin böyük əhəmiyyəti vardır»¹.

Doğrudan da, qrammatikanın orta məktəbdə tədrisi zamanı «sözün tərkibi» mövzusunun şagirdlərə aydınlaşdırılması hər bir müəllimdən böyük ustalıq və bacarıq tələb edir. Əksər əsas nitq hissələrinin quruluşca növlərindən sayılan düzəltmə növün şəkilçilərin köməyi ilə düzəldiyini nəzərə alsaq, bunun əhəmiyyətinin daha böyük olduğu nəzərə çarpar. Müəllim sözlərin kök və şəkilçilərdən ibarət olduğunu, köklərin sonuna artırılan şəkilçilərin bəzilərinin sözlərin mənasını tamamilə dəyişdiyini, bəzi şəkilçilərin isə sözlərin sonuna artırılarkən köklərin mənasında heç bir dəyişiklik etmədiyini şagirdlərə dərinləndirilməli və onların əldə etdiyi yeni biliyin vərdiş halına çevrilməsinə çalışmalıdır. Sözün quruluşunu nəzəri və praktiki şəkildə dərinləndirən şagird müxtəlif nitq hissələrindən şəkilçilərin köməyi ilə düzələn isim, sifət və digər nitq hissələrinin də quruluşca növlərini dərinləndirən, hərtərəfli və tez bir zamanda qavrayacaqdır. «Kök və şəkilçi» öz forma və məzmununa görə nə qədər asan və sadə görünərsə də, gələcək qrammatik anlayışların öyrənilməsində açar rolunu oynamaq baxımından kifayət qədər əhəmiyyətli bir elementdir.

Sözün forma və məzmununu dəyişən morfoloji əlamətlər

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşu və istifadə olunan qrammatik vasitələrin müxtəlifliyinə görə digər dillərdən fərqlənir. Bu dildə yeni mənalı sözlərin yaranması, cümləni əmələ gətirən sözlərin biri-birinə bağlan-

¹ A.Abdullayev, Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 1978.

ması və digər kateqoriyaların dildə ifadəsi şəkilçilər hesabına başa gəlir.

Aqlütinativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dili başqa dillərdən, əsasən, söz köklərinə şəkilçilərin artırılması xüsusiyyəti ilə fərqlənir.

Söz köklərinə şəkilçiləri artırmaqla müəyyən leksik mənaya malik olan sözdən digər leksik mənaya malik söz yaradılır, cümləni təşkil edən sözlər biri-birinə bağlanır və bitkin mənaya malik sintaktik vahidə çevrilir. Azərbaycan dilinin qrammatikasının əsasını təşkil edən hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, inkarlıq və digər kateqoriyalar dildə şəkilçilər vasitəsilə öz əksini tapır. Azərbaycan dilində, əsasən, son şəkilçilərdən istifadə olunduğu üçün bu kateqoriyaları əmələ gətirən şəkilçilər sözlərin sonuna artırılaraq sözü bir formadan digər formaya salır və bunun sayəsində də insan öz təfəkkürünün məhsulu olan fikri cümlələr şəklində ortaya çıxarır.

Azərbaycanda dövlətin qayğısı hesabına nəşr olunan ilk dərsliklərdən başlayaraq bugünkü günə qədər nəşr olunan orta məktəb, eləcə də ali məktəb dərsliklərində şəkilçilərin izahına, onların növlərinə və xüsusiyyətlərinə aid ayrı-ayrı bölmələr və mövzular verilmiş və bu nəzəri məlumatların daxilində şəkilçilər hərtərəfli aydınlaşdırılmışdır. 1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan «Rəhbəri sərf» dərsliyində şəkilçilər haqqında ayrıca olaraq danışılmamışdır. Ancaq nitq hissələri aydınlaşdırılarkən şəkilçilər haqqında da dolayısı yolla məlumat verilmişdir. Məs: «Sifət» bəhsində qeyd olunur ki, «Sifətlər iki qismdir. Bir qismi «Sifəti gıyasiyyə», digər qismi «sifəti səmaiyyə»dir. Sifəti-qıyasiyyə bir qayda ilə əmələ gətirilən sifətlərdir. Məsələn: qüvvətli insan. Burada «qüvvət»in axırına bir «li» gəlmək ilə sifət olmuşdur»¹.

¹ Q.R.Mirzəzadə «Rəhbəri sərf» Bakı, 1918, səh.21.

Rəsmi dövlət qərarı ilə nəşr olunan və ilk rəsmi dərslik kimi qəbul etdiyimiz «Türkcə sərf-nəhv»də (1924) şəkilçilərin izahı ilə bağlı ayrıca bölmə verilməsə də, nitq hissələri ayrı-ayrılıqda izah olunduqca, həmin nitq hissələrinin quruluşca növləri də araşdırılır. Həmin nitq hissələrinin həm bir sözdən, həm iki sözün birləşməsindən ibarət olduğu, «bəzən də isimlər və fellərin maddeyə əsliyələri nəhayətlərinə (Fel əsaslarının sonuna – S.Z.) bir ədat (şəkilçi – S.Z.) və ya lahiqə (əlavə – S.Z.) əlavəsiylə»¹ düzəldiyi göstərilir. Bu dərslikdə nitq hissələrinin quruluşca üç növü konkret olaraq göstərilməsə də, ayrı-ayrılıqdakı izahlardan aydın olur ki, nitq hissələrinin bəziləri quruluşca üç cürdür. Burada sözlərin sonuna artırılaraq onların forma, yaxud mənasını dəyişən hissəsi «ədat» və ya lahiqə» adlandırılır. Məsələn: cəm isimlər haqqında verilən elmi izahda deyilir: «İsmi xaslara (xüsusi isimlərə — S.Z.) cəm ədatı olan «lar-lər» icab etdiyi (ehtiyac olduğu — S.Z.) zaman əlavə oluna bilər»².

1925-ci ildə nəşr edilən «Sərf və nəhv» dərsliyində də bu fikir təkrar olunaraq göstərilir ki, «İsmi cəm etmək üçün axırına «lar — lər» gətirilir»³.

Bu dərslikdə də sözlərin sonuna artırılaraq onların forma, yaxud məzmunlarını dəyişən hissəcik «ədat» adlandırılır. «Ədat» 1924-cü ildə nəşr edilən dərsliklərdə kəlmə (nitq hissəsi — S.Z.) adlandırılsa da, sözlərin axırına artırılaraq onların məna və formasını dəyişən hissəciklər də ədatların sırasına daxil edilir. Ədatların nə olduğunu şagirdə başa salmaq üçün «Məktəbdən evə gəldim, evdə oturdum»⁴ cümləsi nümunə verilir və bu cümləni təşkil edən sözlərin tərkibindəki (məktəb)dən (ev)ə və (ev)də, his-

¹ Türkcə sərf-məhv. 1924, səh. 25-26

² Yenə orada səh.13

³ Q.R.Mirzəzadə, Sərf məhv, 1925. səh.10.

⁴ Yenə orada səh.56

səcikləri ədat adlandırılır. Bəli, bu gün də şəkilçi formasında sözlərin sonuna qoşulan ədatların olduğunu (mı²) nəzərə alaraq onların şəkilçi ilə ədatı bir-birinə qarışdırmaqlarına bəraət qazandırmaq olar. Lakin bu qarışıqlıq 1930-cu ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan «Türk qrameri» dərsliyində aradan qaldırılır. Həmin dərsliyin ən geniş hissəsi olan «Şəkliyyət — morfoloji» bölməsi «Damarlar və şəkilçilər» (səh.46) mövzusu ilə başlayır. Burada şəkilli (iltisaqi) dillərin şəkilçisiz (köksözlü) dillərdən fərqi onların sonuna şəkilçilərin artırılması ilə ölçülür və göstərilir ki, «Damarın (kökün – S.Z.) şəkilçi ilə birlikdəki halına o sözün şəkli deyilir»¹. Burada şəkilçilərin sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında gəldiyi göstərilir. Buna görə də şəkilçilər «baş şəkilçi» (prefixe), «orta şəkilçi» (infixe) və son şəkilçi (suffixe) adı altında üç yerə ayrılır, türk-tatar dillərində isə yalnız son şəkilçilərdən istifadə olunduğu qeyd edilir. Eyni zamanda sözlərin sonuna qoşularaq onların mənasını dəyişib – dəyişməməsinə görə şəkilçilər iki növə ayrılır:

1. «Söz yapıcı şəkilçilər» (sözdüzəldici — S.Z.)
2. «Söz dəyişdirici şəkilçilər».

Bu bölgüyə daxil olan şəkilçilər dildəki vəzifələrinə görə, eyni zamanda, «sərfi şəkilçilər» və «nəhvi şəkilçilər» adı ilə də qruplara bölünürlər. Şəkilçilər izah edilib aydınlaşdırıldıqdan sonra son nəticə əldə edilərək göstərilir ki, «Söz yapıcı şəkilçilər yapma damarlar təşkil edən, söz dəyişdiricilər isə sözləri bir-birinə bağlayan şəkilçilərdir».² 1924-1925-ci illərdə nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində şəkilçilərlə bağlı ayrıca mövzu verilməsə də, 1930-cu ildə nəşr olunan «Türk qrameri» dərsliyində şəkilçilərin izahına həddindən çox yer ayrılmışdır. 201 səhifədən ibarət dərsliyin 44 səhifəsi (56-100) yalnız şəkilçilərin izahına

¹ B.Çobanzadə, F.Ağazadə «Türk qrameri, 1929, səh.57

² Yəni orada, səh.59.

həsr edilmişdir. Şəkilçilər «söz yapıcı şəkilçilər» (səh. 62), «fel söz yapıcı şəkilçilər» (səh. 73), «cansızlaşmış şəkilçilər» (səh.80) (sözlərin tərkibindən ayrılmayan, tarixən şəkilçi olub, bu gün öz vəzifəsini itirənlər – S.Z.). «Söz dəyişdirici şəkilçilər» (səh. 84) və «fel söz dəyişdirici şəkilçilər» (səh.96) başlıqları altında müxtəlif mövzular şəklində verilməmişdir. Şəkilçilər haqqında bu qədər nəzəri məlumatların verilməsinə baxmayaraq, 1925-ci ildə nəşr edilən «Sərf nəhv» dərsliyindən fərqli olaraq, həmin nəzəri materialın praktiki şəkildə şagirdlərə öyrədilməsi üçün heç bir tapşırıq verilməmişdir. Dərslik orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulsa da, eyni ilə ali məktəblər üçün hazırlanan dərsliklərin quruluşunda yazılmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərini orta məktəb, eləcə də ali məktəb dərsliklərinin nəşrində bir axtarış dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Çünki bu dövr ərzində nəşr olunan dərsliklərdə qrammatik ardıcılıq tez-tez dəyişdirilir, anlayışlara baxışlar müxtəlifləşir, qrammatik anlayışlara verilən tərif və izahlarda kəskin fərqlər özünü büruzə verir.

Məsələn: 1930-cu ildə nəşr edilən «Türk qrameri» dərsliyində şəkilçilər haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz həcmdə məlumat verilsə də, dosent İ.Həsənov və A.Şərifovun müəllifliyi ilə 1934-cü ildə nəşr olunan «Qramer» dərsliyində şəkilçilər haqqında yalnız «Söz və onun quruluşu» (səh.10) bölməsində qısaca danışılmış, onların növləri haqqında heç bir fikir söylənilməmişdir. Yalnız bəzi şəkilçilərin sözlərin sonuna qoşularaq «yapma kök» (düzəltmə kök — əsas – S.Z.) əmələ gətirdiyi qeyd edilmişdir.

Şəkilçilərə bu cür yanaşma 1937-ci ildə nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində də davam etdirilmişdir. Lakin 1938-ci ildə nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində şəkilçilər haqqında qısa, lakin hərtərəfli məlumat verilmişdir. Burada «şəkilçilərin növləri» (səh. 34) adlı ayrıca mövzu

verilmiş və onlar «sözdüzəldici» və «sözdəyişdirici» şəkilçilər adı altında iki yerə ayrılmışdır. Eyni zamanda, şəkilçilərin qoşulduqları istiqamətlərdən asılı olaraq ön və son şəkilçilərə bölündüyü də nümunələrlə izah edilmişdir.

20-30-cu illərdə nəşr olunan dərsliklərdə şəkilçilərlə bağlı verilmiş mövzularla tanış olduqda görürük ki, orta məktəb dərsliklərində şəkilçilər kifayət qədər işıqlandırılsa da, bu təşəbbüs ardıcıl olaraq davam etdirilməmiş, onların izahına bəzi dərsliklərdə həddindən çox, bəzi dərsliklərdə isə həddindən az yer verilmişdir.

1940-1950-ci illərdə nəşr edilən orta məktəbin qrammatika dərsliklərində şəkilçilərin növləri məsələsinə diqqət artırılmış, onların vəzifəsi, sözlərin sonuna qoşularaq yaratdıqları mənə çalarlıqları izah edilmişdir.

1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə şəkilçilərin növləri ayrı-ayrılıqda adınlaşdırılaraq onların daşdıqları vəzifəyə görə iki yerə ayrıldıqları qeyd edilmiş, sözdüzəldici şəkilçilərə «Köklərə bitişərək yeni söz düzəldən şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»¹. formasında, sözdəyişdirici şəkilçilərə isə «Köklərə bitişərək yeni söz düzəltməyən şəkilçilərə sözdəyişdirici şəkilçilər deyilir»². formasında tərif verilmişdir. 40-cı illərə qədər nəşr olunan dərsliklərdə şəkilçilər ətraflı aydınlaşdırılsa da, 1939-cu il dərsliyindən başqa, heç bir dərslikdə şəkilçilərə tərif verilməmişdir.

1945-ci ildə nəşr edilən dərslikdə də şəkilçilərə verilən həmin təriflər saxlanılmış, yalnız sözdəyişdirici şəkilçilərə verilən təriflərdəki «yeni söz düzəltməyən» ifadəsi «sözlərin arasında əlaqə əmələ gətirən»³ ifadəsi ilə əvəzlənmişdir. Diqqət yetirdikdə isə görürük ki, 1941-ci ildə

¹ Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1941, səh.30.

² Yenə orada.

³ S.Cəfərov, Ə.Abasov Azərbaycan dilinin sərfi, I hissə, Bakı, Azərnəşr 1945, səh. 37.

nəşr edilən dərslikdəki tərif sonrakı dərslikdəki tərifdən daha dəqiqdir. Dilimizdə işlənən sözdəyişdirici şəkilçilərin hamısı sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmədiyindən, tərifdə «Sözlər arasında əlaqə yaradan» ifadəsini işlətmək düzgün sayıla bilməz. Məsələn — lar2, cəm şəkilçisi və bu formada olan digər şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaratmaqdan çox-çox uzaqdırlar.

1951-ci ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində isə şəkilçilərin bölgüsünə baxış tamamilə başqalır. Bu dərslikdə şəkilçilər «Sözlərin quruluşa növləri» (səh. 55) mövzusunun daxilində verilir və izah edilir. Sözdüzəldici şəkilçilərə «Düzəltmə sözləri əmələ gətirən şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»¹. formasında tərif verilir. «Düzəltmə sözlər və sözdüzəldici şəkilçilər» (səh. 56) adlanan həmin mövzunun daxilində sözdüzəldici şəkilçilər az və çox məhsuldar olduqlarına görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər formasında iki qrupa bölünür və dildə, eyni zamanda, sözlərin əvvəlinə artırılan sözdüzəldici şəkilçilərin də olduğu qeyd edilərək onların dilimizə başqa dillərdən keçdiyi vurğulanır.

Bu dərslikdə sözdüzəldici şəkilçilərlə onların imlasına ayrı-ayrılıqda müstəqil mövzular həsr edilmiş, sözdəyişdirici şəkilçilər və onların imlasına isə digər mövzuların daxilində aydınlıq gətirilmişdir.

«Şəkilçilər» mövzusunun dərsliklərə bu cür geniş şəkildə daxil edilməsi həm elmi, həm də metodiki baxımdan düzgün sayıla bilməz. Sadə bir anlayışın şagirdlərə çatdırılması üçün dərsliyə on səhifədən artıq həcmə malik dörd mövzunun daxil edilməsi tədrisin çətinləşdirilməsi deməkdir. Çünki Azərbaycan dili dərsliklərinə daxil edilməli elə anlayışlar vardır ki, onların şagirdlərə çatdırılması daha vacib sayılmalıdır. Həç bir mövzu dərsliyə mövzu xatirinə daxil edilməməlidir. Elə məlumatlar və nəzəri bi-

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1951, səh.56.

liklər vardır ki, onları şagirdlərə bir-birinə yaxın mövzuların bir mövzu daxilinə sığışdırılması yolu ilə də çatdırmaq olar. Məsələn, bu dərsliyə (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1951) «Sözdüzəldici şəkilçilərin imlası» mövzusunun daxil edilməsinə baxmayaraq, konkret olaraq sözdüzəldici şəkilçilərin neçə cür yazıldığı aydınlaşdırılmamışdır. Yalnız «Söz köklərinin ahənginə tabe olan sözdüzəldici şəkilçilər iki yerə ayrılır»¹ deyə qeyd olunmuşdur. Bir cür yazılan sözdüzəldici şəkilçilərə aid dolayısı yolla nümunələr gətirilsə də, bir cür yazılan sözdüzəldici şəkilçilərin də dilimizdə işləndiyi qeyd edilməmişdir.

Bu dərslikdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin praktiki şəkildə öyrənilməsi üçün verilən tapşırıqların kifayət qədər olması dərsliyin müsbət xüsusiyyətlərindən sayılmalıdır. 1950-ci illərdə nəşr edilən dərsliklərdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə münasibət müxtəlif olmuşdur. Belə ki, bəzi dərsliklərdə «sözdüzəldici şəkilçilər» məsələsi düzəltmə sözlərin daxilində aydınlaşdırılmış, bəzi dərsliklərdə isə yenə də «Kök və şəkilçi» mövzusunun içərisində izah edilmişdir. Bu illərdə nəşr olunan dərsliklərdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə verilən təriflərdə də təkmilləşmə aparılmışdır.

Məsələn, 1951 və 1959-cu ildə nəşr edilən dərsliklərdə sözdüzəldici şəkilçilər «Düzəltmə sözlər və sözdüzəldici şəkilçilər» (səh.56 və səh.14) mövzusunda verildiyi halda, 1955-57-ci illərdə nəşr edilən dərsliklərdə isə «Kök və şəkilçi» mövzusunun davamı olan və ayrılıqda verilən «sözdüzəldici şəkilçilər» (səh.30 və 28) mövzusunda aydınlaşdırılmışdır.

1951-ci il dərsliyində sözdüzəldici şəkilçilərə «Düzəltmə sözləri əmələ gətirən şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»² formasında tərif verilir. Bu tərif 1959-cu il dərsliyində

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azərnəşr, 1951, səh. 58.

² Yenə orada. səh.56

də müəyyən qədər düzəltmə sözlərlə əlaqələndirilərək «Yeni söz düzəltmək üçün köklərə artırılan şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»¹ formasına salınır. 1951-ci ildə nəşr edilən dərsliyin Ə.Abasov, 1959-cu ildə nəşr edilən dərsliyin isə S.Cəfərov tərəfindən hazırlanmasına baxmayaraq, dərsliklərə salınan və adı yuxarıda qeyd olunan mövzuların tərtibində bir yaxınlıq hiss olunur.

1951-ci ildən 1959-cu ilə qədər nəşr olunan dərsliklərin hamısının Ə.Abasov tərəfindən yazılmasına baxmayaraq, anlayışlara baxışda bir dəyişiklik nəzərə çarpır. Məsələn, biz sözdüzəldici şəkilçiyə 1951-ci ildə nəşr olunan dərslikdə verilən tərif yuxarıda qeyd etdik. 1955-1957-ci il dərsliklərində isə həmin tərif dəyişdirilərək «Sözə artırılarkən yeni məna əmələ gətirən şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»². formasına salınır.

Bu təriflərin ifadə etdikləri ümumi məzmununda o qədər dəyişiklik nəzərə çarpmasa da, ifadə formasına və məqsədə uyğunluğuna görə son tərif əvvəlki tərifdən çox-çox konkretidir. Əgər birinci tərifdə düzəltmə sözlərin əmələ gəlmə prosesi qabardılırsa, sonrakı tərifdə sözdüzəldici şəkilçilərin əsas xüsusiyyəti, vəzifəsi diqqət mərkəzinə gətirilir. Əvvəlki (1951) dərslikdə sözdüzəldici şəkilçilərlə bağlı dörd tapşırıq verildiyi halda, sonrakı dərsliklərdə (1955-57) bu mövzu ilə bağlı iki tapşırıq verilir. Eyni zamanda, əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq 1955-1957-ci il dərsliklərində sözdüzəldici şəkilçilər dildəki işləklilik dərəcələrinə görə iki yerə – məhsuldar və qeyri-məhsuldar - bölünür. Bu isə şagirdlərin həmin şəkilçilərin dildə istifadə olunma dərəcələri ilə bağlı ayrılıqları növ müxtəlifliyi ilə tanış olmalarına gözəl şərait yaradır.

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1959, səh.14

² Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1955-1957, səh. 30 və səh. 28

60-cı illərdə «morfologiya» bəhsinə aid yazılmış orta məktəbin Azərbaycan dili dərslikləri ardıcıl olaraq S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr edildiyindən, demək olar ki, bu onillikdə dərsliklərdə o qədər dəyişiklik edilməmişdir. Bu dərsliklərdə verilmiş «Sözlərin quruluşca növləri» (səh. 23, 1962 – 1971) mövzusunun daxilində şəkilçinin nə olduğu aydınlaşdırılmış və göstərilmişdir ki, «Sözün dəyişən və təklikdə işlənməyən hissəsinə şəkilçi deyilir»¹.

«Düzəltmə sözlər və sözdüzəldici şəkilçilər» (səh. 24) adlanan sonrakı mövzuda isə şəkilçilərin növlərinə aid heç bir məlumat verilməmiş, şəkilçilərin, eyni zamanda sözdəyişdirici növü olduğu qeyd edilməmişdir. Burada yalnız düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsindən söhbət açılmış, söz köklərinə artırılaraq yeni mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçi adlandırılmış və ona «Yeni söz düzəltmək üçün köklərə artırılan şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir»². formasında tərif verilmişdir. Eyni zamanda, burada sözlərin əvvəlinə artırılan sözdüzəldici şəkilçilərin olduğu da qeyd edilmişdir.

1970-ci illərdə isə şəkilçilər məsələsi orta məktəb dərsliklərində geniş işıqlandırılır. Bu dərsliklərdə şəkilçilər haqqında geniş məlumat verilməklə yanaşı «Vəzifəsinə görə şəkilçilərin növləri»³ və «Sözdəki yerinə görə şəkilçilərin növləri»⁴ də aydınlaşdırılaraq şagirdlərə çatdırılır.

Bu dərslikdə «Sözün müstəqil leksik mənaya malik olmayan və ayrılıqda işləmə bilməyən hissəsinə şəkilçi deyilir»⁵. Eyni zamanda şəkilçilər deyilişinə və yazılışına görə də müxtəlif növlərə ayrılır. Onlar qruplaşdırılaraq 1.

¹ S.Cəfərov «Azərbaycan dilinin grammatikası» I hissə. 5-6-cı siniflər üçün. 1962 (1971 səh. 23)

² Yəni orada səh.24

³ A.Axundov B.Əhmədov «Azərbaycan dili» Maarif 1972. səh.26.

⁴ Yəni orada, səh.28

⁵ Yəni orada, səh.23

Bir cür deyilən və bir cür yazılan şəkilçilər 2. İki cür deyilən və iki cür yazılan şəkilçilər və 3. Dörd cür deyilən və dörd cür yazılan şəkilçilər»¹ adı altında 3 qrupa bölünür.

«Vəzifəsinə görə şəkilçilərin növləri» mövzusu daxilində şəkilçilər qruplaşdırılaraq iki yerə bölünür və onların hər birinə ayrı-ayrılıqda tərif verilir. Göstərilir ki, «Artırıldığı sözün mənasına uyğun yeni məna əmələ gətirən şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçi,... sözlər arasında əlaqə yaradan şəkilçilərə sözdəyişdirici şəkilçi deyilir»². Sonrakı mövzuda isə şəkilçilər sözlərin əvvəlinə və ya axırına qoşulma xüsusiyyətlərinə görə «ön şəkilçilər və son şəkilçilər» adı altında iki yerə bölünürlər.

Həmin ildə, yəni 1972-ci ildə, orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün qrammatikanın morfolojiya bölməsindən bəhs edən iki dərslik hazırlanır. Bunlardan biri yuxarıda bəhs etdiyimiz A.Axundov və B.Əhmədovun hazırladıqları Azərbaycan dili dərsliyi, digəri isə aşağıda haqqında danışacağımız S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları Azərbaycan dili dərsliyidir.

S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun birlikdə hazırladıqları dərslik daxil edilən mövzuların müxtəlifliyi ilə digər dərslikdən fərqlənir. A.Axundov və B.Əhmədovun hazırladıqları Azərbaycan dili dərsliyində leksika və eyni zamanda, morfolojiyanın tədqiqat obyekti olan söz «Söz nədir?» bölməsində (səh.11) aydınlaşdırılır və sözə «Müəyyən məna bildirən bir səs və ya bir neçə səsin birləşməsinə söz deyilir»³ formasında tərif edilir. Bunu dərsliyin uğurlu cəhəti kimi qeyd etmək, mənə elə gəlir ki, vacib məsələ sayılmalıdır.

¹ Yəni orada

² A.Axundov, B.Əhmədov Azərbaycan dili. 5-6-cı siniflər üçün. səh. 26

³ S.Cəfərov, Ə.Fərəcov. Azərbaycan dili 5-6-cı sinif. «Maarif» 1972, səh.38

S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları dərslikdə isə şəkilçilər geniş şəkildə işıqlandırılmasa da, onların məhsuldar və qeyri məhsuldar olmaları diqqət mərkəzinə çəkilir və göstərilir ki, «yeni söz düzəltməkdə onların (şəkilçilərin S.Z.) hamısı eyni dərəcədə iştirak etmir»¹.

Burada sözlərə qoşularaq daha çox yeni mənalı söz düzəldən şəkilçilər məhsuldar, tək-tək sözlərə qoşularaq yeni mənalı sözlər yaradan şəkilçilər isə qeyri-məhsuldar şəkilçilər adlandırılır.

70-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə, demək olar ki, bu ənənə axıradək davam etdirilir.

1980-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə şəkilçilərlə bağlı geniş məlumat əvvəlki illərdəki kimi 5-ci siniflər üçün hazırlanmış dərsliklərə deyil, orta məktəblərin dördüncü sinifləri üçün hazırlanmış dərsliklərə daxil edilir. Şəkilçilərlə bağlı məlumat dərsliyin «Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı»² bölməsində (səh.132 və 174) aydınlaşdırılır və burada «Kökə bitişən mənalı hissələr... şəkilçi adlanır»³

Dərsliyin yuxarıda qeyd etdiyimiz bölməsində şəkilçilərlə bağlı üç mövzu verilmişdir. Bunlardan birincisi «Qrammatik şəkilçilər» (səh.136) mövzusu, ikincisi «Sözdüzəldici şəkilçilər» (səh.145), digəri isə «Şəkilçilərin yazılışı» (səh.150) mövzudur. Qrammatik şəkilçilərin sözlərin formasını dəyişdirdiyi, eyni zamanda cümlələri əmələ gətirən sözləri bir-birinə bağladığı qeyd edilir. İsimlərdə cəm, hal, fellərdə zaman, şəxs şəkilçiləri bu şəkilçilərin sırasına daxil edilir. Haqqında söhbət açdığımız dərslikdə digər dərsliklərdəki kimi qrammatik və sözdüzəldici şəkilçilərə konkret olaraq tərif verilməmişdir. Məsələn, göstərilmişdir ki, «Sözdüzəldici şəkilçilər sözün mənalı hissələri»

¹ Yəni orada.

² Ə.R.Əfəndizadə. Azərbaycan dili. 4-cü sinif üçün. Maarif, 1988

³ Yəni orada səh.132

rindən biri olub, köklərdən sonra gəlir və yeni mənalı sözlər əmələ gətirir»¹

Burada bəzi faktlara diqqət yetirdikdə şəkilçilərlə bağlı işlədilən terminlərdə bəzi yanlışlıqlara yol verildiyi nəzər-diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında elə ənənələr var ki, onları pozmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, əgər sözlərin sonuna artırılaraq onların formasını dəyişən şəkilçilər «qrammatik şəkilçilər» adlandırılırsa, onda bunlardan tamamilə fərqlənən, yəni sözlərin mənasını dəyişən şəkilçilər «leksik şəkilçilər» adlandırılmalıdır. Yox, əgər sözlərin mənasını dəyişən şəkilçilər «sözdüzəldici şəkilçilər» adlandırılırsa, onda sözlərin mənasını dəyişməyən şəkilçilər də «sözdəyişdirici şəkilçilər» adlandırılmalıdır.

Eyni zamanda, bu dərsləkdə sözdüzəldici şəkilçilər köklərdən sonra gəlib, yeni mənalı sözlər əmələ gətirən mənalı hissə kimi təqdim olunur.

Biz bilirik ki, dilimizə başqa dillərdən xeyli sayda ön şəkilçilər daxil olub və dilimizdə işlənərək yeni mənalı sözlər düzəldir ki, bunlar uzun illərdən bəridir ki, fəaliyyətimizdə öz işləkliyini saxlayır. Ona görə də sözdüzəldici şəkilçilər haqqında danışarkən onların konkret olaraq, sözlərin sonuna qoşulduğu haqqında hökm vermək olmaz.

Ancaq dərsləkdə verilən «Şəkilçilərin yazılışı» mövzusunun daxilində şəkilçilərin yazılışı çox yığcam, konkret və hərtərəfli işıqlandırılmış, həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçilərin iki, dörd cür yazıldığı qeyd edilmişdir (sözdüzəldici şəkilçilərin bir cür yazıldığı da qeyd olunub).

Bu illərdə «şəkilçilər» mövzusu orta məktəbin yuxarı siniflərinin proqramına daxil edilməklə yanaşı, ibtidai siniflər üçün hazırlanan «Azərbaycan dili» proqramlarının

¹ Yəni orada səh. 146

tərkibinə də daxil edilmişdir. İbtidai siniflər üçün hazırlanmış dərsliklərdə onların izahına geniş yer verilməmiş və göstərilmişdir ki, «Sözdəyişdirici şəkilçilər cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Onlar yeni söz əmələ gətirmir — in, in, un, ün; a, ə; ı, i, u, ü,.... şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilərdir»¹.

1989-cu ildən başlayaraq dördüncü sinfin Azərbaycan dili dərsliyinə daxil edilən proqram materialları geniş şəkildə beşinci sinifdə tədris olunmağa başlayır. Bu dərslik eynilə dördüncü sinfin Azərbaycan dili dərsliyinin təkrarından ibarət olsa da, həm qrammatik, həm də sözdüzəldici şəkilçilərin izahında müsbət cəhətdən müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır, Məsələn: dördüncü sinif dərsliyində qrammatik şəkilçilər haqqında danışılarkən qeyd edilir ki, «Bunlar sözlərə müəyyən qrammatik məna verir».² Sözdüzəldici şəkilçilər haqqında danışılarkən isə deyilir ki, «Sözdüzəldici şəkilçilər sözün mənalı hissələrindən biri olub, köklərdən sonra gəlir və yeni mənalı sözlər əmələ gətirir»³.

Biz şəkilçilər haqqında deyilən bu fikirləri yuxarıda da qeyd etmişik. Lakin həmin dərsliyin beşinci siniflər üçün hazırlanan variantında şəkilçilərlə bağlı edilən dəyişikliyin nə dərəcədə obyektivliyə uyğun olduğunu nəzərə çarpdırırıq.

Bu dərslikdə (1989) şəkilçilərin izahı ilə bağlı yazılan fikirlərdə edilən dəyişiklik ilk baxışdan sadə görünсə də, məna cəhətdən böyük tutuma malikdir. Məsələn: dördüncü sinif dərsliyindən fərqli olaraq, beşinci sinif dərsliyində qrammatik şəkilçilər haqqında yazılan izahda fikir dəyişdirilərək «Bunlar sözlərə qrammatik məna verir»

¹ Ə.A.Fərəcov, M.S.Həsənov, Azərbaycan dili, üçillik ibtidai məktəbin 3-cü sinfi üçün. Maarif. 1989

² Ə.R.Əfəndizadə Azərbaycan dili. 4-cü sinif üçün dərslik. Maarif 1988. səh. 137.

³ Yənə orada. Səh. 146

əvəzinə, «Bunlar sözün ancaq qrammatik mənasını dəyişdirir», sözdüzəldici şəkilçilər haqqındakı fikir isə «sözün mənalı hissələrindən biri olub, köklərdən sonra gəlir və yeni mənalı sözlər əmələ gətirir» əvəzinə «Sözün mənalı hissələrindən biri olub, mənaca yeni sözlər əmələ gətirir»¹. şəklinə salınmışdır.

Bəli, bu dərslikdə hər iki növ şəkilçi haqqında fikir daha dəqiq və sərrast söylənilmişdir. Çünki «qrammatik mənasını dəyişir» ifadəsi «qrammatik mənə verir» ifadəsindən daha dəqiq və daha elmidir. Eyni zamanda, sözdüzəldici şəkilçilər haqqında danışılarkən ona verilən tərifdən «köklərdən sonra gəlir» ifadəsinin çıxarılması müsbət haldır. Çünki əvvəldə də sözdüzəldici şəkilçilər haqqında danışarkən qeyd etdik ki, sözdüzəldici şəkilçilər həmişə köklərdən sonra yox, əvvəl də gələ bilər. Məsələn: bivəfa, natəmiz, baməzə və s. (alınma şəkilçilər olsa da).

Şəkilçilər haqqında orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərində verilən məlumat 1990-cı illərdə nəşr edilən dərsliklərdə də davam etdirilir və bu anlayış haqqında şagirdlərə geniş məlumat verilir.

1990-cı ildən başlayaraq 6-cı və 7-ci siniflər üçün Azərbaycan dilinin materialları bir dərslik formasında tərtib edilir. B.A.Əhmədov və A.A.Axundovun hazırladıqları bu dərslik Azərbaycan dili qrammatikasının morfolojiya bölməsini əhatə etsə də, dərslikdə şəkilçilər haqqında söhbət getməmişdir. Lakin 1994-cü ildə Ə.Əfəndizadə və B.Əhmədov tərəfindən orta məktəbin 5-ci sinfi üçün hazırlanan «Türk dili» dərsliyində şəkilçilər məsələsi geniş şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Bu dərslik Azərbaycan dilinin fonetika, leksika bölmələri ilə yanaşı, morfolojiya bölməsinin bir hissəsini də əhatə edir. Dərslikdə «Sözün ayrılıqda işləmə bilməyən, yalnız kökə qoşulmaqla

¹ Yəni orada səh. 145

müəyyən mənə daşıyan hissəsi şəkilçi adlanır»¹. Şəkilçilərin vəzifəsinə görə bölgüsü əvvəlki dərslərdəki bölgüdən fərqlənir. Əgər əvvəlki dərslərdən bir neçəsində şəkilçilər «qrammatik şəkilçilər» və «sözdüzəldici şəkilçilər» adı altında iki yerə bölünürdüsə, bu dərslərdə şəkilçilər leksik və qrammatik adı altında iki yerə bölünür ki, bunu da məntiqi cəhətdən düzgün qiymətləndirmək olar. Yəni biz əvvəlki dərslərdə haqqında qeyd etmişdik ki, əgər sözün formasını dəyişən şəkilçi qrammatik şəkilçi adlandırılırsa, sözün mənasını dəyişən şəkilçi də leksik şəkilçi adlandırılmalıdır. Burada da «şəkilçilərin yazılışı» (səh. 111) mövzusunda şəkilçilərin iki və dörd cür yazıldığı qeyd edilir. Lakin əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq burada tərkibində açıq saitlər işlənən şəkilçilərin nə üçün 2 cür yazıldığı aydınlaşdırılır və göstərilir ki, bu qrupa daxil olan şəkilçilərin tərkibində yalnız a və ə saitləri iştirak edir. «Digər açıq saitlər (e,o,ö) şəkilçilərdə ona görə iştirak etmir ki, əsl türk sözlərində həmin səslər sözün birinci hecasından sonrakı hecalarında işlənmir. Açıq saitli hecaların iki cür yazılması məhz bu səbəblə bağlıdır»².

Bu dərslərdə əvvəlki dərslərdə olduğu kimi, leksik şəkilçilərin qrammatik şəkilçilərdən fərqli olaraq bir cür yazıldığı da qeyd edilir.

Şəkilçilər haqqında orta məktəb dərslərində verilən anlayışların təqribən bir əsrlik tarixini ardıcıl olaraq izlədikdə, aradan ötən onilliklər ərzində dərslərdə yazan müəlliflərin bu sahədə apardıqları təkmilləşmə işində bir konkretlik, bir yığcamlıq nəzərə çarpır. Lakin şəkilçilərin bölgüsündə (leksik və qrammatik şəkilçilər) bu gün də bəzi problemlərlə qarşılaşırıq. Çünki həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərin sırasına daxil olan şəkilçilərin söz

¹ Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov, Türk dili 5-ci sinif üçün dərslərdə. Öyrətmə nəşriyyatı 1994 səh. 106

² Yəni orada. Səh.111.

yaratması və forma dəyişmə qabiliyyətləri eyni dərəcədə deyildir. Bəzən hər hansı nitq hissəsində qrammatik mənə növü yaradan şəkilçi leksik şəkilçi, yaxud əksinə adlandırılır. Məsələn: orta məktəbin VI sinifləri üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» dərsliyində (Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov. Bakı, 1977) felin xüsusiyyətləri müxtəlif başlıqlar altında dərsliyə daxil edilmişdir. «Fel bəhsinin daxilində üç mövzunun başlıqlarına nəzər salaq: «Felin mənəca növləri» (par.3. səh. 11), «Felin quruluşca növləri» (par. 4. səh.13), «Felin qrammatik mənə növləri» (par.8. səh.21)

Felin mənəca beş növü olduğunu göstərən müəlliflər sonradan «Felin qrammatik mənə növləri» başlıqlı mətni də dərsliyə daxil ediblər. Əgər məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq və icbar növ fellər felin qrammatik mənə növü adlandırılırsa, onda həmin növləri yaradan şəkilçilər də qrammatik şəkilçilər adlandırılmalıdır. Halbuki həmin şəkilçilər dərslikdə feldən fel düzəldən şəkilçilər (sözdüzəldici şəkilçilər) kimi təqdim edilir.

Növ şəkilçilərinin sözdüzəltmə, yaxud forma düzəltməyə aid olması dərslikdə mübahisəlidir. Bir qrup dilçilər bunları forma düzəltməyə, bir qismi isə söz düzəltməyə aid edirlər. Bəzi dilçilər isə Azərbaycan dilində növün tarixən sözdüzəltmə olduğunu, sonradan forma düzəltməyə doğru inkişaf etdiyini söyləyirlər.

«Hərəkətin obyekt və subyektlə əlaqəsini yaradan ünsürlər növdüzəldici şəkilçilər adlanır. Növ şəkilçiləri, əsasən, yeni lüğəvi mənalı söz əmələ gətirmir. Bunlar ancaq növ kateqoriyasına məxsus mənaları ifadə edir. Məsələn, yaz(maq), yazdır(maq) felləri bir-birindən fərqli yeni lüğəvi mənalara malik deyildir. Bu fellər eyni sözün müxtəlif formalarıdır»¹.

¹ Müasir Azərbaycan dili, 2-ci cild, «Elm» nəşriyyatı, 1980, səh.210.

Elmi dərsliklərdə də bu şəkilçilərin həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqləndiyi təsdiq olunursa və yaxud mübahisəli qalırsa, onda bu anlayışı müxtəlif adlar altında orta məktəb dərsliklərinə daxil etmək hansı ehtiyacdən irəli gəlir?!

Görkəmli dilçi alimimiz S.Cəfərov da öz əsərində göstərir ki, «Fellərə məxsus sözdəyişdirici şəkilçilərin bəziləri isə hərəkət haqqında xəbər verən subyektin zamana, şəxsə münasibətini ifadə edən müxtəlif modal mənə xüsusiyyətlərini bildirir.

Fellərə məxsus sözdəyişdirici şəkilçilər bunlardan ibarətdir:

1. Növ şəkilçiləri;
2. İnkərlıq şəkilçiləri;
3. Zaman şəkilçiləri;
4. Felin şəkillərinə məxsus şəkilçilər;
5. Şəxs sonluqları;
6. Tərz şəkilçiləri;
7. Məsdər şəkilçisi;
8. Feli sifət şəkilçiləri;
9. Feli bağlama şəkilçiləri»¹

Bütün bu deyilənlərdən aydın görünür ki, tam sözdüzəldici və tam sözdəyişdirici şəkilçilərdən əlavə, dilimizdə üçüncü qrup şəkilçilər də vardır ki, bunlar öz vəzifələrinə görə hər iki növ şəkilçilərdən fərqlənərək xüsusi bir vəzifə daşıyır. Həmin şəkilçilərin daşdığı vəzifəyə və görkəmli dilçilərin elmi araşdırmalarına əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu şəkilçilər hər iki növ şəkilçilərdən fərqli olaraq formadüzəldici şəkilçilər adı altında tanınmalıdır və bu ad altında qruplaşsalar, daha elmi, daha məqsədəuyğun mahiyyət daşıya bilər. Məsələn: məsdər, feli sifət, feili bağlama, inkərlıq, miqdar sayların-

¹ S.Cəfərov Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh.63

dan sıra sayları düzəldən şəkilçilər, sifətin dərəcə şəkilçiləri və digər bu cür şəkilçilər həmin ad altında qruplaşdırılmışdır.

Əgər şəkilçilər məlum başlıqlar altında üç növdə qruplaşarsa, onda orta məktəb dərslərlərində də bu cür qarmaqarışıqlıq yaranmaz və tədrisdə elmi ardıcılıq özünü göstərir.

Dildə sözlər nə üçün qruplara bölünür?

Q.R.Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun 1918-ci ildə nəşr etdirdiyi «Rəhbəri sərf», 1925-ci ildə nəşr olunan «Sərf və nəhv» dərslərində, eyni zamanda, 1924-cü ildə nəşr edilən «Türkcə sərf-nəhv», 1930-cu ildə nəşr olunan «Türk qrameri» dərslərində nitq hissələri anlayışı ayrıca mövzu şəklində izah edilməmişdir. Qeyd etdiyimiz birinci və ikinci dərslərin birinci hissəsi «həzf, kəlmə və cümlə» adlandırılmış, bu bölmədə fonetikaya aid mövzular verilmiş və aydınlaşdırılmışdır. İkinci hissədən başlayaraq ardıcıl olaraq isim, sifət, fel və digər mövzular dərslərə daxil edilərək izah olunur.

1934-cü ildə orta məktəblərin beşinci tədris ili üçün dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən hazırlanan «Qramer» (Azərnəşr tədris-pedaqoji şöbəsi, Bakı 1934, təshih edilmiş ikinci çapı) dərslərində isə nitq hissələri haqqında xüsusi olaraq söhbət açılır. Dərslərin «Giriş» (səh. 9) hissəsində göstərilir ki, «Qramer» üç hissəyə ayrılır və morfologiya adlanan şöbədə «nitq hissələri quruluşu və onların nitqdə dəyişməsi»¹ öyrənilir.

«Qrammatik kateqoriyalar» (§ 9. səh.15) başlıqlı mövzunun izahında göstərilir ki, «Nitq kateqoriyaları

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer, birinci hissə, Azərnəşr, Bakı 1934. səh.15.

tədrisən əmələ gəlmiş və bəşəri dillərin inkişafı nəticəsində müəyyən məna və şəkillər almışdır».¹

Bu qeyddən sonra isə Marrın nitq hissələri haqqında söylədiyi aşağıdakı fikri verilir:

«Dilin ilk inkişaf mərhələlərində nitq hissələri olmamışdır. İnsanın nitqi ümumi (polismantik) (çoxmənalı) mənalar ifadə edən və əsas etibarilə cümlə yerində işlədilən sözlərdən ibarət olmuşdur. Tədrisən belə cümlə halında bulunan sözlərdən isimlər əmələ gəlmiş, isimlərdən isə hərəkət ifadə edən sözlər, yəni fellər medana gəlmişdir: yenə isimlərdən onların cümlədə ifadə etdikləri funksiyalarına (vəzifələrinə) görə sifətlər ayrılmış və müəyyən isimlər zəmir (əvəzlik – S.Z.) yerinə işlədilməyə başlamış, sonra bağlayıcı və başqa söz nevləri (zərf və i.a.) əmələ gəlmişdir».²

Dərslikdə qeyd edilir ki, «Dilimizdə işlədilən sözləri nitq və yazıda ifadə etdikləri funksiyalarına görə aşağıdakı səkkiz növə ayıra bilərik:

1. İsim, 2. Sifət. 3. Say adları, 4. Zəmir, 5. Fel, 6. Zərf, 7. Yardımçı sözlər, (I. Bağlayıcılar, II Qoşmalar) və 8. Nida»³.

1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan «Qrammatika» dərsliyində də nitq hissələri haqqında ayrıca danışılmış və göstərilmişdir ki, «Dilimizdə işlədilən sözlər gördükləri məna və funksiyalarına görə, aşağıdakı növlərə ayrılır: 1. Ad, 2. Sifət, 3. Say, 4. Əvəzlik, 5. Fel. 6. Köməkçi sözlər (I hallıx, II bağlayıcı, III qoşma, IV nida»⁴.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən natamam orta və orta məktəblər üçün hazırlanmış dərslik-

¹ Yenə orada

² Yenə orada

³ Yenə orada

⁴ Qrammatika: I hissə, morfologiya. Natamam orta və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün, səh.35.

də isə göstərilmişdir ki, «Dilimizdə başlıca olaraq aşağıdakı qrammatik kateqoriyalar var:

1.İsim, 2.Sifət, 3.Say. 4.Əvəzlik, 5.Fel, 6.Zərf, 7.Qoşma, 8. Bağlayıcı, 9. Nida»¹

1934-cü ildən 1938-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid nəşr olunan dərsliklərə nəzər saldıqda, 1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan dərslikdə bir yeniləşmə, dəyişiklik, türkləşmə (azərbaycanlılaşma) nəzərə çarpır. Yəni burada digər dərsliklərdən fərqli olaraq isim termini ad, zəmir termini əvəzlik, zərf termini isə hallıq termini ilə əvəzlənmişdir. Bəlkə də, bu dərslik öz dilini sevən, öz dilinin qrammatikasına daxil olan terminləri əsl Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək istəyən İ.Həsənovun hazırladığı dərslikdir ki, o, dilinə, xalqına olan bu sevgisinin müqabilində repressiya qurbanına çevrilmişdir. Eyni zamanda, bəlkə də, bu vaxtlarda İ.Həsənovun aradan götürülməsi üçün tədbirlər görülürdü. Çünki İ.Həsənova aid «İşdə Abdulla Şərifovun 13-14 yanvar 1938-ci il dindirilməsindən (səh.38), B.Çobanzadənin 17-20 aprel 1937-ci il tarixdəki ifadəsindən, yenə onun 16 fevral 1937-ci il tarixdəki ifadəsindən (səh.42)..., V.Xuluflunun 11-13 may 1937-ci il tarixli ifadəsindən çıxarışlar vardır. Burada onlar İ.Həsənovun əksinqilabçı olduğunu «təsdiqlədilər». Sonra Qalstyan H.Zeynallının 31.VI.37-ci il dindirilməsini də bu işə cəlb edir. H.Zeynallı İ.Həsənovu əksinqilabçı adlandırır»²

Dərsliyin istehsalata verildiyi tarixin 15/VIII.37-ci il olduğunu nəzərə alsaq, deməli, bu zaman İ.Həsənov haqqında material toplanırdı və onun adının dərslik üzərinə yazılması qeyri-mümkün idi.

1939-cu ildən başlayaraq orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərində «Qrammatik kateqoriyalar» mövzusunun

¹ Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev. Qrammatika, I hissə, Bakı, 1938

² Adil Babayev. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı, 2002, səh. 212.

daxilində mötərizə içərisində «Nitq hissələri» adlı əlavə bir termin də işlədilir və orada qeyd edilir ki, «Dilimizdə olan sözlər mənə və roluna görə iki qismə ayrılır: müstəqil sözlər və köməkçi sözlər» Həmin mövzunun daxilində müstəqil sözlərlə köməkçi sözlərin xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda qeyd edilir və onların fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır. Sonra isə nitq hissələrinə «Müstəqil və köməkçi sözlər mənə və vəzifələrinə görə qruplara ayrılır. Bu söz qrupları qrammatik kateqoriyalar (nitq hissələri) adlanır»¹ formasında tərif verilir. Azərbaycan dilində doqquz qrammatik kateqoriyanın (nitq hissəsinin – S.Z.) olduğu qeyd edilir.

Nitq hissələrinə olan bu münasibət 40-cı illər boyu davam edir və «Qrammatik kateqoriyalar» termininin əvəzinə dərsliklərdə «Nitq hissələri» termini işlənməyə başlayır. Həmin başlıq altında verilən mətnin daxilində nitq hissələrinə verilən tərif kamilləşir və göstərilir ki, «Müstəqil və köməkçi sözlər mənalarına görə qruplara ayrılır. Bunlara nitq hissələri deyilir»² Bu dərslikdə də «Azərbaycan dilində altı əsas və 3 köməkçi nitq hissəsinin olduğu qeyd edilir.

1951-ci ildə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikası (Ə.Abasov) dərsliyində isə «Nitq hissələri» xüsusi bir bölmə kimi verilir. Həmin bölmənin birinci mövzusu «Nitq hissələri haqqında ümumi məlumat» adlanır. Bu dərslikdə nitq hissələrinə verilən tərif bir az da konkretləşdirilərək: «Sözlər cümlədəki mənasına, formasına və yerinə görə müəyyən qruplara ayrılır. Bunlara nitq hissələri deyilir»³ formasına salınır.

¹ Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Azərnəşr, Bakı – 1941, səh.35

² Ə.Abasov Azərbaycan dilinin sərfi, I hissə. Bakı, Azərnəşr, 1950, səh.57

³ Ə.Abasov Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, Azərnəşr, 1951. səh.69

Ə.Abbasovun şərikli və müstəqil şəkildə nəşr etdiyi Azərbaycan dili dərsliklərinin hamısında nitq hissələrinə münasibət müxtəlif cür ifadə edilsə də, əslində eyni məzmununda olmuşdur.

1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikası dərsliyində də əvvəlki dərsliklərdəki ənənə davam etdirilmiş, «Nitq hissələri» ümumi bölmənin adı kimi dərsliyə daxil edilmişdir. Nitq hissələrinə verilən tərif də əvvəlki dərsliklərdə nitq hissələrinə verilən təriflərdən o qədər fərqlənmir (yalnız 1-2 sözün dəyişdirilməsindən başqa). Bu dərslikdə əsas və köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq konkret şəkildə və ardıcıl formada verilmişdir. Həm də əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu dərslikdə ədat bir nitq hissəsi kimi, nida isə xüsusi nitq hissəsi kimi dərsliyə daxil edilmişdir. Düzdür, əvvəlki dərsliklərdə nida köməkçi nitq hissəsi kimi dərsliklərə daxil edilib, ancaq bu dərslikdə əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri ayrı-ayrı başlıqlar altında verildikdən sonra qeyd edilir ki, «Nida hissə və həyəcan bildirən xüsusi bir nitq hissəsidir (ox! ura!)»¹

60-cı il dərsliklərində də bu bölgü axıra qədər davam etdirilmişdir.

1971-ci ildə nəşr olunan dərsliklər də daxil olmaqla nitq hissələri bu ardıcılıqla verilir və izah olunur. 1972-ci ildə yeni proqramla bağlı yazılan dərsliklərdə «Nitq hissələri» mövzusu 5-ci sinfin proqramından çıxarılaraq 4-cü sinfin proqramına daxil edilir. Həmin proqram əsasında orta məktəblərin 4-cü sinifləri üçün dərslik hazırlayan Ə.Əfəndizadə və R.Əsədov öz dərsliklərinin «Morfologiya» (səh.108) bölməsinin izahına «Nitq hissələri (§ 43) mövzusu ilə başlayırlar. Dərslik müəlliflərinin tamam baş-

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dili qrammatikası, I hissə, yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün. Bakı, Azərnəşr, 1959, səh.26.

qa dilçilər olmasına baxmayaraq, bu dərslikdə də nitq hissələrinin izahı və sayı S.Cəfərov tərəfindən hazırlanan dərslikdəki mətnin eynini xatırladır. Bu dərslikdə yalnız nida xüsusi nitq hissəsi kimi diqqətə çatdırılmır və digər nitq hissələri ilə bir sırada sadalanır.

Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz, yəni 1972-ci ildə A.Axundov və B.Əhmədov tərəfindən də 5-6-cı siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi hazırlanır.

Bu dərslikdə isə «Morfologiya» bölməsi «Nitq hissəsi nədir?» mövzusu ilə başlayır. «Hər bir mövzu birincidən başlayaraq ardıcıl olaraq rəqəmlərlə işarələnir və bəzi mövzuların adlarının qarşısındakı sıranı bildiren rəqəmdən əvvəl bir «T» hərfi yazılır. «Dərslikdəki şərti işarələr»in izahında göstərilir ki, «T – yeni məlumatla zənginləşdirilmiş təkrar xarakterli materiallar»dır.¹

Doğrudan da, bu dərslikdə nitq hissələri ilə bağlı yeni materiallar verilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində on bir nitq hissəsinin olduğu qeyd edilmişdir. Modal sözlər köməkçi nitq hissələrinin sırasına ilk dəfə olaraq daxil edilmiş, nida yenə də xüsusi nitq hissəsi kimi köməkçi nitq hissələrinin sırasından kənarda verilmişdir. Bu dərslikdə nitq hissələrinə verilən tərif az da olsa, konkretləşdirilərək «Sözlərin qrammatik mənalara görə qruplaşmasına nitq hissəsi deyilir»². formasına salınmışdır. Doğrudan da, nitq hissələrinə verilən bu tərif bu dərsliyə qədər yazılmış Azərbaycan dili dərsliklərindəki təriflərdən qat-qat yığcam və konkretidir. Bu vaxta qədər nitq hissələrinə verilən tərif ən azı iki cümlədən ibarət olduğu halda, bu tərifdə nitq hissələrinin xüsusiyyətləri yalnız bir cümləyə sığışdırılmışdır.

¹ A.Axundov, B.Əhmədov. Azərbaycan, dili 5-6-cı siniflər üçün «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1972, səh.2

² Yenə orada, səh.44.

1972-ci ildə Azərbaycan dili dərsliklərinin nəşrində bir canlanma baş verir. Bu il, bəlkə də, ilk dəfə olaraq 5-6-cı siniflər üçün bir kitab halında alternativ olaraq iki dərslik buraxılır. Bunlardan biri yuxarıda adını qeyd etdiyimiz A.Axundov və B.Əhmədov tərəfindən hazırlanan dərslik, digəri isə S.Cəfərov və Ə.Fərəcov tərəfindən buraxılan dərslikdir. Birinci dərslik 251 səhifədən, ikinci dərslik isə 216 səhifədən ibarətdir.

Hər iki dərslikdə nitq hissələri haqqında məlumat öz əksini tapsa da, bunlar müəyyən qədər də olsa, bir-birlərindən fərqlənilir. Məsələn: S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları dərslikdə «Leksika» bölmə kimi verildiyi halda, «Morfologiya» xüsusi bölmə kimi verilməmiş, birbaşa leksika bölməsi qurtarandan sonra «İsim» mövzusu verilmiş və bu mövzu 4-cü sinifdə öyrənilmiş biliklər əsasında izah olunmuşdur (səh.41) Lakin A.Axundov və Bəşir Əhmədovun hazırladıqları «Azərbaycan dili» dərsliyində «Morfologiya» ayrıca bölmənin başlığı kimi verilmiş və bu bölməyə daxil edilən ilk mövzu «Nitq hissəsi nədir?» (səh.44) adlandırılmışdır.

Doğrudan da, bu təqdirəlayiq hal sayılmalıdır, çünki şagird ümumi şəkildə «nitq hissəsi»nin nə olduğunu bilmədən, «Əşyanın miqdarını və sırasını bildirən nitq hissəsinə say deyilir»¹ tərifi başa düşməkdə çətinlik çəkir. Şagird «nitq hissəsi» anlayışının nə olduğunu bilməlidir ki, sayın da miqdar və sıra bildirən nitq hissəsi olduğunu anlasın.

Dərsliyə daxil edilən «Nitq hissəsi nədir?» mövzusunun daxilində çox doğru olaraq «nitq hissəsi» anlayışına tərif verilmiş, burada nitq hissələrinin sayı, bölgüsü, əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrinin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir ki, bu da neçə onillik-

¹ A.Axundov, B.Əhmədov, Azərbaycan dili, 5-6-cı siniflər üçün, «Maarif», 1972, səh.101.

lərdən bəri dilçilərimiz və metodistlərimizin təcrübədə qazandıqları nailiyyət sayılmalıdır. Bunun sayəsindədir ki, müəyyən qədər üstün keyfiyyətlərə malik olan bu dərslük (A.Axundov, B.Əhmədov, Azərbaycan dili) 1972-ci ildən başlayaraq 1988-ci il də daxil olmaqla müəyyən dəyişikliklərlə ardıcıl olaraq bu illər ərzində nəşr edilmişdir.

1974-cü ildən başlayaraq 5-ci və 6-cı siniflər üçün Azərbaycan dili dərslükləri bir kitab şəklində deyil, ayrı-ayrı kitablar şəklində nəşr edilir. 1972-ci ildə 5-6-cı siniflər üçün kitab nəşr etdirən müəlliflər Axundov və B.Əhmədov 1974-cü ildən başlayaraq 5-ci sinif üçün, S.Cəfərov və Ə.Fərəcov isə 6-cı sinif üçün Azərbaycan dili dərsliyi hazırlayırlar. Nitq hissələrindən isim, sifət, say, əvəzlik və fel, felin təsriflənən formaları mövzusunə qədər olan anlayışlar 5-ci sinfin dərsliyinə, felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları bölməsi, zərf və köməkçi nitq hissələri olan qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida isə 6-cı sinfin dərsliyinə daxil edilir.

1990-cı ildən başlayaraq qrammatikanın morfologiya bölməsi beş və altıncı siniflər üçün ayrı-ayrı müstəqil dərslüklər şəklində deyil, 6-7 siniflər üçün nəzərdə tutulmuş və bir kitab şəklində nəşr edilən dərsliyə daxil edilmişdir.

Bu dərslükdə də «Morfologiya» bölməsinin ilk mövzusu «nitq hissələri» adlandırılmış, 1981-ci ildən sonra «modal sözlər» bir köməkçi nitq hissəsi kimi dərslüklərdən çıxarıldığı üçün, burada on nitq hissəsinin olduğu qeyd edilmişdir və göstərilmişdir ki, sözlərin ümumi qrammatik mənaya görə əmələ gətirdiyi qruplara nitq hissəsi deyilir»¹.

1980-ci illərin dərslüklərindən fərqli olaraq 1990-cı ildə nəşr olunan dərslükdə həm köməkçi, həm də əsas nitq his-

¹ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov «Azərbaycan dili, 6-7-ci siniflər üçün dərslük «Maarif» nəşriyyatı, Bakı 1990, səh.48.

sələrinə ayrı-ayrılıqda çox konkret və eyni zamanda, onların əsas xüsusiyyətlərini əhatə edən bitkin təriflər verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, «Leksik mənaya malik olan, müxtəlif şəkilçi qəbul edərək dəyişən və cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edən nitq hissələrinə, əsas nitq hissələri deyilir»¹ Elə köməkçi nitq hissələrinə də, bu quruluşda və onların əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir tərif verilmişdir.

1991-ci ildən sonra «modal sözlər» nitq hissəsi kimi yenidən köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edilmiş və «Türk dilində 11 nitq hissəsi»² olduğu qeyd edilmişdir.

90-cı illərin birinci rübündə nəşr olunan dərsliklərdə nitq hissələrinə, eləcə də əsas və köməkçi nitq hissələrinə konkret formada təriflər verilsə də, sonrakı rüblərdə nəşr edilən dərsliklərdə bu ənənə pozulmuş, nitq hissələri haqqında yalnız izahedici mahiyyət daşıyan məlumat verilmişdir və göstərilmişdir ki, «sözlər qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplara, yəni nitq hissələrinə ayrılır»³.

Nitq hissələri mövzusu ilk olaraq orta məktəblərin qrammatika kitablarında öz əksini və izahını tapmış, bu kitablar dilçilik elminin inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir mənbə kimi qiymətləndirilmişdir. Uzun müddət bütün qrammatik anlayışların izahı öz əksini ilk dəfə olaraq orta məktəb dərsliklərində tapmış, bu qrammatika kitabları elmi qrammatikanın inkişafında aparıcı rola malik olmuşdur. Dilçilik anlayışları və onların izahı ilk dəfə olaraq orta məktəbin qrammatika dərsliklərinə daxil edilmiş və uzun müddət tədris olunduqdan sonra, əldə olunan son nəticələr qeyd edilmişdir.

¹ Yəni orada.

² Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov, Türk dili 1994-cü il, «Öyrətmən» nəşriyyatı, Bakı 1994, səh.117.

³ Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov, Azərbaycan dili, 5-ci sinif üçün dərslik, «Təhsil» nəşriyyatı, Bakı – 2000, səh.117.

Azərbaycan dilinin «morfologiya» bölməsi ilə bağlı 1947-ci ilə qədər nəşr olunan əl bir elmi qrammatika kitabına rast gəlmək çətindir. Demək olar ki, təqribən XX yüzilliyin birinci yarısında elmi qrammatikaya aid əl bir sanballı kitab nəşr edilməmişdir. Bu cür anlayışların izahına həsr edilmiş, geniş tədqiqat işləri ilə zənginləşdirilmiş olan ilk kitab, o zaman Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Dil İnstitutu tərəfindən hazırlanıb nəşr edilmiş «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər» kitabıdır. Bu kitabın nəşrinə qədər bu sahə ilə əlaqədar əl bir elmi kitabın olmadığı nəzərə alınaraq kitabın «Bir neçə söz» adlanan ilk bölməsində yazılır: «Azərbaycan dilinin bütün xüsusiyyətlərini və onun elmi izahını əhatə edən bir sərf yaratmaq zəruri məsələlərdəndir.

Bu sərfi tədqiqat əsərlərini yazarkən müəlliflər kitabıyyat şöbəsində gözə çarpan boşluğu, imkan daxilində, doldurmaq və Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra mühüm məsələlərini aydınlaşdırmaq məqsədi güdmüşlər»¹.

Kitab 1940-cı ildə yazılmış 1945-ci ildə isə yenidən redaktə edilərək 1947-ci ildə nəşr edilmişdir.

Kitab müxtəlif müəlliflərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələri ilə bağlı hazırladıqları elmi yazıların toplusundan ibarətdir.

Ə.Mahmudovun müəllifliyi ilə hazırlanan «Sözün quruluşu» (səh.65) bölməsində eyni zamanda «Nitq hissələri» mövzusu da verilmiş və akademik N.Y.Maarın nitq hissələri ilə bağlı fikri buraya daxil edilmişdir.

Nitq hissələrinə ayrıca tərif verilib hansı qruplara bölündükləri konkret şəkildə göstərilməsə də, ümumi şəkildə qeyd olunur ki, «Azərbaycan dilində məna və şəkli cəhətcə həm növlərini dəyişən şəkilli (isim, sifət, fel, say, əvəzlilik), həm növlərini dəyişməyən şəkilsiz sözlər (bağla-

¹ Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər (elmi sərfin bəzi məsələləri) Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı Bakı – 1947 səh.3

yıcı, qoşma və nida...) və həm də növlərini gah dəyişən, gah dəyişməyən, yəni keçid mərhələsində olan sözlər (zərf-lər) vardır»¹

Bu kitabdakı məqalədə nitq hissələri anlayışı ətraflı aydınlaşdırılmasa da, Azərbaycan dilində sabitləşən beş (isim, sifət, say, əvəzlilik və fel) əsas və üç köməkçi nitq hissəsi (bağlayıcı, qoşma və nida) vardır.

Bu bölgü 1941 – 51-ci illər arasında orta məktəblər üçün nəşr edilən, «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliklərində verilən nitq hissələrinin bölgüsünün eynini təşkil edir.

Bu məqalələr toplusundan sonra nəşr olunan və Azərbaycan dilinin «Leksika» (səh.9) «Fonetika» (səh.36) və «Morfologiya» (səh.74) bölmələrini əhatə edən «Müasir Azərbaycan dili»² dərsliyi işıq üzü görür.

Bu dərslik «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər» kitabından sonra dilçiliyə aid yazılmış ən sanballı dərslik hesab olunmalıdır. Çünki «tədqiqlərdən» haqqında danışdığımız dərslik nəşr olunana qədər bu sahə ilə bağlı elə bir əsər nəşr olunmayıb. Həmin sahədəki boşluğu doldurmaq məqsədi ilə müəllif bu dərsliyi hazırlamış və qeyd etmişdir ki, «Azərbaycan dilçiliyinə aid olan başqa elmi fənlər kimi, bu fənnin də dərsliyə və vəsaitə böyük ehtiyacı vardır. Müasir Azərbaycan dilinin mükəmməl elmi qrammatikasının hələ yazılmadığını və bu sahədə görülən elmi işlərin qeyri-qənaətbəxş olduğunu nəzərə alaraq, dilimizin mükəmməl elmi qrammatikası yazılı meydana çıxana qədər tələbələrin ehtiyacını qismən təmin etmək üçün oxunan mühazirələri vəsait şəklində çap etdirmək qərara alınmışdır. Bu əsər də həmin məqsədə xidmət etmək üçün yazıldığından mükəmməl elmi qrammatika sayıla bilməz,

¹ Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər (elmi sərfin bəzi məsələləri) Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı Bakı – 1947

² M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1954.

və baxışlar olmuş, elmi dilçilikdə bu anlayış müxtəlif əlavələrlə aydınlaşdırılmışdır.

Anlayışlara yeni baxış və yeni yanaşmaların olmasına baxmayaraq, bəzən sonrakı dərslük və kitablardakı yanaşma əvvəllər nəşr olunan dərslüklərdəki araşdırmaların yanında kölgədə qalmış, öz qeyri-müəyyən və qeyri-konkret ifadəsi ilə fərqlənmişdir.

Biz 1954-cü ildə M.Hüseynzadə tərəfindən nitq hissələrinə verilən tərfi qeyd etdik və tanış olduq. 1960-cı ildə nəşr olunan kitabda nitq hissələrinə verilən tərif əvvəlki dərslükdə nitq hissələrinə verilən tərifin yanında öz ümumiliyi və yaygınlığı ilə bəsit görünür.

«Nitq hissələri haqqında» sərlövhəli mətnə qeyd olunur ki, «Dilimizdəki sözlər əsas mənalarına, cümlədəki və ya söz birləşməsindəki vəzifəsinə və aid olduqları qrammatik kateqoriya bir neçə bölməyə ayrılır. Bu bölmələr nitq hissələri adlanır»¹.

Bu kitabda «Ədat», «Modal sözlər» və «Bağlama» da nitq hissələrinin sırasına daxil edilərək «on iki nitq hissəsindən bəhs edilir»²

Burada isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərf əsas nitq hissələri, bağlayıcı, qoşma, ədat, bağlama və modal sözlər köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edilir. Mövzunun daxilində dilimizdə on iki nitq hissəsinin olduğu qeyd edilsə də, onlardan yalnız on birinin adı sadalanır.

Bəlkə də, nida müstəqil və köməkçi nitq hissələrindən öz müəyyən cəhətləri ilə fərqləndiyi üçün, bu mövzuya daxil edilməmiş, kitabın sonunda (səh. 313-321) ayrıca bölmə kimi verilmişdir.

1973-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili»¹ dərsliyində «Nitq hissələri» haqqında məlumat, əsasən,

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, Bakı – 1960, səh.14.

² Yəni orada, səh.313

1954-cü ildə nəşr olunan dərslikdə «Nitq hissələri» haqqında verilən məlumatın eynini təşkil edir. Lakin bu dərslikdə nitq hissələrinin sayında və bölgüsündə az da olsa, fərq nəzərə çarpır. 1954-cü il dərsliyində nitq hissələri «müstəqil nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri və nida adı altında üç yerə bölünür»² düşə, 1973-cü ildə nəşr olunan dərslikdə isə «Dilimizdəki nitq hissələri müstəqil mənalara (qrammatik mənalara) və qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə və sintaktik roluna) görə müstəqil nitq hissələri, yamsılamalar (təqlidi sözlər), nidalar və köməkçi nitq hissələri adı altında dörd yerə bölünür»³

Dilimizdə on bir — isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf, yamsılamalar, nidalar, qoşma, bağlayıcı və ədat – nitq hissəsinin olduğu qeyd edilərək göstərilir ki, «Bunlardan başqa dilimizdə bir sıra sözlər də vardır ki, onlar cümlə içərisində ara söz vəzifəsi daşıyır. Həmin sözlərin bir qismi morfologiyada modal söz adlanır»⁴

Qeydlərdən görünür ki, modal sözlər diqqətdə saxlansa da, o nitq hissələri sırasına daxil edilməyib.

1980-ci ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili»⁵ kitabında nitq hissələrinin izahına geniş yer verilmiş, (səh.21-27) həm əsas nitq hissələri, həm də köməkçi nitq hissələri əvvəl ümumi şəkildə, sonra isə ayrı-ayrı, geniş mövzular şəklində aydınlaşdırılmışdır. «Nitq hissələrinin

¹ Prof. M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1973.

² M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, 1954, səh.84

³ M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, — 1973, səh.18

⁴ M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, — 1973,.

⁵ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980

təsnifi prinsipləri»¹ adlanan mövzu ilə bağlı verilən mətn-də əvvəlcə nitq hissələrinin tədqiqi tarixindən söhbət açılır və göstərilir ki, sözlərin siniflərə bölünməsi (təsnifi) yunan və latın qrammatikalarından başlanır»².

Bu mövzu ilə bağlı verilmiş mətnin daxilində N.K.Dmitriyevin «Başqırd dilinin qrammatikası», N.A.Baskakovun «Qaraqalpak dili» əsərində nitq hissələri ilə bağlı fikirləri qeyd edilir və onların baxışları da nəzərə alınaraq nitq hissələri ilə bağlı yeni fikirlər səsləndirilir. Burada əsasən sözlər aydınlaşdırılır, onların bəzilərinin lüğəvi mənaya malik olduqları, digərlərinin isə heç bir lüğəvi mənaya malik olmadıqları qeyd edilərək göstərilir ki, «Sözlər leksik-qrammatik cəhətdən ənənəvi olaraq iki yerə bölünür: 1) əsas sözlər, 2) köməkçi sözlər»³.

Bu dərslərdə də «Nitq hissələri müvafiq olaraq iki qrupa bölünür:

1) əsas nitq hissələri — isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, 2) köməkçi nitq hissələri — qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər nida»⁴

1973-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» (M.Hüseynzadə) dərslərində nitq hissələrinin sayı, haqqında danışdığımız (MAD,1980) kitabdakı sayla eyniyyət təşkil edir. Bu eynilik yalnız onların miqdarı (sayı —11) ilə bağlıdır». Say eyni olsa da, nitq hissələrinin növlərində bəzi dəyişiklik özünü büruzə verir. Məsələn, 1973-cü ildə nəşr olunan dərslərdə nitq hissələri sırasına «Yamsılama-lar» adlı nitq hissəsi daxil edilsə də, «modal sözlər» adlanan nitq hissəsi daxil edilməyib.

Lakin 1973-cü ildə nəşr olunan dərslərdə «Köməkçi nitq hissələri» bölməsində modal sözlər də digər köməkçi

¹ Yenə orada səh.21

² Yenə orada

³ Yenə orada səh.24

⁴ Yenə orada

nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat) kimi ayrılıqda müstəqil nitq hissəsi kimi verilib və izah edilib. Lakin «Modal sözlər»in izahında qeyd olunub ki, «Müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən (qoşma, bağlayıcı, ədat) başqa bir sıra sözlər vardır ki, onlar mənşə etibarlı ilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəvt məna-naya malik bir söz deyildir»¹.

1980-ci ildən sonra Azərbaycan dilinin morfologiyasına aid problemlərlə bağlı çoxlu sayda elmi işlər və fundamental əsərlər hazırlansa da, həmin vaxtdan 2000-ci ilə qədər elə bir sanballı dərslik və yaxud elmi əsər buraxılmamışdır. Buludxan Xəlilovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası»² kitabını XX əsrin son iyirmi ilindəki boşluğu dolduran əsas vəsait hesab etmək olar.

XX əsrdə morfologiya ilə bağlı nəşr olunan dərslik və əsərlərin heç birində nitq hissələri mövzusu ilə bağlı bu əsərdəki qədər geniş və əhatəli məlumat verilməmişdir. Məsələn, M.Hüseynzadənin 1954-cü ildə yazdığı «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində, təqribən, 1,5 səhifə, (səh. 83-84) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1960-cı ildə buraxdığı «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında bir səhifə (səh.14), yenə də M.Hüseynzadənin müəllifliyi ilə 1973-cü ildə buraxılan «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində, təqribən, iki səhifə (səh. 17-19), yenə də akademiyanın 1980-ci ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən çap olunan «Müasir Azərbaycan dili» əsərində yeddi (səh. 21-27) səhifə həcmində yer verildiyi halda, Buludxan Xəlilovun «Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası» kitabında bu mövzunun izahına daha çox — on üç səhifə yer ayrıl-

¹ M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1973. səh. 352

² Buludxan Xəlilov «Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası». I hissə, Bakı – «Elm» — 2000.

mışdır. Bu dərslikdə «Nitq hissələrinin təsnifi»¹ mövzusunda nitq hissələrinin yaranması, tarixi, müxtəlif dillərdə bu anlayışa münasibət aydınlaşdırılmış və ona «Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə qruplara, siniflərə bölünməsinə nitq hissələri deyilir»². formasında tərif verilmişdir.

Tərif öz əhatəliliyi ilə seçilsə də, burada bir çox ifadə və sözləri tərifin mətninə daxil etməmək də olardı. Məsələn: tərifin başlanğıcında işlədilmiş «Dilin lüğət tərkibindəki», «sintaktik vəzifəsinə», birləşmələrini, «qruplara» və «siniflərə» sözlərindən birini tərifin mətninin tərkibindən çıxarsaq, onda fikir daha yığcam və bitkin görünər.

Bu birləşmələrin və sözlərin tərifin mətnindən çıxarılması fikrini aşağıdakı faktlara əsaslanıb irəli sürürük:

1. Hər kəsə məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibindən kənarda, söz yoxdur və söz haqqında danışanda söhbətin elə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən getdiyi məlum olur.

2. «Sintaktik vəzifə» sözlərin qrammatikanın morfolojiyadan sonrakı bölməsində daşdığı vəzifədir. Bəzi sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasını biz bu gün həmin sözün əşya və yaxud hərəkətlə bağlı olması ilə əlaqələndirib təsdiq edirik. Məsələn, yaxşı uşaq və yaxşı oxuyur. Bu isə sintaksisdən uzaq, morfolojiyaya aid olan məsələdir.

3. Dilimizə alman dilindən keçən qrup (3. elmi təsnifatda, ümumi sistemin hissəsi, qismi, şöbəsi)³. Elmlər qrupu. Bitki maddələri qrupu) sözü ilə ərəb dilindən keçən sinif (Elmi və digər təsnifatda a) biol. bitki və heyvanların təsnifatında böyük bölmələrdən (şöbələrdən) biri)⁴. sözü

¹ Yenə orada, səh. 138

² Yenə orada, səh. 144

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı, 1966, səh. 561

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild Bakı -1987, səh. 79

əslində eyni mənaları ifadə etdiklərinə görə bu sözlərdən biri işlədilsəydi daha məqsədamüvafiq olardı. Çünki anlayışlara verilən təriflər daha çox yığcamlıq və konkretlik tələb etdiklərindən, həmin təriflərin mətnində sinonim sözlərin işlədilməsi arzuolunmaz sayılmalıdır.

4. Əgər söhbət nitqin hissələrindən gedirsə, onda qrup və sinif sözlərinin əvəzinə elə hissə sözü işlədilsəydi, daha dəqiq olardı. «Hissə» sözünün ərəb dilindən keçməsinə baxmayaraq, bu sözün ifadə etdiyi məna «nitq hissələri» anlayışına «qrup» və «sinif» sözlərinin ifadə etdiyi mənalardan daha çox yaxındır. Çünki, «hissə» (1. Tamın bölündüyü parçalardan hər biri: qisim. Binanın bir hissəsi)¹. mənalarını ifadə edir».

Həmin tərfi müəllif «Sözlərin müstəqil mənalarına və morfoloji əlamətlərinə görə bölündüyü hissələrə nitq hissələri deyilir» formasında versəydi, bəlkə də, daha konkret və bitkin görünərdi.

Müəllif nitq hissələrini əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri adı altında üç qrupa ayırır. İsim, sifət, say, əvəzlik, zərf və felin əsas nitq hissələrinə, qoşma, bağlayıcı və ədatın isə köməkçi nitq hissələrinə aid olduğunu qeyd edir və göstərir ki, «... xüsusi nitq hissələrinin təsnifinə gəldikdə, bu məsələ orta və ali məktəbin dərsliklərində fərqlidir»²

Müəllif nidanı, təqlidi sözləri (yamsılamaları) və modal sözləri xüsusi nitq hissəsi adlandıraraq onları bu qrupa daxil edir.

Uzun müddət nidalar orta məktəb dərsliklərində xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd edilsə də, modal sözlərlə təqlidi sözlər bu sıraya daxil edilməmişdir. Orta məktəb

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, Bakı - 1987, səh. 395

² Buludxan Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I hissə, Bakı, «Elm» — 2000. səh.144

dərsliklərinin heç birində isə təqlidi sözlər qeyd edilməyib.

Kitabda təqlidi sözlərin həm köməkçi, həm də əsas nitq hissələrinə aid xüsusiyyətləri qeyd edilsə də, bunlara əsaslanıb onu xüsusi nitq hissəsi, (əslində nitq hissəsi) qəbul etmək olmaz.

Təqlidi sözləri əsas nitq hissələrinə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlər sırasında qeyd olunur:

« A) təqlidi sözlərin (yamsılamaların) əsas nitq hissəsi kimi müstəqil mənası vardır.

B) təqlidi sözlərin (yamsılamaların) suala cavab verməsi və cümlə üzvü olması da onu əsas nitq hissələrinə yaxınlaşdırır.

C) təqlidi sözlər söz yaradıcılığında iştirak edir, morfoloji əlamətlər üzrə dəyişir».¹

Təqlidi sözlərin əsas nitq hissələrinə oxşar cəhətlərini sadaladıqdan sonra müəllif onun köməkçi nitq hissələrinə oxşar cəhətlərini sadalayır və belə bir qənaətə gəlir ki, «... təqlidi sözləri (yamsılamaları) əsas nitq hissəsi hesab etmək olmaz. Ona görə ki, təqlidi sözlərin kökləri müstəqil mənaya malik deyildir»²

Ardıcıl verilən bu tezislər tamamilə bir-birinin əksini təşkil edərək biri o birini inkar edir.

Əgər «c» bəndini əsas götürsək, onda söz yaradıcılığında iştirak edib, morfoloji əlamət qəbul edən sözün kökünün müstəqil mənası olmadığını söyləmək çətindir. Çünki Azərbaycan dilində müstəqil mənaya malik olmayan elə bir söz yoxdur ki, ona morfoloji əlamət artırıb yeni məna verən söz düzəltmək mümkün olsun.

Digər tərəfdən, burada qeyd olunan sözlərin hamısı (taqq-ıltı, tapp-ıltı, vıy-ıltı, vız-ıltı) ismin suallara cavab

¹ Yəni orada. səh.149

² Buludxan Xəlilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I hissə, Bakı, «Elm» — 2000.

verir və bunların hamısını isimlər sırasına daxil etmək olar. Əgər bu deyilənləri əsas götürsək onda gərək qarğa, tısbağa, qurbağa sözlərini də əsas nitq hissəsi (isim) yox, köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərin sırasına daxil edək. Bu isə yolverilməzdir.

Müəllif nitq hissələrinin əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri olmaqla üç qrupa ayrıldığını göstərsə də, həmin bölmənin sonunda bu nitq hissələrindən başqa dilimizdə «qeyri-müəyyən nitq hissələrinə aid bir sxem də vermiş (səh.151) və bu sxemdə dilimizdə «imperativ sözlər, ritmik sözlər və uşaq sözləri» adlı üç nitq hissəsinin olduğunu qeyd etmişdir. Bu bölgüyə isə haqqında danışdığımız dərsliyə qədər nəşr olunan elmi qrammatika və dərsliklərin heç birində rast gəlmədik.

Əgər «Nitq hissələrinin təsnifi» mövzusu ilə bağlı verilən mətnin daxilində əsas və köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yeri, müəyyən suala cavab verməsi, lüğəvi mənaya malik olub-olmaması xüsusiyyətləri göstərilirsə və nəyə görə bu cür bölgü aparıldığı qeyd olunursa, onda kitabda «Qeyri-müəyyən nitq hissələri»nin də xüsusiyyətləri qeyd edilməli, köməkçi nitq hissələrindən fərqli cəhətləri göstərilməli idi. Heç bir nəzəri məlumat verilmədən nitq hissələrinin sxemini hazırlayarkən, həmin sxemin tərkibinə «qeyri-müəyyən nitq hissələri» başlıqlı bir sxemin də daxil edilməsi göydəndüşmə görünür. Sonrakı dərslik, yaxud mövzuların daxilində bu anlayışın izahı verilsə belə, yenə də bu tərtibi məqbul saymaq olmaz. Çünki sonradan qeyri-müəyyən nitq hissələri başlığı altında cəmləşən «imperativ sözlər», «uşaq sözləri» və «ritmik sözlər» başlıqlı mövzular «ayrı-ayrılıqda» izah edilərkən bayağı səslənəcəkdir.

Həm akademik dilçilik, həm də dilçiliyin qrammatika bölməsi ilə bağlı dərslik və kitablarda müəyyən qədər olsa da, konkretliyə və dəqiqliyə diqqət yetirilməlidir.

Məsələn: əgər tıqqıltı, tappıltı və s. kimi sözlər ismin suallarına cavab verib, onun xüsusiyyətlərini daşıyarsa, onda bu cür sözləri bir qrupa daxil edib onları xüsusi bir nitq hissəsi kimi qruplaşdırmaq nəzəri qrammatikaya ağırlıq gətirməkdən başqa bir şey ola bilməz. Ona görə də bu cür üsullardan istifadə etməklə nitq hissələrinin dəqiq sayını qrammatikada müəyyənləşdirmək və bu ardıcılığı orta məktəb dərslərinə də daxil etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar da tarixən bu mövzunun tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən söz açmış, bu anlayışın tədrisində müəllimdən böyük ustalıq tələb olunduğunu ön plana çəkmişlər.

Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı ilk dərsləyi yaradan görkəmli alim A.Abdullayev bu sahə ilə bağlı ilk fundamental dərsləyi sayılan «Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası» əsərində yazır: «Bu mövzunu şagirdlərə izah etmək müəllimdən böyük bacarıq tələb edir... Həmin mövzunun üzərindən ötmək və birdən-birə isim bəhsi ilə nitq hissələrinin öyrənilməsinə başlamaq məqsədəuyğun olmaz»¹. Nitq hissələrinin bölgüsü və onlar haqqında ilkin məlumatın verilməsinin vacibliyini əks etdirən fikrimizi təsdiq edən yuxarıdakı sətirlər də nitq hissələrinin sayı ilə bağlı dediklərimizi sübut edir.

Hər hansı bir qrammatik anlayışı şagirdə öyrətmək, həmin qrammatik anlayışı praktik şəkildə şagirdə çatdırdıqdan sonra ona verilən tərfi əzbərlətməkdən başlayır. Məsələn, biz ismin bir qrammatik anlayış kimi nə olduğunu soruşduqda, şagird ya «isim əşyanın adını bildirir» cavabını verəcək, ya da ismə verilən tərfi olduğu kimi bizə söyləyəcək. Əgər şagird hər hansı bir anlayışa aid tə-

¹ A.Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, Azərnəşr, 1956, səh. 87

rifi bilməsə, onda onlardan hər hansı bir anlayışın nə olduğunu soruşanda, o cavab verməyə söz tapmayacaqdır.

Bunu nəzərə alaraq metodist alimlər göstəridilər ki, «...əsas nitq hissələrinə aid ilk dərslərdə şagirdlərə başlıca olacaq aşağıdakılar öyrədilməlidir:

a) nitq hissələrinin məna əlaməti — tərif,

b) hansı suallara cavab olması,

v) nitq hissəsinin bəzi qrammatik əlamətləri.

... Qrammatik tərifə elə əlamət və əlamətlər toplanır ki, onlar tərifə verilən məfhumları bir-birindən ayırır. Məhz buna görə də qrammatik təriflərin mükəmməl mənimlənməsi böyük əhəmiyyətə malik olar»¹.

70-ci illərin metodiki ədəbiyyatında nitq hissələrinin tədrisinə münasibətdə müəyyən dəyişiklik nəzərə çarpır. Məsələn: əgər 60-cı illərin metodik ədəbiyyatında hər hansı bir məfhuma — nitq hissəsinə verilən tərifin öyrədilməsi əsas götürülürdüsə, 70-ci illərin metodiki ədəbiyyatında göstərilir ki, «Müəyyən bir nitq hissəsinin mənasını öyrətmək, onun yalnız tərifini öyrənməkdən ibarət deyildir».²

İllər keçdikcə toplanılan nəticələr qrammatikanın digər bölmələri ilə yanaşı, nitq hissələrinin də tədrisində müsbət nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaratmış və metodistlər nitq hissələrinin tədrisi zamanı onların sintaktik məfhumlarla qarşılıqlı şəkildə tədris olunmasının əlverişli olduğunu qeyd etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, «...Morfologiyanın tədrisi zamanı bir sıra morfoloji məfhumların sintaktik məfhumlarla qarşılaşdırılması

¹ Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, M.Həsənov, Y.Əfəndiyev, K.Mikayılov. Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə, «Maarif», Bakı, 1965

² A.Abdullayev «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, «Maarif», 1978, səh.129

morfoloji məfhumların özünün dəqiq mənimsənilməsinə kömək etmiş olur»¹.

Eyni zamanda, onlar qeyd edirlər ki, «Nitq hissəsi — əsas və köməkçi nitq hissəsi... öyrədilməli ilk zəruri məfhumlardır»²

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, «nitq hissələri» mövzusunun məktəbdə tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki «nitq hissələri» mövzusu «Qrammatika»nın «morfologiya» bölməsinin əsası, sintaksis bölməsinin isə məhək daşdır. Nitq hissələrinin nə olduğunu konkret olaraq aydınlaşdırma bilməyən şagirdin sonradan, sintaksisi öyrənən zaman müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etməsinə inanmaq çətindir.

Bu mövzunun şagirdlərə hərtərəfli və elmi şəkildə öyrədilməsi müəllimin fəaliyyətindən daha çox asılı olsa da, bu, hələ istənilən nəticəni ələ etmək üçün görülməli işin hamısı demək deyildir.

Şagirdlər ibtidai siniflərdə nitq hissələri haqqında müəyyən məlumat əldə etsələr də, bu mövzunun şagirdlərə ətraflı şəkildə çatdırılması orta məktəbin 5-ci sinfinin Azərbaycan dili proqramına daxil edilib. Yəni mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri məlumat kompleks şəkildə şagirdlərə beşinci sinifdə öyrədilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təqribən, səksən il ərzində nəşr edilən orta və ali məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin bəzilərində «nitq hissələri»nə tərif verilmiş, bəzilərində tərif verilməmiş, bəzilərinə isə bu anlayışa verilən tərif həmin anlayışın bütün xüsusiyyətlərini əks etdirməmiş, nöqsanlı olmuşdur. Əksər dərsliklərdə isə bu anlayışa tərif verilməmiş, qısaca izahla

¹ H.B.Balıyev, Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı – 1966, səh.277

² H.B.Balıyev, Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı – 1966, səh.277

kifayətlənilmişdir. Ancaq otuz ildən artıq müəllimlik təcrübəmdə bu qənaətə gəlmişəm ki, anlayışın nə olduğunu bilmək üçün həmin anlayışa mütləq özünə uyğun elmi tərif verilməli və bunu şagirdlər əzbərləməlidirlər. Ona görə də nitq hissələrinə «Sözlərin məna və vəzifələrinə görə bölündüyü hissələrə nitq hissələri deyilir» formasında tərif verilsə, bizcə daha məqsədəuyğun sayılar. Çünki sözlər yalnız məna və vəzifələrinə görə hissələrə bölünür. Bu anlayışa «müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə» əsaslanıb tərif verənlər həm müəyyən dərəcədə yanlışlığa yol verir, həm də tərifin ümumi məzmununa ağırlıq gətirirlər. Sözlərin məna və vəzifəsi dedikdə həmin sözlərin həm müstəqil məna bildirməsi, həm də morfoloji əlamətinə görə vəzifəsi nəzərdə tutulur. «Sintaktik vəzifəsinə görə» ifadəsinin isə tərifə daxil edilməsi yolverilməzdir. Çünki müəyyən söz cümlədə bəzən öz ümumi vəzifəsindən fərqli olan tamamilə başqa bir sintaktik vəzifə daşıyır. Məsələn: Atasının aldığı dəri palto Gülnarın xoşuna gəlmədi cümləsindəki dəri sözü nə? sualına cavab verdiyi üçün isim olsa da, həmin sözün cümlədəki sintaktik vəzifəsi təyin olmaqdır. Sintaktik vəzifə sözlərin sonradan daşdıqları vəzifə olduğu üçün, nitq hissələrinə verilən tərifdə onların sintaktik vəzifəsi nəzərə alınmamalıdır. Sintaktik vəzifə sözlərin qrammatikanın sintaksis bölməsində daşdığı vəzifədir və bu vəzifənin morfolojiyada nəzərə alınması məqbul sayıla bilməz.

Nitq hissələrinin sayı haqqında verilən məlumatlar da orta məktəb dərslərlərində müəyyən qədər yığıcamlasdırılmalı, müəyyən izahlar orta məktəb dərslərlərinə daxil edilməməlidir.

Məsələn, 2000-ci ildə buraxılan Azərbaycan dili (Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, 5-ci sinif üçün) dərsliyində nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissəsi adı altında üç yerə bölünür. Ancaq nidanın nə üçün xüsusi nitq

hissəsi adlandığını şagirdlərə başa salmaq çox çətin olur, bir sözlə, verilən izah şagirddə elə bir əlahiddə məlumat yaratmır. Məsələn, «nidalar hiss və həyəcan ifadə etdiyi zaman onları (hiss və həyəcanı) adlandıra bilmir» (M.Hüseynzadə, MAD — 1954, səh.84) fikrini şagirdə başa salmaq qeyri-mümkündür. Ona görə də nitq hissələrinin əsas və köməkçi nitq hissələri adı altında iki yerə bölünməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Onların sayına gəldikdə isə burada maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir.

Biz bilirik ki, əsas və köməkçi nitq hissələri qrupuna daxil olan sözlərdən başqa, dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlardan bəzilərini bu nitq hissələrindən hər hansı birinə daxil edilən sözlərin sırasına qoşmaq qeyri-mümkündür. Ona görə də bugünkü dərsliklərə daxil edilən əsas nitq hissələri isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf, köməkçi nitq hissələri qoşma, bağlayıcı, ədat, nida və modal sözlərdən əlavə, bir də bu nitq hissələrinin heç birinə aid olmayan müəyyən qrup sözlərin olduğu qeyd edilməlidir. Hələ köməkçi nitq hissəsi kimi «vətəndaşlıq» hüququ qazanmayan və xüsusi nitq hissəsi sayılan «təqlidi sözlər, qeyri-müəyyən nitq hissələri sayılan imperativ sözlər, uşaq sözləri və ritmik sözlər» (B.Xəlilov) bu qrupa daxil edilməlidir ki, şagirdlər bu cür sözlərlə qarşılaşdıqda həmin sözlərin köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olan sözlər olduğunu başa düşüb yadda saxlasınlar.

Bu neçə yüz illər ərzində dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərə nəzərən deyə bilərik ki, dildə nə vaxtsa bu qruplara daxil olmayıb, yeni bir xüsusi qrup təşkil edəcək sözlərin yaranması qeyri-mümkündür. Ona görə də yuxarıda adları qeyd olunan, məlum nitq hissələrinə daxil olmayan sözləri bəzi dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş nitq hissələrinin sırasına daxil etməli, heç bir nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyən sözləri isə yığcam şə-

kildə qruplaşdırıb müəyyən bir uyğun adla adlandırır nitq hissələrinin sırasına daxil etmək lazımdır. Məsələn, uşaq sözləri adlandırılan dada, bəbə, ritmik söz adlanırlan çör-çöp, ət-mət sözlərini isimlərin, bay-bay, tak-tak sözlərini fellərin, tək-tük kimi sözləri sifətlərin sırasına daxil etsək, onda əsas və köməkçi nitq hissələrinin əhatəsindən kənarda qalan sözlərin miqdarı o qədər də çox görünməz və bu sözlərin də uyğun bir ad altında dərsliklərə daxil edilməsi məqbul sayılar.

Əşyalar bir-birindən necə fərqləndirilir?

İsim nitq hissələrinin birincisidir. Nitq hissələrindən söhbət düşəndə və onların adları sadalananda, nitq hissələrinin sırası isimdən başlayır və köməkçi nitq hissələrinin sırası ilə davam etdirilir. Ötən yüzillik boyu nitq hissələrindən bəhs edən dilçilər nitq hissələrinin izahına isimlə başlasalar da, bu yanaşmanın nə ilə bağlı olduğu haqda heç bir söz söyləməmişlər. Ancaq bütün dilçilər ismin qədim nitq hissəsi olduğu haqqında fikir söyləmiş və biri digərinin fikrini təsdiqləməklə, bu ardıcılığa əməl etmişdir. Təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, dünya dilçiliyində də bu ardıcılıq gözlənilmişdir. Bəzi dilçilər götürürlər ki, bu gün dünya dilçiliyinin elə bir xüsusi növü yoxdur ki, orada nitq hissələrindən bəhs edərkən adlardan danışılmasın. «Hələ yeni eradan əvvəl V əsrdə yaşamış Yaska hind dilindəki nitq hissələrini dörd qrupa bölərkən birinci yeri adlar qrupuna vermişdi»¹.

Nitq hissələrinin izahı zamanı onların xüsusiyyətlərini sadalayarkən nə üçün bu işə isimdən başlanıldığına öz

¹ Səidə Əkbər qızı Rüstəмова. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. Filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Naxçıvan 2005, səh.9

münasibətimizi bölmənin sonunda bildirəcək, bu haqda öz mülahizələrimizi söyləyəcəyik.

İsim bir nitq hissəsi kimi tədris üçün hazırlanan bütün dərsliklərdə ad bildirən nitq hissəsi kimi təqdim edilib. Onun ad bildirməsi əsas vəzifəsi olsa da, ismin dərsliklərdə izah edilməsində və ona verilən təriflərdə diqqəti cəlb edəcək qədər fərqlər nəzərə çarpır.

1918-ci ildə nəşr olunan «Rəhbəri-sərf» dərsliyinin ikinci hissəsində (bölməsində – S.Z.) isim haqqında yazılır: «Gördüyümüz və görməyib təsəvvürə gətirdiyimiz şeylərin adına «İsim» deyilir»¹ (səh.9).

1924-cü ildə nəşr olunan «Türkcə sərf-nəhv» dərsliyində «İsim» mövzusu yalnız ismin tərifindən ibarətdir. 2000-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dili»² dərsliyində verilən «isim» mövzusunə aid mətnin daxilində isə ismin tərfi verildikdən sonra bu nitq hissəsinə aid nümunələr verilmiş, ismə aid olan varlıqların növləri və ismin xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir.

1924-cü ildə nəşr edilən dərslikdə ismə «Maddi və mənəvi varlıqları göstərən kəlmələrə isim deyilir»³ formasında tərif verilmiş, lakin isimlərə aid heç bir nümunə verilməmişdir.

İsmə verilən tərifdən sonra, «İsmi əqsamı» (ismin hissələri — S.Z.) adlı bir mövzu verilmiş, burada isimlər ismi xas (xüsusi isim — S.Z.) və ismi cins (ümumi isim — S.Z.) adı altında iki yerə bölünmüşdür. Burada göstərilir ki, «Varlıqları tək-tək ayıran kəlmələrə ismi xas deyilir»⁴ və İstanbul, Anadolu, Gəncə, Əhməd kimi sözlər nümunə gös-

¹ Qafur Rəşad Mirzəzadə. «Rəhbəri-sərf» Bakı — 1918, səh.9

² Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov 5-ci sinif üçün dərslik, «Təhsil» nəşriyyatı Bakı. 2000

³ İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımlı, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq «Türkcə sərf-nəhv» Azərənəşr, Bakı, 1924, səh.12.

⁴ Yəni orada

tərilir. Sonra isə qeyd edilir ki, «İsmi-cins (ümumi isim — S.Z.) bir cinsdən olan varlıqların hər bir danəsinə söylənilə bilən kəlməyə deyilir».¹ Ağac, daş, çiçək, kitab və dəftər sözləri isə buna misal göstərilir. Bunun ardınca isə «İsmi növleri» adlı ümumi bir başlıq verilir və bundan sonra heç bir izah verilmədən «Mürəkkəb isimlər» adlı yarım-başlıq verilir. Bu mövzunun içərisində mürəkkəb isimlərin nə olduğu aydınlaşdırılır və göstərilir ki, «Birdən ziyada kəlmədən yapılan isimlərə mürəkkəb isim deyilir».²

Burada sadə və düzəltmə isimlər haqqında məlumat verilmədən mürəkkəb isimlər aydınlaşdırıldıqdan sonra cəm isimlər (isimi-cəm S.Z.) aydınlaşdırılır. 1925-ci ildə nəşr olunan «Sərf və nəhv» dərsliyində isə isim geniş şəkildə izah edilməklə yanaşı, ona aid nümunələr göstərilmiş və ismə «Gördüyümüz və görməyib təsəvvürə gətirdiyimiz şeylərin adına isim deyilir»³ formasında tərif verilir.

Bu dərslikdə də isimlər ismi xas (xüsusi isim — S.Z.) və ismi cins (ümumi isim — S.Z.) adı altında iki yerə bölünür və göstərilir ki, «Ancaq bir şey üçün söylənilib, başqası üçün söylənməyən ismə «ismi xas» deyilir. Bakı, Əhməd və Səməndər sözləri isə ismi-xaslara (xüsusi isimlərə) nümunə göstərilir. İsmi cinsə (ümumi isimlərə — S.Z.) isə «Bir cinsdən olan şeylərin hər bir danəsinə söylənilən ismə «ismi-cins» deyilir»⁴ formasında tərif verilir və səhər, insan, at və qələm kimi sözlər nümunə göstərilir.

Həm 1918, həm 1924, həm də 1925-ci ildə nəşr edilən dərslikdə xüsusi və ümumi isimlərə tərif verilir. Hər dərslikdə bu anlayışlara verilən təriflərdə müəyyən uyğunluqlar nəzərə çarpса da, 1924-cü ildə nəşr edilən dərslikdə ismi xaslara verilən tərif sonra nəşr olunan dərslikdə

¹ Yenə orada, səh.12.

² Yenə orada

³ Qafur Rəşad Mirzəzadə «Sərf və nəhv», Bakı, 1925, səh.9

⁴ Yenə orada

həmin anlayışlara verilən tərifdən daha uyğun və daha konkretir.

Eyni zamanda, 1924-cü ildə nəşr olunan dərslikdə isimlərin mürəkkəbliyi, yəni mürəkkəb isimlər haqqında məlumat verildiyi halda, 1925-ci ildə nəşr olunan dərsliklərdə bu haqda danışılmayıb. Bundan başqa, 1924-cü ildə nəşr olunan «Türkcə sərf-nəhv» tərsliyində ismin izahında «Cins» başlıqlı bir mövzu verilmiş, orada isimlərin bildirdiyi şəxslər və heyvanların erkək və dişiliyindən asılı olaraq isimlərin iki cinsə — müzəkkər (kişi cinsi) və müənnəsə (qadın cinsi) bölündüyü qeyd olunur. Bu dərslikdə ismin kəmiyyət bildirməsi ilə bağlı «Kəmiyyət» mövzusu da verilmiş, isimlər tək (müfrəd — S.Z.) və cəm isimlər adı altında iki yerə bölünmüşdür. Kitab, qələm, insan kimi sözlər tək, kitablar, qələmlər kimi sözlər cəm isimlərin sırasına daxil edilmişdir. O da qeyd olunmuşdur ki, cəm isimlər əmələ gətirmək üçün incə hecalı sözlərin sonuna «lər», qalın hecalı sözlərin sonuna isə «lar» şəkilçiləri artırmaq lazımdır.

Burada eyni zamanda ismi xasların (xüsusi isimlərin — S.Z.) da cəmlənmə qaydası göstərilmiş və nümunələrlə izah edilmişdir.

1925-ci ildə nəşr edilən «Sərf və nəhv» tərsliyindən isə təkcə cəm isimlər «müfrəd — cəm» başlıqlı mövzunun daxilində izah edilmiş, burada da həm tək, həm də cəm isimlərə tərif verilmiş və nümunələrlə aydınlaşdırılmışdır. Ancaq əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu dərslikdə mövzulara aid tapşırıqlar verilmiş və dilçiliklə bağlı verilən nəzəri məlumat tapşırıqların qarşıya qoyduğu tələblər əsasında möhkəmləndirilməyə istiqamətləndirilmişdir.

1927-ci ildə Bəkir bəy Çobanzadə və F.Ağazadə tərəfindən yazılmış, cildi üzərində çap ili 1930-cu il göstərilmiş «Türk qrameri» (kitabın «Başlangıç» (səh.5) adlanan bölməsinin sonunda müəlliflər öz imzalarını qoyduqdan

sonra Bakı, 13 iyun, 1928 yazsalar da, kitabın sonunda – 201-ci səhifəsində yazılıb. «Üç il əvvəl yazılmış və texniki səbəblərdən dolayı çapda olan bu əsərin imla bəhsində bəzi əskimiş nöqtələr ola bilər), dərslində ismin özü haqqında danışılmayıb.

Bu dərsləkdən sonra isə öz elmi və bədii dəyəri ilə digər dərsləklərdən seçilən «Qramer» dərsləri nəşr olunur. «Qramer» dərslərində «İsim» haqqında bugünkü dərsləklərdə «isim» haqqında verilən məlumatdan o qədər də fərqlənməyən məlumat verilmişdir. Bu dərsləkdə «İsim» bəhsi «İsim haqqında ümumi məlumat» adlanan mövzu ilə başlanır. İsmə «İnsan, heyvan və başqa varlıqlar və hadisələrin adlarını bildirən sözlərə isim deyilir»¹. formasında tərif verilir. Burada ismin kim? və ya nə? sualına cavab veridiyi, cümlədə əsasən mübtəda və tamamlıq, bəzən də xəbər vəzifəsində işləndiyi ilk dəfə qeyd edilir. Bu dərsləkdə də bütün isimlərin xas isimlər və cins isimlər adı altında iki yerə ayrıldığı qeyd edilir. Burada xas isim və cins isimlərin yazılış qaydalarına da diqqət yetirilmiş, bütün xas isimlərin işlənmə yerindən asılı olmayaraq həmişə böyük hərflə, cins isimlərin isə həmişə kiçik hərflə, yalnız cümlələrin əvvəlində böyük hərflə yazıldığı göstərilmişdir.

1937-ci ildə nəşr olunan «Qrammatika»² dərslərində əsas nitq hissələrindən birincisi sayılan isim «ad» termini ilə adlandırılmış, lakin bu dəyişikliyin edilməsinə baxmayaraq, ada (ismə — S.Z.) bir nitq hissəsi olaraq verilmiş tərif 1934-cü ildə nəşr edilən dərsləkdə ismə verilən tərifdən fərqləndirilməmişdir. Yəni həm 1934-cü, həm də 1937-

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov «Qrammer» orta məktəb üçün I hissə, morfoloji. Beşinci tədris ili. Bakı 1934

Yenə orada, səh. 17.

Yenə orada

² «Qrammatika» I hissə, Morfolojiya. Natamam orta və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün

ci ildə nəşr olunan dərsliklərdə ismə eyni formada tərif verilmişdir. 1937-ci ildə nəşr edilən dərslikdə isimlə bağlı verilən aşağıdakı məlumatlar ondan əvvəl nəşr olunan dərsliklərdəki məlumatlardan fərqlənir.

1. Bu dərslikdə «isim» termini «ad» termini ilə əvəz edilmişdir.

2. «Xas isim» və «cins isim» terminləri «xüsusi adlar və ümumi adlar» terminləri ilə əvəzlənmişdir.

3. Əvvəlki dərslikdə (1934) ismin kim və nə sualına cavab verdiyi göstərilə də, bu dərslikdə ismin sualları haqqında danışılmamışdır.

4. İsimlərin tək və cəm olması haqqında verilən məlumat da «Ad haqqında ümumi məlumat»¹ mövzusunun içərisinə daxil edilmişdir.

Bu mövzunun daxilində isimlərin (adların) hansı suala cavab verdiyi qeyd edilməsə də, «Adların dəyişməsi» (səh. 38) (hallanması – S.Z.) mövzusunun izahında isimlərin öz formalarını dəyişdikcə cavab verdikləri suallar göstərilir (Yəni ismin hər bir halının sualları ayrı-ayrılıqda qeyd edilir). Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq, 1938-ci ildə nəşr edilən dərslikdə ismin yeddi lüğəvi mənə növü verilmişdir. Lakin bu dərslikdə bu gün zərflərin sırasına daxil edilən yuxarı, aşağı, dal, qabaq kimi sözlər «yer bildirən isimlər»² kimi dərsliyə daxil edilmişdir.

İsimlərin lüğəvi mənalarına görə əvvəlki dərsliklərdəki bölgüsü 1938-ci ildə nəşr edilən dərslikdəki bölgüdən məqbul sayılmalıdır. Çünki hər bir anlayışın müəyyən vəzifəsinin bu cür xırdaqlara bölünməsi onun şagirdlər tərəfindən öyrənilməsində müəyyən çətinliklər törədir və sadə bir anlayışın asan qavranılması əngələ çevrilir. Şagird öy-

¹ Yəni orada səh. 37

² Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev «Qrammatika», I hissə, morfolojiya, Azərənşr, Bakı — 1938

rənmək istədiyi məlumatı əldə etmək üçün yersiz olaraq mənasız maneələrlə qarşılaşır.

Həm iyirminci illərin ikinci yarısı, həm də otuzuncu illərdə nəşr edilən dərsliklərdə isim mövzusu ilə bağlı tapşırıqlar az verildiyindən, şagirdlərə öyrədilməsi nəzərdə tutulan nəzəri materialların bu tapşırıqlar vasitəsilə mənimsədilməsi qeyri-mümkündür, 20-ci illərin ikinci yarısında bu mövzu ilə bağlı iki tapşırıq verildiyi halda, 30-cu illərdə nəşr edilən dərsliklərdə isə bu mövzu ilə bağlı yalnız bir tapşırıq verilmişdir. Müəyyən mövzu ilə bağlı bir tapşırığın verilməsi həmin mövzunun yalnız bir xüsusiyyətinin öyrənilməsi deməkdir və bu yolla nə şagird, nə də müəllim öz istəyinə nail ola bilməz.

1941-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası»nda «İsim» mövzusunun verilməsində və bu anlayışın izahında müəyyən qədər dəyişiklik nəzərə çarpır. İsmə verilən tərifin həm həcmində, həm də məzmununda kifayət qədər yeniliklər edilmiş və yığcam şəkllə salınmışdır.

Müəlliflər bu dərslikdə ismə «Müxtəlif predmetlərin adlarını bildirən sözlərə isim deyilir»¹. formasında tərif vermiş və göstərmişlər ki, kim? və hara? suallarına cavab olan sözlər predmet adlanır»².

Bu dərslikdə ismə verilən tərifin yığcamlığı yalnız 1918, 1924 və 1925-ci il dərsliklərində ismə verilən təriflə müqayisə edilə bilər. Çünki həm 24-cü il, həm də 41-ci il dərsliyində ismə verilən tərif yeddi sözdən ibarətdir. Lakin 1924-cü il dərsliyində ismə verilən tərif 1941-ci il dərsliyində ismə verilən tərifdən qat-qat elmi və bitkindir. 1941-

¹ . Ə.Əbbasov, D.Quliyev, S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, fonetika və morfologiya, II çapı, Azərnəşr, Bakı – 1941, Yənə orada səh. 35

² Yənə orada

Azərbaycanca-rusca lüğət, II cild «Elm» nəşriyyatı, Bakı – 1989 səh. 315.

ci il dərslində ismə verilən tərifi qısa olsa da, sonradan verilmiş izahedici cümlə olmadan bu tərifi nə mənə ifadə etdiyini nə müəllif nə də şagird başa düşə bilməz. Əsrlər boyu dilimizdə işlənilən vətəndaşlıq hüququ qazanmış «əşya» sözünün yenidən alınma sözlə – «predmetlə» əvəz olunması dolaşlıq yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Ancaq ilk dəfə olaraq bu dərslərdə hara? sualı ismin sualları sırasına daxil edilmişdir.

«İsimlərin tipləri» adlandırılan lüğəvi mənəsinə görə növləri burada konkret qeyd edilmiş və onun 8 növü olduğu göstərilmişdir. Əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq bu dərslərdə yer zəfərinə aid olan sözlər yer bildirən isimlərin sırasına daxil edilməmiş, çox doğru olaraq, kənd, şəhər, küçə kimi sözlər yer bildirən isimlərin sırasına daxil edilmişdir.

Bu dərslərdə «əşya» termininin «predmet» termini ilə əvəzlənməsi ola bilsin ki, dərslərin latın qrafikalı əlifbadan qurtarılıb, rus qrafikalı əlifba ilə nəşr olunmasından irəli gələn məsələ, rus qrafikalı əlifbanın üstünlüyünü diqqət mərkəzinə çıxarmaq, onun vacibliyini və üstünlüyünü daha qabarıq göstərməkdən ibarət olmuşdur. Eyni zamanda bu dərslərdə də isimlərin xüsusi və ümumi isimlər adı altında iki yerə bölündüyü göstərilmiş, hansı isimlərin xüsusi, hansı isimlərin ümumi adlandırıldığı izah edilməmişdir. Yalnız əvvəlki dərslərdəki kimi xüsusi isimlərin böyük, ümumi isimlərin isə kiçik hərflə yazıldığı qeyd edilmişdir. Əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq, bu dərslərdə xüsusi isimlərin dörd tipi göstərilmiş, ad, ata adı, fəmiya, dəniz, şəhər, fabriki, zavod, heyvan və s. bildirən adlar bu qrupa daxil edilmişdir. Eyni zamanda, burada hər bir mövzu ilə bağlı verilən tapşırıqların sayı artırılmış, «İsim», «xüsusi və ümumi isimlər» mövzuları ilə bağlı beş düşündürücü tapşırıq verilmişdir ki, bu da nəzəri formada tədris edilən hər hansı bir anlayışın maliki

olduğu xüsusiyyətlərin hərtərəfli andınlaşdırılıb, əldə olunan biliyin möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Əvvəlki dərsliklərdə isimlərin tək və cəmliyi «İsim» mövzusunun içərisində aydınlaşdırıldığı halda, bu dərslikdə «tək və cəm isimlər»¹ ayrıca mövzu şəklində verilmişdir, lakin izah əvvəlki dərsliklərdəki fikirlərin eynini təşkil edir.

1945-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin sərfi» (S.Cəfərov, Ə.Abasov) dərsliyində ismin izahı çox yığcam, ismə verilən tərif isə bugünkü dərsliklərimizdə ismə verilən tərifin, demək olar ki, eynini təşkil edir. «İsim haqqında ümumi məlumat»² mövzusunun izahında göstərilir ki, «Əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir. Kim? nə? və hara? sullarına cavab olan sözlər sərfdə əşya adlanır»³. 1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə isimlərin 8 tipi göstərildiyi halda, 1945-ci ildə nəşr edilən dərslikdə bu rəqəm 7-yə endirilmişdir. 7 və 8 rəqəmləri arasında elə bir fərq olmasa da, həmin tiplərin adlandırılmasında müəyyən dərəcədə müxtəliflik nəzərə çarpır. Buradan görünür ki, isimlərin tiplərə bölünməsi nisbi xarakter daşımaqla, heç bir elmi əhəmiyyətə malik deyildir və bu bölgünün dərsliklərdən çıxarılması daha məqbul sayıla bilər.

1945-ci il dərsliyində özündən əvvəlki dərslikdən fərqli olaraq xüsusi və ümumi isimlər «İsim haqqında ümumi məlumat» mövzusunun içərisində aydınlaşdırılmış, «Xüsusi və ümumi isimlər»⁴ adlı ayrıca mövzu verilmişdir ki, burada ilk dəfə olaraq ümumi isimlərə «Eyni

¹ Yenə orada. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı 1941, səh. 38

² S.Cəfərov, Ə.Abasov, Azərbaycan dilinin sərfi, I hissə, Bakı, Azərnəşr 1945, səh.43

³ Yenə orada

⁴ Yenə orada

cinsli əşyanın ümumi adına ümumi isim deyilir»¹. formasında, xüsusi isimlərə isə «Eyni cinsli əşyanı bir-birindən ayırmaq üçün verilən adlara xüsusi isim deyilir»². formasında tərif verilmişdir.

Xüsusi və ümumi isimlərə verilən bu təriflərdə müəyyən qədər çatışmazlıqlar olsa da, bu anlayışlara verilən ilk tərif kimi qiymətlidirlər.

Bütün 40-cı illər ərzində nəşr olunan dərsliklərdə isim anlayışı, demək olar ki, eyni cür izah edilmiş, ismə bir nitq hissəsi kimi verilən tərifdə müəyyən sözlər digərləri ilə əvəzlənsə də, irəli yürüdülmə və ifadə edilən fikir əsasən eyni olmuşdur.

1941-ci ildən 1944-cü ilə qədər Ə.Abasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan və «Azərbaycan dilinin qrammatikası» adlanan, 1944-cü ildən 1950-ci ilə qədər (1950-ci il daxil olmaqla) S.Cəfərov və Ə.Abasovun müəllifliyi ilə nəşr edilib, «Azərbaycan dilinin sərfi» adlandırılan bu dərsliklərdə 30-cu illərdə nəşr olunan dərsliklərdən fərqli olan bir püxtələşmə, yeniləşmə və yığcamlıq özünü göstərməkdədir.

Bu dərsliklərdə verilən tapşırıqlar qrammatikaya aid verilmiş nəzəri bilikləri praktiki şəkildə həyata keçirmək vəzifəsini daşımaqdan əlavə, ikinci bir vəzifə də daşıyır. Bu da müəyyən sərlövhəyə malik mətnlərin şagirdlərə həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı verdiyi biliklərdən ibarətdir. Məsələn: tapşırıq 53-də şagirdin qarşısına qoyulan tələb verilmiş parçanı köçürüb, isimləri taparaq altından «cıızıq» çəkməkdir. Bu nəzəri şəkildə öyrənilmiş qrammatik məlumatın praktik şəkildə möhkəmləndirilməsini qarşıya qoyan tələbdir. Ancaq bu çalışmanın daxilində verilən «Böyük bağban Miçurin» adlanan parça, eyni zamanda, Miçurin, onun sənəti, gördüyü işlər, qazandığı müvəffə-

¹ Yəni orada səh.45

² Yəni orada

qiyyətlər və s. haqqında şagirdə əlavə məlumatlar verir ki, bu da şagirdin həm dünyagörüşünün inkişafında, həm də lüğət ehtiyatının zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Eyni zamanda 54 N-li tapşırığın tərkibində verilən «Ordenli Məmləkət» mətni də bunun kimi. 50-ci illərdə orta məktəblərin V-VI siniflərində tədris olunan dərsliklərə, əsasən, Ə.Abasovun hazırladığı «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyi (1950-ci ildə «Azərbaycan dilinin sərfi» adlandırılmışdır) olmuşdur. Onun hazırladığı bu dərsliklər 1959-cu ilə qədər nəşr olunmuş, 1959-cu ildə isə bu dərslik S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunmuşdur,

1950-ci ildə nəşr olunan dərslikdə ismə «Əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir»¹, formasında tərif verilmiş və göstərilmişdir ki, «Sərfdə kim? nə?» suallarına cavab verən sözlər əşya adlanır»².

Bu tərifdə və təriflə bağlı açıqlamada isim nitq hissəsi yox, söz adlandırılır. Yəni göstərilir ki, «sözlərə isim deyilir». İkinci tərifdən isə, isimlərin həm də hara? sualına cavab verdiyi qeyd olunmur. Halbuki, 40-cı il dərsliklərində ismin hara? sualına cavab verdiyi qeyd edilmişdir.

Eyni zamanda bu dərslikdə isimlərin növlərinin sayı da digər dərsliklərdən fərqli göstərilmişdir. 1940-cı ildə nəşr olunan dərsliklərdə ismin 7, yaxud 8 növü (tipi) göstərildiyi halda, bu dərslikdə 4 növü, sonrakı dərsliklərdə isə 5, yaxud 6 növü olduğu qeyd olunmuşdur. Məsələn: 1953-cü ildə nəşr olunan dərslikdə 5, 1955, 1957-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə isə 6 növü olduğu qeyd olunmuşdur. 1959-cu ildə nəşr olunan dərslikdə isə, çox doğru olaraq, ismin növləri (insan, heyvan, quş adları, ci-

¹ Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin sərfi. I hissə, Bakı, Azərnəşr. 1950. səh.59

² Yəni orada.

simlərin adları, təbiət və ictimai hadisələrin və s. adlarını bildirənlər) haqqında heç bir məlumat verilməmişdir.

1951-ci ildən 1959-cu ilə qədər nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliklərində, çox doğru olaraq, ismə bir nitq hissəsi kimi tərif verilmiş və göstərilmişdir ki, «Əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir»¹ «Nitq hissəsinə isim deyilir» ifadəsinin bu tərifin tərkibinə daxil edilməsi söhbətin nitq hissəsi olan isimdən getdiyini dəqiqləşdirir. Çünki əvvəlki dərsliklərdə ismə verilən təriflərdə bu ifadə yerinə «sözlərə isim deyilir» ifadəsi işlədilir.

Təəssüflər olsun ki, 1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında ismə tərif verilərkən isimdən nitq hissəsi kimi yox, yenidən söz kimi danışılır və göstərilir ki, «Əşya bildirən, kim? nə? və hara? suallarından birinə cavab olan söz isim adlanır»².

Bu dərslikdə diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, «İsim haqqında ümumi məlumat»³ mövzusunun izahında qeyd olunur ki, isimlər hallara görə dəyişir, ümumi və xüsusi, tək və cəm ola bilir, sifət kimi işləndikdə cəmlənir və dəyişmir. Bu izahın isimlə bağlı verilən ilk mövzunun tərkibinə daxil edilməsi şagirdləri isimlərlə bağlı gələcəkdə öyrənəcəkləri qrammatik xüsusiyyətlər haqqında müəyyən məlumatla təmin edir və həm şagirdin, həm də müəllimin işini kifayət qədər asanlaşdırır.

S.Cəfərovun müəllifliyi ilə 1959-cu ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyi heç bir dəyişiklik edilmədən 60-cı illər boyu – 1972-ci ilə qədər orta

¹ Ə.Abasov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, Yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün, Bakı, Azərnəşr, 1955. səh.40.

² S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, 5-6-cı siniflər üçün. Bakı, Azərnəşr, 1959, səh. 27.

³ Yəni orada

məktəblərin 5-6-cı siniflərində ilbəl nəşr olunaraq tədris olunmuş və öz dəyərini qoruyub saxlamışdır. Lakin bu-günkü dərsliklərimizdə, düzgün olaraq, nə? sualı verilən şəhər, kənd kimi sözlərə həmin dərsliklərdə hara? sualı verilmişdir. (60-cı illərin «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərslikləri, səh.33)

1971-1972-ci tədris ilindən Azərbaycan dili fənni məktəblərdə yeni proqram əsasında tədris olunmağa başlayır. Bu fənnin tədrisində qarşıya qoyulan əsas məsələ qrammatikanın «morfologiya» bölməsinin tədrisinə çox geniş olmasa da, sistemli şəkildə orta məktəbin dördüncü sinfindən başlamaq idi. Həmin ildən başlayaraq «morfologiya» bölməsinin əsası sayılan nitq hissələri haqqında nəzəri məlumatın verilməsi dördüncü siniflərin proqramına daxil edilir, beşinci sinfin dərsliyində isə nitq hissəsinə (məsələn, ismə, sifətə, saya və s.) aid məlumat əvəzinə, dördüncü sinfin dərsliyində verilmiş nəzəri məlumatın təkrarı ilə bağlı bir mətn verilir.

1972-ci ildə buraxılan bir metodik vəsaitdə qeyd edirdilər ki, «1971-1972-ci tədris ilindən məktəblərimizdə sistemə Azərbaycan dili kursunun yeni proqram əsasında keçirilməsinə başlanılacaqdır. ...Yeni proqramın tətbiqinə I sinifdən başlanılacağını nəzərə alaraq vəsaitin çox hissəsini məhz həmin sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinə aid etmək lazım görülmüşdür»¹.

1972-ci ildə qrammatikanın «morfologiya» bölməsini özündə əks etdirən və orta məktəblərin 5-6-cı siniflərində tədris olunmaq üçün nəşr olunan dərsliklərdən biri S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun, digəri isə A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərslikləridir.

¹ Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu. «Yeni proqram üzrə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri» (IV-VIII sinif müəllimləri üçün metodik vəsait) Bakı — 1972. səh.3

Bu dərsləklərdə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «İsim» mövzusu yalnız IV sinif dərslərində isim haqqında verilmiş materialın təkrarından ibarətdir. Məsələn: S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları dərsləkdə «İsim» bölmənin adı kimi qeyd olunub. Sonra isə ismin izahı əvəzinə «Xatırla və cavab ver»¹ yazılıb. Ardınca:

İsim nəyə deyilir. Misal göstərin

1. İsmın başlıca əlamətləri hansılardır» və s. kimi suallar verilir.

«Digər nitq hissələrinə nisbətən, ibtidai siniflərdə (1972-ci ildən başlayaraq – S.Z.) şagirdlərə isim haqqında daha ətraflı bilik verilir. Həmin siniflərdə şagirdlər öyrənirlər ki, isimlər əşyanın adını bildirir, kim? nə? və bəzən də hara? suallarına cavab olur, hallanır, cəmlənir»².

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1972-ci ildə Ə.Əfəndizadə və R.Əsədovun müəllifliyi ilə 4-cü siniflər üçün nəşr edilən Azərbaycan dili dərslərində nitq hissələrindən yalnız isim, sifət və fel öz geniş əksini tapıb. Qalan nitq hissələri haqqında isə qısa da olsa belə, danışılmayıb.

Bu dərsləkdə «İsim» bəhsi çox doğru olaraq şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə qısa və yığcam verilmişdir. Məsələn: göstərilir ki, «Əşya bildirən nitq hissələrinə isim deyilir. İsimlər kim? nə? və hara? suallarından birinə cavab verir»³.

Nitq hissələri haqqında verilən nəzəri məlumat çox qısa və yığcam olsa da, mövzularla bağlı dərslərə daxil edilən tapşırıqlar həcmcə çox geniş, onların şərtində qarşıya

¹ S.Cəfərov, Ə.Fərəcov. Azərbaycan dili. 5-6-cı siniflər üçün «Maarif», Bakı, 1972. səh.41

² Ə.Əfəndizadə. IV sinifdə Azərbaycan dili (Müəllimlər üçün vəsait), «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh. 41.

³ Ə.Əfəndizadə, R.Əsədov, Azərbaycan dili, 4-cü sinif üçün, ikinci nəşri. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı 1972, səh. 109-110

qoyulan tələb isə o qədər də uğurlu nəticə verən deyil. Bu dərsliyə daxil edilən tapşırıqların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada keçmiş illərdə nəşr olunan dərsliklərdəki ənənə gözlənilərək, hər bir tapşırıqda xüsusi başlığı olan mətn verilmişdir ki, bu mətnlərdə verilən məlumat şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında və təfəkkürlərinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn: 292-ci çalışmada verilən «Addımlar», 293-cü çalışmaya daxil edilən «Ana qəlbi», 294-cü çalışmaya daxil edilən, «Sınıfdə», 295-ci çalışmaya daxil edilən «Zaqatala qoruğunda» mətnləri buna misal ola bilər ki, bu da təqdirəlayiq forma sayılmalıdır.

Eyni zamanda, «İsim» bölməsində, ümumi və xüsusi isimlər, isimlərin hallara və şəxslərə görə dəyişməsi, cümlədə rolu və mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsi və yazılışı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Lakin verilən bu məlumatlar geniş olduğu qədər də sadədir. Məsələn: xüsusi və ümumi isimlər haqqında yazılır: «Xüsusi isimlər insan adlarını, fəmiliaları, coğrafi adları, əlamətdar tarixi hadisələrin adlarını, heyvanlara verilən xüsusi adları bildirir... və böyük hərflə başlanır. Əşya bildirən digər sözlər ümumi isimlərdir»¹.

Əslində, dərslikdə verilən bu məlumat qrammatik anlayışın xüsusiyyətlərindən çox, şagirdlərə bu mövzu ilə bağlı açılan tanışlığı xatırladır.

70-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə ismin bir nitq hissəsi kimi tədrisi bu formada aparılır, yəni 4-cü sinfin proqramına uyğun olaraq, isim sadə formada olsa da, geniş şəkildə 4-cü sınıfdə tədris olunur. 5-ci sinif dərsliklərində isim haqqında öyrənilənlərin təkrarından ibarət olan sual-cavab formasında bir mətn verilir. 5-ci sınıfdə «İsinin tədrisində şagirdlərin 1v sınıfdə öyrəndiklərinə mühüm bir

¹ Yəni orada. səh. 112

məlumat əlavə edilir: qarmmatikada əşya dedikdə nə başa düşülür?»¹

80-ci illərdə də «isim» mövzusunun izahında müəyyən qədər dəyişiklik edilərək, ismə «Əşya bildirən nitq hissəsinə isim deyilir»². formasında tərif verilmiş, onun kim? nə? və bəzən də hara? suallarına cavab verdiyi qeyd olunmuşdur. Sonra isə ismin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləndiyi ismin hər bir halı üzrə aydınlaşdırılaraq onun bütün cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bildiyi nümunələrlə izah edilmişdir.

İsmlə bağlı verilən mövzuda ismin suallarına cavab verən heç bir nümunə göstərilmədən, ismin hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsinə aid nümunələr verilmişdir ki, bu da şagirdlərin isim anlayışını qavramaqda müəyyən çətinliklər yaradır. Həmin çətinliklərdən əsası odur ki, şagird ismin nə olduğunu, hansı suallara cavab verdiyini nümunələr şəklində praktik formada izah edib öyrənmək əvəzinə, bütün cümlə üzvlərinin öyrənilməsinə vaxt sərf edir ki, bu da həm şagirdin verilmiş nəzəri materialı qavramasına, həm də müəllimin yüksək müvəffəqiyyət əldə etməsinə maneçilik törədir.

Morfologiyanın müəyyən hissəsini təşkil edən isim mövzusunun öyrənməyə başlayan şagirdin qarşısında birdən-birə cümlə üzvlərinin izahı məsələsini qaldırmaq, həm elmi, həm də metodiki cəhətdən nöqsanlı fəaliyyətdir. Çünki şagirdin cümlədə verilmiş hər hansı bir ismin hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etdiyini anlaması üçün o birinci növbədə cümlə üzvləri haqqında ətraflı məlumata malik olmalıdır. Şagird 5-ci sinifdə cümlə üzvləri haqqında belə bir məlumata malik deyil və bu anlayışlarla tanışlıq

¹ B.Əhmədov. V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri, müəllim üçün vəsait. «Maarif», 1977, səh.83

² B.Əhmədov A.Axundov. Azərbaycan dili, 5-ci sinif üçün dərslik. «Maarif» 1984, səh.37, 1988. səh.42

5-ci sinifdən yuxarı siniflərin Azərbaycan dili proqramlarına daxil edilmişdir ki, şagird onunla hələ sonralar tanış olacaqdır. Ətraflı şəkildə öyrənilməmiş hər hansı bir anlayışın praktik cəhətdən tətbiqi isə qeyri mümkündür.

Şagirdlərə yalnız ismin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi haqqında ümumi məlumat verilməlidir ki, sonrakı illərdə şagird cümlə üzvləri haqqında ətraflı bilik əldə etdiyi zaman bu tanışlıq bünövrə rolunu oynasın.

90-cı illərdə nəşr edilən dərsliklərdə «isim» mövzusu azacıq da olsa, fərqli formada şagirdlərə çatdırılmışdır. Bu illər ərzində dərsliklər əvvəlcə (1990 – 1993-cü illərdə B.Əhmədov və A.Axundov, sonra isə (1994 — 2000) Əziz Əfəndizadə və Bəşir Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr edilmişdir.

90-cı illərin əvvəllərində nəşr olunan dərsliklərdə ismə «Ümumi qrammatik mənasına görə ad (əşya) bildirən əsas nitq hissəsinə isim deyilir»¹. formasında tərif verilmiş və ismin cavab olduğu üç sual qeyd edilmişdir.

Əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq bu dərsliklərdə verilmiş «isim» mövzusunun daxilində «morfoloji sual» və «sintaktik sual» anlayışları aydınlaşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, «Nitq hissələrinə ayrılıqda verilən sual morfoloji sual, sözlərə birləşmə və cümlə daxilində (yəni sintaktik əlaqə zəminində) verilən sual sintaktik sual adlanır»²

B.A.Əhmədov və A.A.Axundovun müəllifliyi ilə nəşr edilən dərsliklərdə ismə verilən tərif müəyyən qədər konkretliyə uyğun olsa da, bəzi ifadələr artıq verilmişdir. Məsələn, yuxarıda verdiyimiz ismin tərifində «ümumi qrammatik mənasına görə ifadəsi» və əşya sözü artıq iş-

¹ B.Əhmədov, A.Axundov, Azərbaycan dili. 6-7-ci siniflər üçün dərslik «Maarif» nəşriyyatı. 1990. səh. 51

² B.Əhmədov, A.Axundov, Azərbaycan dili. 6-7-ci siniflər üçün dərslik «Maarif» nəşriyyatı. 1990. səh.52

lənmişdir. Çünki, həmin dərsliklərdə «Nitq hissələri» (səh.48) adlanan mövzunun izahında göstərilib ki, «Sözlərin ümumi qrammatik mənaya görə əmələ gətirdiyi qruplara nitq hissələri deyilir»¹.

Əgər nitq hissələrinin ümumi qrammatik mənaya görə qruplara bölündüyü qeyd edilsə, onda bütün nitq hissələrinə verilən təriflərin əvvəlinə «Ümumi qrammatik mənasına görə» ifadəsinin artırılmasına ehtiyac yoxdur.

«Əşya» sözünün tərifə daxil edilib ad sözü ilə qoşa işlənməsi isə tərifin axıcılığına bir qarışıqlıq və ağırlıq gətirir. Əgər həmin dərslikdə ismə verilən tərifdən qeyd etdiyimiz ifadə və sözü çıxarsaq, onda ismə verilən tərif «Ad bildirən əsas nitq hissəsinə isim deyilir» forma və məzmununda olacaqdır ki, bu da ismə verilən təriflərin içərisində ən məqbul variant sayıla bilər.

«Morfoloji və sintaktik sual» terminlərinin izahının «İsim» mövzusunda izahı isə məqbul sayıla bilməz. Çünki bu anlayışların dərsliyə daxil edilməsinə ehtiyac belə hiss edilmir, çünki şagird bilir ki, nitq hissələri «Morfolojiya» bölməsində, söz birləşmələri isə «sintaksis» bölməsində öyrədilir. Yəni hər bir bölmədə öyrədilən anlayışa verilən sual həmin bölmənin öz sualıdır və onun adı ilə bağlıdır.

Əziz Əfəndizadə və Bəşir Əhmədovun müəllifliyi ilə 1994-cü ildə «Türk dili» sonra isə «Azərbaycan dili» adı altında nəşr edilən dərsliklərdə ismə verilən tərifdə yəndən dəyişiklik edilmiş və göstərilmişdir ki, «Əşyaların adlarını bildirən, kim, nə və bəzən də hara suallarından birinə cavab olan nitq hissəsinə isim deyilir»². Sonra isə

¹ Yəni orada, səh. 48

² Ə.Əfəndizadə. B.Əhmədov. Türk dili. «Öyrətmən» nəşriyyatı. Bakı. 1994. səh. 120

qeyd edilir ki, «Əşya dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur»¹.

Bundan əvvəlki dərslikdə ismə verilən tərif bu dərslikdə ismə verilən tərifdən daha məqbul formadadır. Əgər bu tərifdə «əşya» sözü işlənməsəydi, onda həmin mövzunun daxilində «əşya» sözünün izahına heç ehtiyac da duyulmazdı və tərif daha yığcam, daha məntiqli alı nardı.

Çox düzgün olaraq 1994-cü ildən sonra nəşr olunan «Türk dili» və «Azərbaycan dili» dərsliklərində ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərin cümlənin hansı üzvləri vəzifəsində işlənməsindən bəhs edən mətn çıxarılmışdır. Həmin aydınlaşdırıcı mətnin dərslikdən çıxarılması həm dərsliyin sadələşməsinə, həm də bölmə ilə bağlı olmayan bir izahın şagirdlər üçün yaratdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu da təqdirəlayiq hal sayılmalıdır.

Bu dərsliklərdə də isimlərin konkret və mücərrəd, tək və cəm olduğu, hallara görə dəyişdiyi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, mövzularla bağlı kifayət qədər tapşırıq verilmişdir ki, bu da şagirdlərin öyrəndikləri nəzəri materialın təcrübi formada həyata keçirmələri üçün böyük imkanlar yaradır. Bu dərsliyin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri hesab olunmalıdır.

«İsim» mövzusu ali məktəb dərsliklərində və elmi ədəbiyyatda bu uzun illər ərzində müxtəlif formada verilmiş və izah edilmişdir.

1954-cü ildə nəşr edilən «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində göstərilir ki, «İsimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir»². Burada da o dövrün orta məktəbləri

¹ Yəni orada.

² M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1954, səh.84.

üçün nəşr olunmuş «Azərbaycan dili» dərsliklərində olduğu kimi, müxtəlif varlıqların adlarını bildirdiyinə görə isimlərin on bir növü qeyd olunmuşdur.

Bu bölgüdən sonra isə «İsmin məna növləri» adlı bir mövzu verilmiş və göstərilmişdir ki, «Müxtəlif məna növlərinə bölünmüş bütün isimləri aşağıdakı üç qismə ayırmaq olar:

A) konkret və abstrakt varlıqların — məfhumların adlarını bildirən isimlər,

B) xüsusi və ümumi isimlər,

V) təklik və topluluq birdilən isimlər»¹.

Ardıcıl olaraq müxtəlif mövzular şəklində eyni anlayışların təkrarı elmi cəhətdən o qədər də məqbul sayıla bilməz. Çünki «İsim»dən danışarkən onun «mənəvi və abstrakt məfhumların adlarını bildirən» növü olduğu qeyd edilmişdir ki, sonradan bu mövzunun yenidən diqqət mərkəzinə çəkilməsi gərəksizdir.

Dərslikdə ən təqdirəlayiq cəhət, hansı isimlərin nə, hansı isimlərin hara və hansı isimlərin həm nə, həm də hara suallarına cavab verməsi ilə bağlı aydınlaşdırıcı məlumatdır ki, bu aydınlıq həmin dövrdə orta məktəblər üçün nəşr edilən dərsliklərin heç birində öz konkret əksini tapmayıb.

Bu dərslikdə verilən «... yer adlarına (ev, balkon) nə sualını vermək, hara sualından daha münasib və daha düzgündür, çünki hara sualını istənilən zaman nə sualı ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda, nə sualını bəzən hara sualı ilə əvəz etmək mümkün deyildir»². aydınlaşdırıcı məlumat orta məktəb dərsliklərinə də daxil edilsəydi, bu şagirdlərin həmin anlayışı daha yaxşı başa düşmələrinə gözəl imkan yaradardı.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1954, səh. 87

² Yəni orada

1960-cı ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası»¹ kitabında ismə tərif verilməmiş, yalnız göstərilmişdir ki, «İsim canlı və cansız əşyaların..., hadisələrin adlarını, əşyalara məxsus xüsusiyyəti, vəziyyəti bildirir... İsmın qrammatik əlaməti onun kəmiyyət, hal və mənsu-biyyət şəkilçiləri qəbul etməsindən ibarətdir»².

Bu kitabda «İsmın qrammatik kateqoriyaları» adlanan ümumi başlıq altında «ümumi və xüsusi» isimlərin kəmiyyəti, tək və cəm, mücərrəd və konkret isimlər qısaca da olsa, izah edimiş, 50-ci illərdə orta məktəblər üçün nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliklərində «İsmın növləri» adlandırılan anlayışlar bu kitabda «Xüsusi isimlər» mövzusu ilə bağlı verilmiş, mətnin daxilində aydınlaşdırılmış və göstərilmişdir ki, «Qrammatikada xüsusi isimlər sırasına aşağıdakı qrup sözlər daxil edilir»³.

Sonra isə, insan adları və fəamiliya, coğrafi obyekt və inzibati ərazi, tarixi hadisə və s. kimi adlar sadalanaraq xüsusi isimlərin yeddi növü göstərilmişdir.

1973-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində isim haqqında verilən məlumat eyni müəllifin 1954-cü ildə nəşr olunan eyni adlı dərsliyində isim haqqında verilən məlumatın bir qədər genişləndirilmiş formasıdır,

1980-ci ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» kitabında isim haqqında yazılır: «Əsas nitq hissələrindən biri olan isim geniş mənada əşya ifadə edir... İfade etdiyi leksik-lüğəvi mənə, bölündüyü semantik qruplar isimləri

¹ Azərbaycan SSR, EA, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə (morfologiya), Az.SSR, EA nəşriyyatı, Bakı — 1960

² Yənə orada səh. 16

³ Yənə orada. səh. 17

Professor M.Hüseynzadə, «Müasir Azərbaycan dili» Morfologiya III hissə, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı – 1973.

başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir»¹.

Burada isimlərin ümumi və xüsusi, tək və cəm olması, hallanması, mənsubiyyətə görə dəyişməsi, cümlədə əsasən, mübtədə və tamamlıq olması və sifətlər tərəfindən təyin olunması onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər kimi qeyd edilir.

Bundan əvvəlki dərsliklərdə ümumi isimlərin məna növlərindən danışıldığı halda, bu kitabda xüsusi isimlərin təsnifindən (məna növündən – S.Z.) söhbət açılır və buraya insan adları və familiyaları, (Kərim, Hacıyev) heyvan adları (Qırat, Qaragöz) astronomik və coğrafi adlar (Günəş, Volqa) və s. daxil edilir.

Yusif Seyidovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» adlı dərs vəsaitində isim, ismə uzun illər boyu nəşr olunmuş qrammatika kitablarında verilmiş təriflər haqqında geniş məlumat verilir. 1930-cu illərdən başlamış, 1991-ci ilə qədər nəşr olunan ali və orta məktəblər üçün hazırlanan dərslik və kitablarda ismə verilən təriflərin əksəriyyəti sadalanır. Sonda müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, ismə verilən «Bu təriflərin heç birində səhv yoxdur, lakin heç biri tam deyil. Azərbaycan dilçiliyində ismin tərfi bu müxtəlifliklərdən keçərək sabitləşmişdir»².

Müəllif ötən müddət ərzində ismə verilən təriflərin tam olmadığı qənaətinə gəlib, eyni zamanda, sabitləşdiyini göstərsə də, hansı tərifin tam, həm də sabitləşən olduğunu qeyd etməmişdir. Bununla bərabər, müəllif tərəfindən ismə tərif verilməmişdir.

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, morfologiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980 səh. 28

² Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı Universiteti nəşriyyatı 2000, səh. 213.

Hər hansı anlayışa verilən tərif heç bir zaman ona aid olan bütün xüsusiyyətləri incəliklərinə qədər özündə əks etdirə bilməz. Tərifin əsas vəzifəsi müəyyən bir anlayışa aid olan bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirməkdən ibarətdir. Anlayışa verilən tərif elə olmalıdır ki, sonradan ona nəzər salıb, onun haqqında fikir söyləyən alimlər tərifin tərkibinə daxil edilən hər hansı bir söz haqqında geniş şəkildə izah verməyə məcbur olmasın, verilmiş təriflə barışmaq məcburiyyətində qalsınlar.

Məsələn, son illərdə yazılan qrammatika dərsliklərində ismə verilən tərifin tərkibinə daxil edilən «əşya» sözü haqqında o qədər əlavə məlumat verilir ki, mövzunun tədqiqat obyektini olan isim haqqında verilən məlumat «əşya» sözü ilə bağlı verilən izah içərisində əriyib yox olur, diqqətdən kənarda qalır. İsim haqqında ətraflı bilik əldə etmək istəyən şagird, yaxud tələbə «əşya» sözü haqqında verilən məlumatla qarşılaşır və qarşısına qoyduğu məqsəddən kənarda qalır. Ona görə də hər hansı anlayışa verilən tərif elə aydın, elə sadə, elə konkret və mübahisəsiz olmalıdır ki, həmin tərifin tərkibinə daxil olan sözlərdən heç biri müzakirə obyektinə çevrilməsin.

Məsələn, uzun illər orta məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dili dərslində ismə verilən «Əşya bildirən kim, nə və hara suallarından birinə cavab olan sözlər isim adlanır»¹. formasında olan tərifin hansı detalları ilə razılaşmaq olmaz?!

Əslində bu tərif o qədər də məntiqsiz deyil. Çünki məntiqsiz olsaydı, o on ildən artıq heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan məktəblərdə öyrədilməzdi.

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (5-6-cı siniflər üçün) Bakı-1967, səh. 33

Bəs hansı səbəblərdən Y.Seyidov «Bu təriflərin heç birində səhv yoxdur, heç biri tam deyil»¹ qənaətinə gəlir. Diqqət edəndə bu mürəkkəb cümlənin ikinci hissəsi birinci hissəsinin əksini təşkil edir.

Bu fikirdən belə nəticə çıxır ki, əgər tərifdə səhv yoxdursa, deməli, tamdır, əgər tam deyilsə, onda hardasa yanlışlıq var, ifadəsizlik var — səhv var.

Yuxarıda qeyd olunan tərifdə səhv nədədir və nə tam deyil?! Buna qısaca da olsa, nəzər salaq:

1. «Tərifin əvvəlində işlənən «əşya bildirən» ifadəsinin tərifə daxil edilməsinə haqq qazandırmaq olmaz, çünki isim adı altında qruplaşan sözlərin ifadə etdikləri anlayışların hamısı əşya adlana bilməz. Məsələn, Əli, Solmaz, sevgi, fikir, quzu və s.

2. Tərifin sonunda işlənən «sözlər isim adlanır» ifadəsi də yerində işlənməyən ifadədir, ona görə ki, isim sözlərin cəmindən, yəni bir qrup sözdən ibarət olsa da, isim qrammatikada söz kimi yox, «söz donunda» olan nitq hissəsi kimi öyrənilir.

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ismə xas olan əsas ümumi xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. İsim ad bildirir.

2. Kim? nə? və hara? suallarından birinə cavab verir.

3. İsim söz olsa da, o qrammatikada əsas nitq hissəsi kimi öyrənilir.

Bu əsas xüsusiyyətləri nəzərə alıb, ismə «Ad bildirən, kim? nə? və hara? suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə isim deyilir» formasında tərif versək, elə bilərəm ki, onda bu tərif həm səhvsiz, həm də tam sayılmalıdır. Çünki belə olduqda həm «əşya» sözünün izahına yer ayırmağa ehtiyac hiss olunmaz, həm də öyrəndiyimiz anlayışın söz formasında özünü büruzə verən nitq hissəsi ol-

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya) 2000. səh. 213

duğu diqqət mərkəzinə çəkilər ki, tərifdə natamamlıq ax-tarmağa ehtiyac duyulmaz.

Birdən qarşıya belə bir sual qoyula bilər ki, «isim əşya-nın adını bildirdiyi kimi, sifət rənglərin adını, say da say-ların adını söz formasında gerçəkləşdirir. Çünki uzun müddət bu gün qrammatikada «Say» adı altında izah olu-nan nitq hissəsi müəyyən zaman kəsiyində «say adları» adı altında tədqiq edilmişdir və saya «Miqdar və sıra bildirən kəlmələrə say adları deyilir»¹ formasında tərif verilmişdir.

Hər iki qrupa daxil olan sözlər ad bildirmək vəzifə-sini yerinə yetirənlər də, isimlər canlı və cansız məfhum-ların, saylar isə kəmiyyət məzmunu ifadə edən məfhumla-rın adlarını bildirir. Bu onların birinci fərqi. İkinci fərqi isə ondan ibarətdir ki, isimlər kim? nə? və hara? suallarına, say isə neçə? nə qədər? neçənci? suallarından birinə cavab verir. Ona görə də ad bildirən ifadəsinin ismə verilən tərif-in tərkibinə daxil edilməsi məqbul variantdır. Belə ki, bundan sonra digər nitq hissələrinə də tərif verərkən ismə verilən bu tərif onların dəqiq ifadə olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer. Orta məktəb üçün birinci hissə, morfoloji. Azərnəşr, Bakı, 1934, səh. 36

İsimlər quruluşlarına görə necə olur?

Dildə yaranan adlar ilk dövrlərdə təkhecalı sözlərdən ibarət olsa da, zaman keçdikcə sözlərin quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, onların bəzilərinin sonuna şəkilçilər artırmaqla yeni mənalı sözlər düzəldilmiş, bəziləri isə qoşalaşaraq, yəni iki, yaxud üç söz birləşərək tamamilə yeni məna bildirən bir sözə çevrilmişdir. «Bu hadisə uzun bir zaman ərzində baş verdiyindən və bu dəyişmələr hələ də davam etdiyindən ...türk dillərində söz köklərinin quruluşu problemi indiyə qədər hələ də tam şəkildə həll edilib qurtarmamışdır»¹.

Elə ona görədir ki, bu gün də sözlərin quruluşca növlərinə baxışlar müxtəlifdir və yenə də bu müxtəliflik davam etməkdədir.

1918-ci ildə nəşr edilən «Rəhbəri-sərf» və 1924-cü ildə nəşr edilən «Türkcə sərf-nəhv» dərsliklərində (səh. 12) ismin quruluşca növləri geniş izah edilməmişdir. İkinci dərslikdə «İsmin növləri» adlı ümumi başlıq veriləndən sonra «Mürəkkəb isim» adlı kiçik məntdən ibarət bir mövzu verilmiş və orada göstərilmişdir ki, «Birdən ziyadə kəlmələrdən yapılan isimlərə — mürəkkəb isim — deyilir». Bu mövzunun daxilində «ağacdələn, qırxayaq» kimi sözlər mürəkkəb sözlərə nümunə göstərilir.

1925-ci ildə nəşr edilən «Sərf və nəhv» dərsliyində isimlərin quruluşu haqqında heç bir məlumat verilmir.

B.Çobanzadə və F.Ağazadənin müəllifliyi ilə 1930-cu ildə nəşr olunan «Türk qrameri» kitabında da bu haqda söhbət açılmayıb. Əsərin ən geniş bölməsi «Şəkliyyat — morfoloji» adlandırılsa da, burada əsas nitq hissələri, o cümlədən isimlər haqqında heç nə qeyd edilməyib.

¹ Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilkin köklərin fono-semantik inkişafı. Bakı – 1995.

1933-cü ildə dosent İ.Həsənov və A.Şərifovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Qramer» dərsliyində (I hissə, morfoloji, birinci tədris ili) isimlərin quruluşca növləri haqqında geniş məlumat verilmiş (səh. 18-19) və qeyd edilmişdir ki, «İsimlər quruluşları etibarilə üç qismə ayrılırlar: yalnız bircə kökdən ibarət isimlərə sadə, köklə şəkilçidən əmələ gəlmiş isimlərə yapma, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş isimlərə isə mürəkkəb isimlər deyilir». Sadə və mürəkkəb isimlərə verilən adlar və onlarla bağlı məlumatlar bugünkü, dərsliklərdə verilən məlumatlardan fərqlənir. İsimlərin bu gün leksik şəkilçilər artırmaqla düzələn quruluşca növü «düzəltmə isimlər» adlandığı halda, 1933-1934-cü illərdə nəşr olunan dərsliklərdə «yapma isimlər» adlanır. Həmin dərsliklərdə də düzəltmə isimlərin bölgüsü bugünkü dərsliklərdəki kimi isim və fellərdən düzələn isimlər kimi iki yerə ayrılır:

1. İsim köklərinin axırına $cıq^4$, $cığaz^4$, $-ça^2$, $-çı^4$, $-lıq^4$, $-ist^4$ şəkilçilərini artırmaqla yaranan düzəltmə (yapma) isimlər.

2. Fel köklərinin axırına $-ış^4$, $-ıltı-ultu$, $-ma^2$; «farsca-dan girmiş» $-dar^2$, $-istan^4$, «Avropa dillərindən girmiş» $-izm$, $izasya$ (türkcədə $-ləşmə$, $-ləşdirmə$), $-er$, $-loq$, $-loji$ şəkilçilərinin artırılması ilə düzələn isimlər.

1937-ci ildə nəşr olunan dərslikdə «Adların quruluşu» (səh.50) adlı mətndə isimlərin quruluşca neçə cür olması haqqında heç nə yazılmayıb. Yalnız o qeyd edilib ki, «Köklərə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər əlavəsi ilə düzəldilən adlar düzəltmə ad adlanır. Məş: işçi, kəndli, gül-lük».

Burada «sadə ad köklərindən» ad (isim) düzəldən şəkilçilərin üç, fel köklərindən ad düzəldən şəkilçilərin də o qədər növü qeyd edilmişdir.

Düzəltmə adların (isimlərin) izahından sonra dərslikdə «Mürəkkəb adlar» adlı başqa bir mövzu da verilmiş və

göstərilmişdir ki, «iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn və bir məna ifadə edən adlar mürəkkəb ad adlanırlar» (səh. 52)

Həmin mövzunun daxilində mürəkkəb adların üç növü olduğu qeyd edilir.

«1. Bitişik yazılan mürəkkəb adlar: Ağdaş, qaraquş, beşillik və s,

2. Defislə yazılan mürəkkəb adlar: var-yox, gecə-gündüz, qol-budaq, alt-üst və s.

3. Mürəkkəb idarə adları: dövlət, partiya, təsərrüfat və s. idarələrin adları 2-3 və daha artıq sözlərdən ibarət olurlar» (səh.52)

Mürəkkəb adların üçüncü növünə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və bunun qısaldılmış forması (Az.MİQ) mürəkkəb isimlərə nümunə göstərilir.

1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində isə 1937-ci ildə nəşr olunan dərslikdən fərqli olaraq, «İsmi quruluşca növləri» ayrıca mövzu şəklində verilmiş, burada isimlər sadə düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünmüş, hər birinə ayrı-ayrılıqda tərif verilmiş və mürəkkəb isimlərin növləri əvvəlki dərslikdəki izahdan fərqləndirilmişdir.

1940-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə də ismin quruluşca növləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünmüşdür. 1940-cı illərin birinci yarısında mürəkkəb isimlərin izahına geniş yer verilməsə də, ikinci yarısında nəşr olunan «Azərbaycan dilinin sərfi» dərsliklərində (1944-cü ildən sonra nəşr edilənlərdə) Mürəkkəb isimlərin izahına dörd səhifə həcmində (səh. 51-54 – 1945-ci il, səh. 60-63. 1948-ci il) yer ayrılmışdır. «Mürəkkəb isimlərin imlası» adlı mövzunun daxilində ayrı-ayrı başlıqlar şəklində verilmiş «bitişik, defislə, tire ilə, ayrı yazılan mürəkkəb isimlər aydınlaşdırılmış və hər birinə ayrı-ayrılıqda nü-

munələr verilmişdir. «Mürəkkəb isimlərin qısaltma şəkilləri» (səh.54, 1945) adlanan digər mövzunun mətnində isə qısaldılmış formada verilmiş mürəkkəb idarə, təşkilat və müəssisə adları izah edilmişdir.

İsimlərin quruluşca növlərinin bu cür bölgüsü və izahı 1959-cu ilə qədər davam etmişdir. 1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan 5-6-cı siniflər üçün «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində isə isimlərin quruluşca növlərinin izahında nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik edilmişdir.

Əvvəllər nəşr olunan dərsliklərdə düzəltmə isimlərin izahına geniş yer verilmədiyi halda, 1959-cu ildə nəşr olunan dərslikdə düzəltmə isimlərin izahına dörd səhifə (səh. 29-32) yer verilmiş, mürəkkəb isimlərin izahı ilə bağlı «Mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası» adlı kiçikhəcmli bir mövzu verilmişdir. Qısaldılmış şəkildə yazılan mürəkkəb idarə, təşkilat və müəssisə adları (MTS, ATİ və s. kimi) mürəkkəb isimlərin içərisində verilməmiş, düzəltmə isimlər isə «Kiçiltmə və əzizləmə mənasını verən düzəltmə isimlər (par.25, səh. 29), «Şəxs, əşya, məkan, əlamət və hərəkət bildirən düzəltmə isimlər» (par.26, səh.30) və «-stan, -ıcı (ici, ucu, ücü) və ov (-yev) sözdüzəldici şəkilçilərinin yazılışı (par.27, səh.32) başlıqları altında bir neçə yerə bölünür ki, bu da həmin məlumatın şagirdlər tərəfindən qavranılmasında müəyyən çətinliklər yarada bilərdi və sadə bir anlayışın izahına bu qədər geniş yer verilməsi metodiki baxımdan düzgün sayıla bilməz.

1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikası dərsliyi 1974-cü ilə qədər ardıcıl olaraq nəşr edildiyindən isimlərin quruluşca növləri kiçik dəyişikliklər nəzərə alınmasa, bütün dərsliklərdə eyni formada verilmişdir. 1972-ci ildə A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan Azərbaycan dili dərsliyində isimlərin quruluşca növləri xüsusi mövzu

şəklində verilmir. Bu dərslikdə isimlə bağlı verilən məlumat 4-cü siniflərdə öyrədilən «isim» mövzusunə əsaslanır, lakin nəzərə alınmır ki, 4-cü sinif dərsliklərində ismin quruluşca növləri haqqında məlumat verilməyib. A.Axundov və B.Əhmədovun yazdıqları dərslikdə isə «Düzəltmə isimlər və onların növləri» (səh. 47) mövzusu verilib. Bunun ardınca insan bildirən, əşya və yer adı, mücərrəd məna, kiçiltmə və əzizləmə mənası bildirən isimlər ayrı-ayrı mövzular şəklində verilir, mürəkkəb isimlərin isə xüsusi isimlərlə birlikdə yazılışı aydınlaşdırılır. Bu dərslikdə ismin quruluşca növlərindən yalnız düzəltmə isimlər geniş şərh edilir. 70-ci illərdə orta məktəblər üçün hazırlanan «Azərbaycan dili» dərsliklərində ismin quruluşca növləri eyni forma və məzmununda verilir və izah edilir. 1980-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə də isimlərin quruluşca növləri haqqında elə bir yenilik diqqəti cəlb etmir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, 70-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə mürəkkəb isimlərin yalnız yazılışından söhbət açıldığı halda, 80-ci illərdə yazılan dərsliklərdə mürəkkəb isimlərin yazılışı ilə yanaşı, onların əmələgəlmə yolları (üç cür) də qeyd edilir.

90-cı illərdə nəşr olunan dərsliklərdə isə vəziyyət tamamilə başqadır. Məs: 1994-cü ildə Ə.Əfəndizadə və Bəşir Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Türk dili» dərsliyində «Sadə və düzəltmə isimlər» (səh.122) mövzusu verilmiş və həmin mövzuya aid mətnə qeyd olunmuşdur ki, «Sadə isimlər yalnız köklərdən, yaxud kök və qrammatik şəkilçilərdən..., düzəltmə isimlər isə müxtəlif söz köklərinə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır»¹.

İlk dəfə olaraq bu dərslikdə düzəltmə isimlər əvvəlki dərsliklərdəki bölgüdən fərqli olaraq, düzəldikləri isimlərin mənasına görə yox, «İsimdən düzələn düzəltmə isimlər»

¹ Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, Türk dili «Öyrətmən» nəşriyyatı, Bakı, 1995, səh.122

(səh. 128) (buraya –cı⁴, –lıq⁴, –daş; ça³ şəkilçiləri daxil edilir) və feldən düzələn isimlər (səh. 128) adı altında iki yerə bölünürlər.

134-cü səhifədə isə «Mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsi və yazılışı» (par.43. səh. 134) mövzusu verilir və mürəkkəb isimlərin dörd yolla əmələ gəldiyi qeyd edilir (müxtəlif mənalı, yaxınmənalı, biri ayrılıqda işlənən, digəri işlənməyən sözlərin birləşməsindən və «ha», «a» birləşdiricilərinin köməyi ilə yaranan).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 70-ci illərdə nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərsliklərində ismin quruluşca növləri ilə bağlı otuz beş tapşırıq verildiyi halda, səksənci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə qırx beş tapşırıq verilmişdir. Keçilən mövzularla bağlı tapşırıqların çox verilməsi şagirdlərin nəzəri biliklərini praktik şəkildə tətbiq etmələrinə kömək etməklə yanaşı, onlarda müəyyən yorğunluq da əmələ gətirir. Məsələn, 90-cı illərdə feldən və isimdən isim düzəldən şəkilçilərin hərəsinə aid beş növ şəkilçinin nümunəsi verilib. Hər qrup şəkilçiyə aid bir nümunə verilsə belə, (bu kifayətedici həddir) təkcə düzəltmə isimlərlə bağlı on tapşırığın verilməsi kifayət edə bilərdi. Mürəkkəb isimlərə aid isə beş tapşırığın verilməsi öyrədilən nəzəri materialın praktikada tətbiqinə artıqlaması ilə bəs idi. Bunu nəzərə aldıqda, son dərsliklərdə (90-cı illər) isimlərin quruluşca növləri ilə bağlı verilən çalışmaların sayı həddindən artıq çoxdur. Ona görə də dərsliklər və proqramlar hazırlanarkən bu iş xüsusi diqqət edilməlidir. Bu qədər tapşırığın həllinə ayrılan vaxtda müxtəlif qrammatik anlayışların da öyrədilməsinə nail olmaq mümkündür.

İsimlərin quruluşca növləri müxtəlif elmi əsərlərdə də aydınlaşdırılmış və müxtəlif növlərə daxil edilən isimlərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Təsdiq olunmuş haldır ki, «insanlar dildə olan sözləri düşün-

cəsində şəkillərə görə bölür və təyin edir»¹. Buna görə də dilçiliklə bağlı yazılan bütün elmi əsər və dərsliklərdə bu mövzu həmişə geniş izah edilmiş və aydınlaşdırılmışdır.

Düzəltmə isimlər «İsimdən düzələn» və «feldən düzələn» isimlər bölgüsü formasında 1994-cü ildə orta məktəb dərsliklərinə daxil edildiyi halda, bu bölgü elmi əsərlərdə hələ 40-cı illərdə öz əksini tapmışdır.

Məsələn, «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər» toplusunda (1947) qeyd olunur ki, «Düzəltmə isimlər, aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə isim və ya fel köklərindən əmələ gəlir»². Sonra isə səkkiz növ şəkilçi «isim köklərindən isim düzəldici şəkilçilər» sırasına, iyirmi üç növ şəkilçi isə «fel köklərindən isim düzəldici şəkilçilər» sırasına daxil edilir.

M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində isə «İsmin quruluşca növləri» ayrıca mövzu şəklində verilmiş, isimlərin quruluşca üç növü olduğu göstərilmişdir və qeyd edilmişdir ki, «Fonetik tərkibə parçalana bilməyən» isimlər sadə isimlər adlanır. Düzəltmə isimlər haqqında danışılarkən isə qeyd olunur ki, «Sadə sözlərin üzərinə qrammatik şəkilçi artırmaqla müxtəlif nitq hissələrindən düzəltmə isimlər əmələ gətirilir»³

Düzündür, bugünkü dərsliklərdə qrammatik şəkilçilər deyiləndə sözdəyişdirici şəkilçilər nəzərdə tutulur. Ancaq adı qeyd edilən dərsliklərdə düzəltmə isimlərin izahı zamanı isimlərin hər hansı bir nitq hissəsinə müəyyən şəkilçilər artırmaqla düzəldiyi qeyd olunur ki, bu cür şəkilçilər də leksik şəkilçilər adlanır.

Düzəltmə isimlərin əmələ gəlməisində orta məktəb dərsliklərindəki kimi şəxs və yer, mücərrəd anlayışlar, ki-

¹ Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər Az.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1947 səh.55

² Yəni orada səh. 56.

³ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili ADU nəşriyyatı, Bakı 1954. səh 110.

çiltmə və əzizləmə bildirən isimlər deyil, fars, ərəb, rus dillərindən keçən, eyni zamanda Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri vasitəsilə düzəldən isimlərdən danışılır.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən 1960-cı ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə, morfologiya) əsərində də isimlərin quruluşca üç növü olduğu qeyd edilmiş, düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsində nəzərə alınan bölgü orta məktəb dərsliklərindəki bölgü ilə eyniyyət təşkil etmişdir. Burada da sadə və mürəkkəb isimlərin izahı digər dərslik və elmi əsərlərdəki kimi verilmişdir.

«Elm» nəşriyyatı tərəfindən 1980-ci ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» (II cild, morfologiya) kitabında da isimlərin quruluşca növləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünür. Digər əsərlərdən fərqli olaraq, burada düzəltmə isimlərin üç yolla əmələ gəldiyi qeyd olunur və bu haqda yazılır: «Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də düzəltmə isimlər üç üsulla əmələ gətirilir:

- 1) morfoloji (sintetik) üsul,
- 2) sintaktik (analitik) üsul,
- 3) leksik-sintaktik-morfoloji üsul (substantivləşmə)»¹.

Bununla bərabər, isim düzəldən şəkilçilər də xüsusiyyətlərinə görə iki yerə bölünür.

« I. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər.

II. Fellərdən isim düzəldən şəkilçilər»²

Bu kitabda adlardan isim düzəldən şəkilçilərin sırasında fellərdən başqa bütün nitq hissələrindən isim düzəldən şəkilçilər ayrılıqda, tək-tək verilib, hansı şəkilçilərin sifətdən, hansının saydan və ya digərlərindən isim əmələ gətirməsi nümunələrlə aydınlaşdırılıb.

¹ Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Müasir Azərbaycan dili II cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı — 1980, səh. 71

² Yəni orada

2000-ci ildə Y.Seyidovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (Morfologiya) dərsliyində isə «İsim» bölməsi ətraflı işıqlandırıldığı halda, ismin quruluşca növləri haqqında fikir söylənilməyib.

Nitq hissələri sırasında ismin bir nitq hissəsi olaraq öncə izahı digər nitq hissələri üçün də əsas meyar hesablanmalıdır. Yəni bütün əsas nitq hissələri eyni tələblər əsasında aydınlaşdırılmalı və bu tələblərdən irəli gələn fərqli xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə özünü büruzə verməlidir. Hər hansı iki qarşı-qarşıya qoyulmuş obyektin bir-biri ilə müqayisəsi müxtəlif anlayışların şagirdlər tərəfindən qavranılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ola bilsin ki, şagirdə hər hansı anlayış haqqında verilən məlumat şagird tərəfindən tez unudula bilər. Lakin iki tərəfin — əşyanın bir-biri ilə müqayisəsi onlardakı müxtəlifliyi tez bir zamanda ortaya çıxarır və şagirdin hafizəsində bu müxtəliflik və uyğunluqlar əbədi olaraq həkk edilir.

A.Abdullayevin 1956-cı ildə nəşr olunan «Orta məktəbdə «Azərbaycan dilinin metodikası» adlı vəsaitində «İsim»in tədrisi məsələlərinə geniş yer ayrılsa da, «İsmin quruluşca növləri» haqqında heç nə yazılmayıb. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı dərslik və vəsaitlərin heç birində ismin quruluşca növləri haqqında xüsusi olaraq ayrıca məlumat verilməyib. Yalnız B.Əhmədovun hazırladığı «Müəllim üçün vəsait»də belə bir qeyd verilib: «İsim də, sifət də, fel də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur»¹.

Sonrakı bölmələrdə sadə isimlər haqqında danışılmasa da, düzəltmə isimlər və onların əmələ gəlməsi haqqında xeyli məlumat verilir, mürəkkəb isimlərin əmələgəlmə yolları qeyd olunur və misallarla aydınlaşdırılır.

¹ B.Əhmədov. V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri (müəllim üçün vəsait) Maarif, 1977, səh.21

Orta məktəblərdə ismin tədrisi zamanı onun quruluşca növlərinin şagirdlərə ətraflı şəkildə çatdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki:

1. İsmi quruluşca növlərinin izahı nitq hissələrinin quruluşca növləri ilə bağlı verilən ilk mövzudur.

2. Bu mövzunun tədrisi digər nitq hissələrinin quruluşca növlərinin tədrisində açar rolunu oynayır.

3. Nitq hissələrinin quruluşca növlərinə görə fərqləndirilməsi ismin quruluşca növlərinin tədrisindən başlayır.

4. Hansı nitq hissəsinin dildə daha fəal iştirak etdiyi müxtəlif nitq hissələrinin quruluşca növlərinin bir-biri ilə müqayisəsində daha tez ortaya çıxır.

5. Bu yolla şagirdlərin sözlərin quruluşca növləri haqqında aldıkları biliklər təkrar edilir və möhkəmləndirilir.

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, ismin quruluşca növlərinin orta məktəbdə əhatəli tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də vacib məsələlərdən biridir.

İsimlər formasını nə üçün dəyişir?

İsmi digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun hal kateqoriyasına malik olmasıdır. Düzdür, bir çox nitq hissələri hallana bilir. Lakin hallana bilən digər nitq hissələrinə aid olan sözlər yalnız isimləşdikdən (substantivləşdikdən) sonra hallanaraq öz formasını dəyişir.

Bu gün Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid nəşr olunan dərsliklərin hamısında ismin altı (adlıq, yiyəlik, yönük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) halının olduğu qeyd edilir. Lakin həmişə belə olmamışdır. Dilimizin qrammatikası ilə bağlı XX əsrdə yazılan dərslik və elmi əsərlərdə ismin

hallarına baxış müxtəlif olmuş, müxtəlif illərdə ismin hallarının sayı müxtəlif miqdarda göstərilmişdir. «Ayrı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitablarında halların sayı müxtəlif şəkildə göstərilə də, bu, Azərbaycan dili hallarının, həqiqətən, çoxalması və ya azalması deyildir. Türk dillərinin çoxunda altı hal verilir (Qaqauz, türkmən, tatar, başkırd, kumıq, noqay və s.)»¹.

Hal kateqoriyasının XX əsrin əvvəllərindən (birinci rübünün axırlarından) başlayaraq, nəşr olunan məktəb dərsliklərindəki mənzərəsi ilə tanış olmaq üçün həmin dərsliklərin əsaslarını nəzərdən keçirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun hazırladıqları «Rəhbəri-sərf» dərsliyində ismin altı halı olduğu qeyd olunur. Həmin hallar aşağıdakılardır: 1. Mücərrəd (qələm), 2. Məful beh (qələm-i), 3. Məful ileyh (qələm-ə), 4. Məful fih (qələm-də), 5. Məful ənh (qələm-dən), 6. İzafət halı (Sadıqın papağı). 1924-cü ildə nəşr edilən «Türkcə sərf nəhv» dərsliyində də ismin hallarının sayı o qədər göstərilib və «İsim» bəhsinə altı səhifə yer ayrılıb. Bunun dörd səhifəsi isə yalnız ismin hallarının izahına həsr olunub. İsmın halları haqqında deyilir: «İbarə (ifadə, cümlə – S.Z.) arasında bir isim ifadə etdiyi mənağa görə bəzi ədatlar (şəkilçilər – S.Z.) alaraq, şəklini dəyişir. Məsələn: kitab faydalıdır. Bən kitabı açdım, bən kitaba baxdım, kitabın çildi kibi»²

Sonra qeyd olunur ki, «türkcədə isimlər üç halda bulunur:

- 1 – ədatsız olaraq (mücərrəd hal)
- 2 – fellərin mənasını tamamlayan (məful halı)

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, səh. 226, 227

² «Türkcə sərf-nəhv», Bakı, 1924, səh.14.

3 — ismin mənasını tamamlayan (izafət halı: müzaf (ün) ileyh – müzaf) (izafət tərkibində təyin edən — təyin edilən — S.Z.)

Mücərrəd halda olan isimlər o isimlər hesab olunur ki, həmin isimlər cəm şəkilçisindən başqa heç bir şəkilçi qəbul etmir və kim, nə, nə də suallarından birinə cavab olur. M.Hüseynzadə «Türkcə sərf-nəhv»¹ kitabı haqqında danışarkən ismin halları barədə yazır: «... fellərin mənasını tamamlayan hallar 6 yerə bölünür ki, bunlar heç bir adla adlanmır. Yalnız isimlərin qəbul etdikləri şəkilçilər göstərilir. Kitaba təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərilə birlikdə ilə, la, lə, için, çin, üçün qoşmaları da 5-6-cı hal şəkilçisi kimi daxil edilmişdir. Beləliklə, adlıq və izafət hal da daxil edildikdə ismin 8 halı meydana çıxmış olur».

Fellərin mənasını tamamlayan halların isə altı şəkildə olduğu qeyd edilir.

1-ci şəkildə ismin axırına i, yi, u, yu, ikincidə a,ə,ya,yə, 3-cü də da, də, 4-cüdə dan, dən, 5-cidə ilə, la, lə, 6-cıda için, çin, çün şəkilçiləri və hissəcikləri artırılır ki, bunlar da bugünkü təsirlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq halları və ilə, üçün qoşmaları ilə işlənən isimləri əvəz edir.

1925-ci ildə nəşr olunan «Sərf və nəhv» dərsliyində isə yazılır: «İsim yeddi halda olur. Birincisi «mücərrəd»dir. Hər isim başlı-başına qalırsa, (yəni şəkilçi qəbul etmirsə — S.Z.) mücərrəd halında olur»².

İsmin birinci halı «məful beh» adlanır və göstərilir ki, «Mücərrəd (adlıq halda olan — S.Z.) ismin axırına bir «i» gətirilirsə «məful beh» olur.³ Məsələn, kitabı, qələmi dəftəri.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, ADU Nəşriyyatı, Bakı, 1954, səh.285

² Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundov. «Sərf və nəhv», 1925-ci il

³ Yəni orada

İkinci hal isə «məful ileyh» adlanır və göstərilir ki, «ismin axırına bir «ə» gətirilsə, «məful ileyh» olur. Məsələn, qələmə, dəftərə, səhərə, kəndə, məktəbə»¹.

Üçüncü hal «məful fih» adlanır və bu hal ismin axırına «da», «də» gətirməklə» düzəlir, məsələn, kitabda, qələmdə, dəftərdə.

Bugünkü dərsliklərdə çıxışlıq hal adlanan ismin forması bu dərslikdə «məful-ənh» adlanır və göstərilir ki, «İsmin axırına «dən» gətirilsə, «məful-ənh» olur. Məsələn, kitabdan, dəftərdən, dənizdən»²

Bundan sonra «İzafət» (təyini söz birləşməsi — S.Z.) adlı bir mövzu verilir və orada göstərilir: «Bir ismi digər ismə bağlayıb, bundan bir mənə çıxarmağa izafət deyilir»³.

Şagirdin dəftəri, Dadaşın papağı, qıfılın açarı kimi birləşmələr nümunə göstərilir və birləşmələrin birinci tərəflərini (şagird, Dadaş, qıfıl) «müzaf» (ün) ileyh» (təyin edən — S.Z.), ikinci tərəflərini isə (dəftər, papaq, açar) «müzaf» (təyin edilən — S.Z.) adlandırırlar. Sonra isə izafət birləşmələrinin yazılış qaydaları izah edilir və izafətin «qisim»ləri (hissələri — növləri — S.Z.) haqqında geniş məlumat verilir.

Deməli, bu dərslikdə ismin yeddi halı olduğu qeyd edilir. Bunlardan 1) mücərrəd, 2) məful-ileyh, 3) məful-beh, 4) məful-fih, 5) məful-ənh və 6) izafət halı. Bu sırada isə ismin altı halının adını qeyd etdik. Burada yeddinci hal izafətin ikinci forması nəzərdə tutulur:

1.İzafəti-lamiyyə və 2) izafəti-bəyaniyyə. İzafəti-lamiyyə (qafiyəli — izafət — S.Z.), yəni birinci tərəfi hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş izafət. Məsələn, Əhmədin dəftəri, Sadıqın papağı və s. kimi

¹ Yəni orada, səh.12

² Yəni orada, səh.13

³ Yəni orada, səh. 14

İzafəti-bəyaniyyə isə (qafiyəsiz izafət – S.Z.) yəni birinci tərəfi hal şəkilçisiz, formaca ismin adlıq halında, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə düzələn izafət (bugünkü II növ təyini söz birləşməsi) məsələn, kənd mol-lası, şəhər məmuru (səh.18) və s. İsmi yiyəlik halında olan söz, müstəqil olaraq heç bir cümlə üzvü vəzifəsində (xəbərdən başqa) işlənmədiyinə görə, bu hal izafət, yəni bugünkü baxımdan söz birləşməsi adlandırılmışdır.

B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birlikdə yazdıqları «Türk qrameri» (1928) kitabında isə qeyd olunur ki, «Turkcədə başlıca beş hal — (čas, nadej) vardır»

1. Müzafün ileyh: ın, in, un, ün (yiyəlik hal – S.Z).
 2. Məfulün bih: ı, i, u, ü, yı, yi, yu, yü, (təsirlik hal — S.Z.)
 3. Məfulün ileyh a, ə, ya, yə (yönlük hal – S.Z.)
 4. Məfulün fih da, də, ta, tə (yerlik hal – S.Z.)
 5. Məfulün ənh dan, dən, tan, tən (çıxışlıq hal – S.Z.)
- Əvvəlki dərslərlərdəki kimi ismin mücərrəd (adlıq — S.Z.) halı olduğunu burada qeyd edilmir. Müəllif yazır ki, «Təsrif şəkilçilərini havi olmayan (ehtiva etməyən – S.Z.) isim, söz mücərrəd adlanır. ... Bununla bərabər hər təsrif şəkilçisini, havi olmayan sözü mücərrəd halında fərz etmək doğru olmaz». Doğrudan da bugünkü Azərbaycan dili dərslərlərində verilən ismin digər hallarından bəziləri formaca adlıq hala oxşayır. Məsələn: məktəbin direktoru, məktəb direktoru, kitabı oxudum, kitab oxudum və s.

İsmi ərəb sözləri ilə adlandırılan halları haqqında danışan müəllif yazır: «Bu təbirlərin (ifadə etmənin — S.Z.) həm lisanıyyat (dilçilik – S.Z.) həm də tədrisat nöq-teyi-nəzərindən əlverişli olmadığı meydandadır. Lakin in-diyyə qədər bu cür istilahlər (terminlər – S.Z.) türkcədən dü-zəldilməmişdir. Onun üçün indilik əski istilahları işlət-məkdən başqa çarə yoxdur»¹.

¹ Professor B.Çobanzadə və F.Ağazadə «Türk qrameri» 1930, səh.91

Əvvəlki dərsliklərdə birgəlik halı adı ilə qeyd edilən və ilə qoşması ilə işlənən isimlər, eyni zamanda — çün, çün şəkilçiləri ilə düzələn hallar da ismin halları sırasına daxil edilmir. Bunları nəzərdə tutan müəllif yazır: «Bunları yuxarıda qeyd etdiyimiz beş hal ilə, nə ümumiyyət, nə də vəzifə etibarilə müqayəsə edəməyiz. Əgər belə halları da tanıyacaq olsak, o vaxtda halların məcmun ondan – on beşə qədər vara bilir»¹.

1934-cü ildə (1933-ü ildə nəşr edilən dərsliyin ikinci çapı— S.Z.) dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən yazılan «Qramer» dərsliyində «İsmin halları» xüsusi mövzu şəklində verilmiş və qeyd olunmuşdur ki, «İsimlər cümlədə mübtəda olduqları zaman şəkilçisiz işləndikləri halda, tamamlıq olduqları zaman, şəkilçi qəbul edirlər. Buna ismin hallanması deyilir. İsimlərin əsas yeddi halı vardır»².

Burada isimlərin halları xüsusi sözlərlə ifadə olunmur. İsmin halları birinci hal, ikinci hal və s. ardıcılıqla ifadə olunur. Yalnız bu gün adlıq hal adlandırdığımız şəkilçisiz hal haqqında yazılır. «İsmin şəkilçisiz halına birinci və ya mücərrəd deyilir.

İsmin halları sıra ardıcılığı ilə sadalandıqca onların qəbul etdikləri şəkilçilər qeyd olunur və yeddinci hal haqqında yazılır: İsmin 7 (ci – S.Z) halı ilə qoşması vasitəsilə düzəlir; atla, araba ilə kibi»³

Sonra isə ana, gecə, quzu və düyü sözləri hallandırılır və hallanarkən sonu sait və samitlə qurtaran sözlərin qəbul etdikləri şəkilçilər arasındakı fərq aydınlaşdırılır.

¹ Yəni orada

² Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov «Qramer» Orta məktəb üçün. Birinci hissə, beşinci tədris ili. Morfoloji təshih edilmiş ikinci çapı. Azərnəşr. 1934

³ Yəni orada səh. 22.

Bugünkü dərsləklərdə yiyəlik hal adlandırılan ikinci hal haqqında isə yazılır: «2. İkinci hal — bir isim başqa bir isimlə birləşdikdə, birinci isim in, in, un, ün şəkilçiləri qəbul edir... Bu şəkilçilərə ismin ikinci hal şəkilçiləri deyilir»¹

Bundan əvvəl nəşr olunan dərsləklərdən fərqli olaraq, bu dərsləkdə isimlərin halları xüsusi adlarla göstərilmişlər də, onların şəkilçiləri və izahı çox sadə şəkildə verilmişdir. 1937-ci ildə nəşr olunan «Qrammatika» (müəllifsiz) dərsliyində isə isimlərin hallanması haqqında verilən məlumat ondan əvvəl nəşr olunmuş bütün dərsləklərdəki münasibətdən fərqlənir. Yəni əvvəlki mövzularla bağlı danışarkən qeyd etmişdik ki, bu dərsləkdə dilçiliklə bağlı verilən terminlərin əksəriyyəti əsasən türk mənşəli sözlərlə ifadə edilmişdir. Əsas nitq hissəsi olan isim bu dərsləkdə «Ad» adlandırıldığından «İsmin hallanması» mövzusu da «İsmin dəyişməsi» adı altında verilmişdir. Əvvəlcə ismin hal şəkilçiləri haqqında yazılır: «Adların, cümlədə müəyyən funksiyalar görmək üçün qəbul etdikləri şəkilçilər dəyişmə (hal — S.Z.) şəkilçiləri adlanır. Adlar müəyyən söz dəyişdirici şəkilçi qəbul edərək dəyişir. Adların 7 dəyişməsi vardır»².

Bunun ardınca ismin halları (dəyişmələri) haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilir və qeyd olunur ki, «Ad cümlədə başlıq (mübtəda — S.Z.) olduğu zaman dəyişmə şəkilçisi qəbul etməz. Adın belə dəyişməsinə adlıq dəyişmə deyilir»³. Sonra ismin digər halları (dəyişmələri — S.Z.) sadalanır. İkinci dəyişmə yiyəlik, 3-cü yönlük, 4-cü təsir-

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov «Qramer» Orta məktəb üçün. Birinci hissə, beşinci tədris ili. Morfoloji təshih edilmiş ikinci çapı. Azərnəşr. 1934.

² Qrammatika, I hissə Morfologiya, Bakı, 1937, səh. 38

³ Yəni orada.

lik, 5-ci yerlik, 6-cı çıxışlıq, 7-ci dəyişmə isə birgəlik dəyişmə adlanır.

Ardınca dəyişmə şəkilçilərinin həm sonu səqli (saitlə – S.Z.), həm də səssiz (samit – S.Z.) ilə bitən isimlərdən sonra işlənməsi ilə bağlı yazılış qaydaları haqqında məlumat verilir və bu cür sözlər hallandırılır.

Kitabda yalnız «Adların dəyişməsi» mövzusu ilə bağlı üç tapşırıq verilmişdir ki, bu tapşırıqlar adların dəyişməsinin (ismin hallanmasının — S.Z.) şagirdlərə çatdırılmasında kifayət nəticəni əldə etməyə müəyyən qədər də olsa, kömək edə bilər.

Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə 1938-ci ildə Azərnəşr tərəfindən nəşr edilən «Qrammatika» dərsliyində isə ismin dəyişməsinə (hallanmasına S.Z.) münasibət 1937-ci il dərsliyindəki münasibətdən tamamilə fərqlidir. Bu fərq həm isimlərin dəyişməsinə verilən adda, həm də ismin hallarının sayında özünü büruzə verir.

Dərslikdə yazılır: «İsimlər cümlədə cürbəcür funksiyalar görür... İsimlərin cümlədə müəyyən funksiyalar görməsi və məna cəhətindən dəyişməsi üçün qəbul etdikləri şəkilçilərə hallanma şəkilçiləri deyilir»¹.

Yuxarıdakı cümlədə ismin hallanma şəkilçilərinə tərif verilir. Ondan sonra isə qeyd olunur ki, «İsimlər məna və formaca dəyişilir. Haman dəyişməyə ismin hallanması deyilir»².

Dərslikdə ismin beş halı olduğu qeyd edilir:

1.Şəkilçi qəbul etməyən, mübtəda rolunda çıxış edən adlıq halı (kim? nə? hara?)

2.Yönlük halı (kimə? nəyə? haraya? a,ə, ya, yə)

3.Tərslik halı (kimi? nəyi? haranı? bəzən nə? ı, i, u, ü, nı, ni, nu, nü)

¹ Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev «Qrammatika» I hissə, morfolojiya. Natamam orta və orta məktəb üçün. «Azərnəşr», Bakı. 1938.

² Yəni orada.

4. Yerlik halı (kimdə? nədə? harada? da, də)

5. Çıxışlıq halı (kimdən? nədən? haradan? dan, dən)

İsmin halları ilə bağlı dərslərdə cəmi iki çalışıma verilmişdir ki, köçürülməsi tələb olunan birinci tapşırığın (səh.52) mətni təqribən 350-400 sözdən ibarətdir. Bu həcmə malik tapşırığın bir dərs saatında həll edilməsi isə qeyri-mümkündür.

1941-ci ildə Ə.Abasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan (kiril əlifbası ilə) «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərslərində də ismin beş halı olduğu qeyd edilir.

Bu dərslərdə ismin halları haqqında verilən məlumat özündən əvvəl nəşr olunan dərslərdəki məlumatla eyniyyət təşkil etsə də, bəzi fərqli məqamlar da özünü göstərir. Məsələn, sonu saitlə bitən sözlərin ismin yönlük halında yalnız rus əlifbasında olan *Ѡ* (ya) hərfini (şəkilçisini – S.Z.) qəbul etdiyi, eyni zamanda, yönlük və təsirlik hallarında çoxhecalı sözlərin sonunda olan *q* səsinin *ğ* səsinə, *k* səsinin isə *y* səsinə çevrildiyi qeyd olunur. Bu qaydanın təkhecalı Azərbaycan sözlərinə və alınma sözlərə şamil edilmədiyi xüsusi qeyd formasında göstərilir.

Burada da ismin halları ilə bağlı iki tapşırıq verilmiş və həmin tapşırıqlardan birinin mətni tamamilə dəyişdirilsə də, digərinin tərkibinə daxil olan sözlərdən bir neçəsi dəyişdirilmişdir.

1940-cı illərin birinci yarısının sonlarından — 1944-cü ildən başlayaraq Azərbaycan dili dərslərlərində ismin hallarının sırasına yeni bir hal — yiyəlik hal da əlavə olunur və 1945-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin sərfi» (I hissə (şövtiyyat və şəkliyyat) (ikinci cəp) dərslərində ismin 6 halı olduğu qeyd edilir və adlıq haldan sonra ismin halları sırasına yiyəlik hal daxil edilir.

Göstərilir ki, «Yiyəlik halında samitlə bitən isimlərin⁴, saitlə bitən isimlər isə *nın*, *nin*, *nun*, *nün* şəkilçilərini

qəbul edir»¹. Eyni zamanda kimin, nəyin, haranın suallarından birinə cavab verir. İsmnin halları sırasına yiyəlik hal qatıldığına görə bu kitablarda artıq «yiyəlik birləşməsi» mövzusu düzgün olaraq çıxarılmışdır. «Yiyəlik birləşməsi» mövzusu sintaksisin (nəhvin – S.Z.) tədqiqat obyektidir. Bundan, bu anlayışın morfolojiyanın tərkibindən çıxarılması düzgün addım sayılmalıdır. Bu həm morfolojiya, həm də sintaksisin sərhədlərinin müəyyənləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1959-cu ilə qədər ismin halları haqqında yalnız «İsmnin hallanması» mövzusu daxilində danışılmış və ismin hər bir halının sualı, şəkilçisi göstərilmiş, bu mövzu ilə bağlı ikidən beşədək (müxtəlif illərdə) tapşırıq verilmişdir.

1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində isə ismin halları ilə bağlı bir neçə mövzu verilir. «İsmnin halları» (səh. 38-39) adlanan mövzunun daxilində ismin hallanmasının nə olduğu andınlaşdırılmış, verilmiş 6 halın ardıcıl olaraq xüsusiyyətləri, sualları qeyd edilmiş və nümunələr göstərilmişdir. Bunun ardınca «Səssiz ilə bitən isimlərin hallanması» (səh. 40), «Səsli ilə bitən isimlərin hallanması» (səh.42), «İsmnin yiyəlik halı» (səh.43), «İsmnin təsirlik halı» (səh. 49) mövzuları verilmiş, bu mövzularla bağlı verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün dərsliyə 22 tapşırıq daxil edilmişdir.

Lakin bu dərslikdə ismin halları ilə bağlı verilən məlumat və elmi biliklərin ardıcıl tərtibində bəzi çatışmazlıqlar özünü göstərir:

1. İsmnin 6 halının hamısı bir mövzu daxilində aydınlaşdırıldıqdan sonra o halların yenidən ayrı-ayrılıqda izah edilməsi yolverilməz haldır.

¹ S.Cəfərov. Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin sərfi, I hissə, ikinci çapı, Azərnəşr, Bakı — 1945, səh.57

2. Əgər ismin təsirlik və yiyəlik halları ayrı-ayrı mövzular şəklində verilirdisə, onda gərək ismin hər bir halı ayrılıqda aydınlaşdırılırdı.

3. Bu cür aydınlaşdırma həm dərslikdə, həm də tədrisdə sistematikliyi pozur və şagirdlərin normal biliklər əldə etməsinə maneçilik törədir.

4. Yiyəlik və təsirlik hallarının hərəsinə aid beş tapşırıq verildiyi halda, qalan 4 halın hamısına birlikdə cəmi 4 tapşırıq verilmişdir ki, bu da ismin hallarının hamısının əhatəli şəkildə öyrənilməsində müəyyən problemlər yaradır.

1972-ci ildən başlayaraq nəşr olunan Azərbaycan dili dərslikləri, bunun əksinə olaraq, təkmilləşdirilmiş, ismin 6 halının hər biri ayrı-ayrı mövzular şəklində verilmiş və hər birinin xüsusiyyətləri, qeyd edilərək aydınlaşdırılmışdır. 2000-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərin hamısında bir ardıcılıq gözlənilmiş, hər bir halın izahı ayrılıqda verilərək, onların praktik formada qavranılması üçün bir neçə tapşırığın həll olunması tələbi qarşıya qoyulmuşdur.

Ardıcılıq baxımından ismin hallarının orta məktəb dərsliklərində bu cür verilməsi bir tərəfdən təqdirəlayiq haldır. Digər tərəfdən yanaşdıqda isə ismin hallarının tədrisinə bu qədər geniş yer verilməsi dilçiliyin digər sahələrinin öyrənilməsinə müəyyən qədər də olsa, maneçilik törədir. Məsələn, ismin hallarının öyrədilməsinə 6 saat əvəzinə 2 saat vaxtın ayrılması da kifayətedici hesab olunmalıdır. Ona görə ki, ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərə ismin halları barədə məlumat verilir. 5-ci sinifdə ismin bütün hallarının tədrisi o demək deyildir ki, bu halların hamısı ayrı-ayrılıqda öyrədilməlidir. Əvvəlcədən bu mövzu ilə bağlı məlumatı olan şagirdlərin bütün mətni başa düşüb qavramaları üçün iki tədris saatının ayrılması kifayət qədər nailiyyət qazanmağa kömək edə bilər. Mövzuya ayrılan birinci saatda ismin halları haqqında

əvvəlki siniflərdə verilən biliklər sistemə salınır, ikinci saatda isə mövzu ilə bağlı paraktik işlər yerinə yetirilir. İsmi hallarının tədrisinə ayrılan əlavə 4 saatın əvəzinə isə dilçiliyin başqa sahələri haqqında məlumat verilsəydi daha yaxşı olardı.

İsmi hallanması (ismi hal kateqoriyası) ilk olaraq geniş şəkildə M.Hüseynzadənin «Müasir Azərbaycan dili» (1954) adlı dərs vəsaitində izah edilmişdir. Burada isimlərin i hal kateqoriyası haqqında geniş məlumat verildikdən sonra tarixən ismi hallarının keçdiyi yol qısa şəkildə təhlil edilmiş və göstərilmişdir ki, kitab yazılan dövrdə Azərbaycan dilində ismi 6 halı işlənir ki bunlar da iki qrupa bölünür.

1. «Qrammatik hallar,
2. Məkani-qrammatik hallar

Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik hallardır. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə həm məkani, həm də qrammatik hal olsa da, əsasən məkani hallardan hesab olunur»¹.

60-cı illərdə nəşr olunan dərsliklərdə də ismi 6 halı göstərilir və qeyd olunur ki, «Bir sözün i hal dəyişmələrinin məcmuyunu hallanma adlanır»².

70-ci ildə nəşr olunan dərsliklərdə də ismi hallarının izahı 50-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdəki nəzəri məlumatla eyniyyət təşkil edir.

80-ci illərdə nəşr olunan qrammatika kitablarında isə göstərilir ki, «Hal söz birləşmələrində və cümlədə isim-

¹ H.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, ADU Nəşriyyatı, Bakı, 1954. səh.97

² Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə, morfologiya, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, səh.18

lərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriyadır»¹

Bu əsərdə də isimin 6 halı xüsusi mövzular formasında verilir və izah edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabda (Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı 1980) ismin halları izah edildikdən sonra yekun olaraq «İsimlərin hallanmasında fonetik hadisələr» adlı bir mövzu verilir. Burada sonu q və k ilə qurtaran sözlər hallanarkən ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik halında q səsinin ğ səsinə, k səsinin y səsinə çevrildiyi vurğunılır. Eyni zamanda, bu cür dəyişməyə səbəb olan bəzi xüsusiyyətlər göstərilir.

XX əsrin sonunuda Y. Seyidovun nəşr etdirdiyi «Azərbaycan dilinin qrammatikası» adlı dərs vəsaitində ismə məxsus qrammatik kateqoriyalardan biri olan «hal kateqoriyası» (səh. 225-260) haqqında geniş söhbət açılır və qeyd olunur ki, «Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyi ilə səciyyəlidir. Ayırı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitabında halların sayı müxtəlif şəkildə göstərilə də, bu Azərbaycan dili hallarının, həqiqətən, çoxalması və azalması deyildir»².

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, dilçiliyə daxil olan anlayışların digər sahələri kimi, ismin hal kateqoriyası da uzun bir zaman kəsiyində müxtəlif formalarda izah edilmiş, formalaşdırılmış və son olaraq bu gün tədrisdə əsas götürülən son formasında sabitləşmişdir.

İsmin halları tarixən necə adlandırılmışdır?

	Kitab və dərsliklər	Nəşr tarixi	İsmin halları	şəkilçiləri	Nümunələr
1	Qafur Rəşad MİRZƏZADƏ, Məhəmməd Sadiq Axundzadə	1918	1.Mücərrəd (adlıq) 2.Məful beh (təsirlik)	-ı, -i, -u, -ü	Qələm, dəftər, ki-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, morfologiya «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, səh. 48

² Y.Seyidov Azərbaycan dilinin qrammatikası, morfologiya. Bakı, 2000, səh. 226

	dov «Rəhbəri-sərf» ikinci çapı, Bakı		3.Məful ileyh(yönlük) 4.Məful fin (yerlik) 5.Məful ənh (çıxışlıq) 6.İzafət halı (yiyəlik)	-a, -ə -da, -də -dan, -dən -in, -in,- un, -ün	tab, qələm-i, kitab-ı, dəftər-i, qələm-ə, dəftər-ə, kitab-a qələm-də, dəftər-də, kitab-da, qələm- dən, dəf- tər-dən, kitab- dan, Əhmədin dəftəri, Sadiqin papağı
2	İsmayıl Hikmət, Abdul-la Şaiq, Səid Mirqasımza-də, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq. «Türkçə sərf nəhv» Bakı	1924	I. Ədatsız hal, Mü-cərrəd II.Fellərin məna-sını tamamlayan hal, ı,i,u,ü, a,ə 3.da, də 4.dan, dən 5.ilə, -la, -lə 6. üçün, çün III. İsmın məna-sını tamamlayan II. Müzafün ileyh Kitabın cildi	ın, in, un, ün	
3	Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axun-dov «Sərf-nəhv» Bakı	1925	1.Mücərrəd, 2.Məful-beh 3.Məful-i- leyh 4.Məful-fih 5.Məful-ənh 6.İzafət halı	-a -ə, — ya -yə -ı -i, -u – ü -da, -də -dan, - dən 1.İzafəti lamiyyə, 2.İzafəti bəyaniyyə	Əhmədin dəftəri, kənd mollası

4	Professor Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadə «Türk qrameri» Azərnəşr	1930	1. Müzafün, ileyh 2. Məfulün-bih 3. Məfulün ileyh 4. Məfulün fih 5. Məfulün ənh	-in,-in,- un,-ün -i,-i,-u,- ü,-yı -a,-ə,-ya,- yə -da,-də,- ta,-tə -dan,- dən,-tan,- tən	
5	İ. Həsənov, A. Şərifov «Qramer» Orta məktəb üçün. Azərnəşr. Bakı	1937	I. dəyişmə II. dəyişmə III. dəyişmə IV. dəyişmə V. dəyişmə VI. dəyişmə VII. dəyişmə	- - - - - -in4 -a2 -ı4 -da2 -dan2 -ilə,-la,-lə	
6	Müəllifsiz «Qrammatika» Azərnəşr. Bakı	1937	1. Adlıq dəyişmə 2. Yiyəlik dəyişmə 3. Yönlük dəyişmə 4. Təsirlik dəyişmə 5. Yerlik dəyişmə 6. Çıxışlıq dəyişmə 7. Birgəlik dəyişmə	----- -in4 -a,-ə,-ya,- yə -ı,-i,-u,-ü -da,-də -dan,-dən -ilə,-la,-lə	
7	Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev. Qrammatika, I hissə Morfologiya Azərnəşr, Bakı	1938	1. Adlıq 2. Yönlük 3. Təsirlik 4. Yerlik 5. Çıxışlıq	--- -a,-ə,-ya,- yə -ı,-i,-u,-ü -da,-də -dan,-dən	
8	S. Cəfərov, Ə. Abasov, Azərbaycan dilinin sərfi. I hissə (sövtiyyat və şəkliyyat) Azərnəşr, Bakı	1945	1. Adlıq 2. Yiyəlik 2. Yönlük 3. Təsirlik 4. Yerlik 5. Çıxışlıq	----- -in,-in,- un,-ün -a,-ə,-ya,- yə -ı,-i,-u,-ü -da,-də -dan,- dən	

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər

Dilimizdə ən çox işlənən əsas nitq hissələrindən biri də «Sifət»dir. Sifət qrupuna daxil olan sözləri isimlərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu qrupa daxil olan sözlər əsasən isimlərlə birlikdə işləndikdə özlərinə xas olan bütün xüsusiyyətlərə malik olur, əlamət və keyfiyyət bildirmək vəzifəsini yerinə yetirirlər. İsimlərdən ayrılıqda işləndikdə isə substantivləşərək ismin xüsusiyyətlərinə sahib olur, zərf kimi işlənərək fələ bağlı olurlar.

«Sifət» termini qrammatika kitablarına neçə onilliklər bundan əvvəl daxil olsa da, bu terminin mənası digər terminlər kimi aydınlaşdırılmamış və izah edilməmişdir. «Sifət»¹ sözü dilimizə ərəb dilindən keçmiş, öz işlənmə yerinə görə «üz» bir şəxsi və ya əşyani başqalarından fərqləndirən hal, surət, keyfiyyət mənaları ifadə etməklə yanaşı, qrammatikada bu xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər qrupunun ümumi adını ifadə edən termin kimi də işlənir.

1918-ci ildə nəşr olunan «Rəhbəri sərf» dərsliyində sifət bir nitq hissəsi kimi ayrılıqda deyil, ikinci hissədə isim bölməsinin içərisində aydınlaşdırılmışdır. «İsim» bölməsində «Sifət» adlı bir mövzu verilmiş və orada qeyd olunmuşdur ki, «Hər ismin bir sifəti ola bilər. Bir ismin necə və nə halda olduğunu bildirmək üçün o ismin yanına gələn kəlməyə «sifət» deyilir».

Burada «Sifətlərin qismi» başlıqlı mövzuda isə sifətlərin 1) sifəti-qiyasiyyə və 2) sifəti səmayiyə adlı iki növü olduğu qeyd edilir. Bütün düzəltmə sifətlər «sifəti-qiyasiyyə» növünə, sadə sifətlər isə «sifəti-səmayiyə» növünə aid edilir. Məsələn, arıq, kök və s.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, Bakı, «Elm» - 1987, səh. 83.

1924-cü ildə nəşr olunan «Sərf-nəhv» dərsliyində «sifət» haqqında yazılır: «Bu ismin halını, keyfiyyətini, necəliyini bildirən və ya bir ismə hər hansı bir surətlə müəyyənlik verən kəlməyə və kəlmələrə «sifət» deyirlər».¹

«Sifətlərin növləri» (Yenə orada) bölməsində isə sifətlər «tövsifi» və «təyini» adı altında iki yerə ayrılır. Bir ismin halını, keyfiyyətini və necəliyini bildirən sifətlər, tövsifi (xüsusiyyətlərini söyləmə)² digərləri isə təyini adlandırılır. Məs, ağ, qara, tənbel, gözəl kimi sifətlər tövsifi bu (qələm), üç, (dəftər) kimi birləşmələrdə «bu», «üç» sözləri isə təyini sifətlərə daxil edilir ki, bu da dərslikdə əvəzliliklərin və sayların da sifətlərin sırasına daxil edildiyini göstərir. 1930-cu ildə nəşr olunan «Türk qrameri» kitabında isə bir çox əsas nitq hissələri kimi «sifət» haqqında da məlumat verilməmişdir.

Yalnız kitabın «Söz yapıcı şəkilçilər» (səh.62) adlanan III bblməsində şəkilçilərin işlənmə dairəsindən söhbət gedərkən bəzi şəkilçilərin digər nitq hissələri ilə bərabər, sifət düzəltdiyi də qeyd olunur.

«Sifət» bölməsi Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən hazırlanan «Qramer» (Azərnəşr, Bakı-1934) dərsliyində ilk dəfə olaraq daha ətraflı və elmi şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu dərslikdə sifətə tərif verilməsə də, qeyd olunur ki, sifətlər isimlərdən əvvəl gələrək onların keyfiyyətini, necəliyini bildirir. Burada da sifətlərin əslı sifətlər və yapma sifətlər adı altında iki yerə bölündüyü qeyd olunur. Yalnız sifət köklərindən (ağ, qara, sarı) ibarət olanlar əslı sifət, isim və fel köklərindən əmələ gələn sifətlər yapma (düzəltmə — S.Z.) sifətlər adlandırılır. Bu dərslikdə mürəkkəb sifətlər sifətin quruluşca növlərindən biri kimi deyil, əslı və yapma sifətlərin bir növü kimi qeyd olunur: «Əslı və yapma sifətlər ya bir sözdən (ağ, qara, dil-

¹ İ.Hikmət və başqaları, «Sərf-nəhv» Bakı, Azərnəşr, 1924, səh. 23.

² Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Yazıçı, 1985, səh.652.

siz) ya iki və daha artıq sözdən (məsələn, açıqgöz) ibarət olur. Belə sifətlərə mürəkkəb sifət deyilir»¹.

İsim köklərindən əmələ gələn sifətləri düzəldən şəkilçilər bugünkü dərsliklərlə eynilik təşkil etsə də, bu gün feli sifət düzəldən şəkilçilər kimi qəbul edilmiş an², mış⁴, ar, maz, məz, acaq² şəkilçiləri feldən sifət düzəldən şəkilçilər kimi qeyd edilmişdir. Lakin bununla yanaşı, həm də mötərizədə feli sifətlər olduğu göstərilmişdir.

1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan «Qrammatika» (natamam orta və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün) dərsliyində də «sifət» bəhsinin izahı 1934-cü ildə nəşr olunan dərslikdəki bəhsin izahından o qədər də fərqlənmir. Yalnız sifət terminin yazılışında dəyişiklik edilərək bu bölmə «Süfət» adlandırılmışdır. Eyni zamanda, burada leksik şəkilçilərin köməyi ilə düzələn sifətlər «yapma» deyil, düzəltmə sifətlər adı ilə verilmişdir.

1938-ci ildə nəşr olunan «Qrammatika» dərsliyində isə (müəlliflər Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev) sifət bəhsinə baxış tamamilə fərqlənir. İlk növbədə bu dərslikdə «Sifət» termininin orfoqrafiyasında olan əvvəlki dəyişiklik bərpa edilir. Lakin sifətin bugünkü baxımdan izahında yanlışlığa yol verilir. Əgər 1937-ci il dərsliyində sifətin adların yanında gəlməsi əsas götürülürdüsə (düzgün olaraq) 1938-ci il dərsliyində sifət «cümlədə mübtədani, tamamlığı və xəbəri təyin edən bir sıra sözlər» (səh. 54) kimi mənalandırılır ki, belə olduqda sifətlə tərz-i-hərəkət zərfinin sərhədləri eyniləşir. Digər tərəfdən «Sifət» morfolojiyanın tədqiqat obyekti, cümlə üzvləri isə sintaksisin əsasını təşkil edir. Buna görə də nitq hissəsini cümlə üzvlərinə əsasən mənalandırmaq yanlışlıqdır. Elə buna əsaslanaraq sifətə: «Demək, predmetlərin xüsusiyyət, əlamət və necəliyini, işin hərəkətin isə keyfiyyətini bildirən sözlərə

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer, orta məktəb üçün, Bakı — 1934

sifət deyilir»¹. formasında verilən tərifdən də görünür ki, sifətlə bağlı yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər tərifdə öz əksini tapmamışdır. Bu dərslikdə sifətlə yanaşı işlənən isimlər «sifət birləşməsi» (səh.63), bu cür birləşmələrin 1-ci tərəfi sifət, 2-ci tərəfi isə sifətlənən adlandırılır.

Sifətin quruluşca növləri ilk dəfə düzgün olaraq bu dərslikdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı adtında üç yerə bölünmüşdür. Bu dərsdikdə sadə sifətlər əsl sifətlər, düzəltmə sifətlər isə əmələ gəldikləri nitq hissələrinin adı ilə əlaqədar olaraq ismi və feli sifətlər adı altında iki yerə ayrılır. Mürəkkəb sifətlərin əmələgəlmə yolları düzgün qeyd olunsada, bu gün feli sifət şəkilçiləri adı altında dərsliklərimizə daxil edilən şəkilçilərlə düzələn sözlərin digər sözlərlə birləşməsi, yəni feli sifət tərkibləri də müorəkkəb sifətlər adı altında verilir. Kitabda düzgün olaraq qeyd olunur ki, «sifətin cümlə içərisində əsas funksiyalarından birisi də feli xəbərin təyini, yəni zərflik olmasıdır»².

Ümumiyyətlə, 30-cu illərdə nəşr olunan dərsliklər Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm rola malik olmaqla, qrammatikanın sistemli şəkildə öyrənilməsində mühüm mərhələ təşkil edir.

40-cı illərdə nəşr edilən Azərbaycan dilinə aid qrammatika dərsliklərində bu mərhələ davam etdirilərək daha konkretləşdirilir. Bu illərdə nəşr olunan dərsliklərə nəzər yetirdikdə həm anlayışlara verilən təriflər, həm onların izahı daha yığcam və konkret şəkllə salınmış, morfologiyaya dərli olmayan, lakin nitq hissələrinin izahı ilə bərli verilən fikirlər ləğv edilmişdir. Məsələn, 1941-ci ildə Ə.Abasov, D.Quliyev və S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində

¹ Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev, Qrammatika, Bakı — 1938

² Yenə orada, səh. 77.

sifətə «Predmetin əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir»¹. formasında tərif verilir.

1945-ci ildə S.Cəfərov və Ə.Abasovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin sərfi» dərsliyində «Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə sifət deyilir» (səh.62) formasında, 1948-ci ildə həmin dərsliyin yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 4-cü çapında isə «İsmi əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə sifət deyilir» (səh.42), formasında çox yığcam və konkret tərif verilmişdir.

Lakin bu tərifdə də müəyyən çatışmazlıq özünü büruzə verməkdədir. Əsas nöqsan isə tərifdə «əsas nitq hissəsi» ifadəsinin yerinə «söz»ün işlədilməsidir. Çünki sözlərdən «leksikologiya» bölməsində söz kimi danışıldığı halda, morfolojiyada əsasən nitq hissəsi kimi bəhs edilir. Ona görə də, sifətə hər 3 kitabda verilən təriflərdə «sözlərə sifət deyilir» ifadəsi «əsas nitq hissəsinə sifət deyilir» ifadəsi şəklində verilsəydi daha məntiqli və yerinə düşmüş olardı.

1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə «sifət birləşməsi» başlıqlı ayrıca mövzu verilsə də, sonrakı dərsliklərdə bu mövzunun dərsliyə daxil edilməsinin mənasızlığı nəzərə alınaraq, sonrakı dərsliklərə daxil edilməmişdir. Eyni zamanda bu dərslikdə sifətin quruluşca növləri əsl sifət, düzəltmə sifət və mürəkkəb sifətlər adı altında 3 yerə bölündüyü halda, sonrakı dərsliklərdə (1945-1948) bu bölgü dəqiqləşdirilərək «əsl sifətlər» termini «sadə sifətlər» adı ilə (daha düzgün olaraq) əvəz edilmişdir.

Bu bölməyə aid 1941-ci il dərsliyində 10, 1945-48-ci il dərsliyində isə 9 tapşırıq verilmişdir.

İllər keçdikcə nəşr olunan dərsliklər təkmilləşdirilmiş, onlar elmi və metodiki baxımdan sanballı bir dərslik səviyyəsinə gətirilmişdir. 1941-ci ildən 50-ci ilə qədər orta

¹ Ə.Abbasov, D.Quliyev, S.Cəfərov «Azərbaycan dilinin qrammatikası» 1941, səh.51.

məktəbin qrammatika kitablarında edilən dəyişiklik, yeniləşmə və inkişaf 50-ci illərin dərsliklərində davam etdirilmiş, ötüşən hər onillik dərsliklərin nəşrində müəyyən müsbət yeniliklərlə yadda qalmışdır.

XX əsrin 50-ci illərində (50-59-cu illər) orta məktəbin qrammatika dərsliklərinin morfologiya bölməsi Ə.Abasov tərəfindən yazıldığından, bu illərdə nəşr olunan dərsliklərdə «sifət» bölməsi ilə bağlı verilən materialların elmi və tərtibi prinsiplərində o qədər də dəyişikliyə rast gəlinmir. Bu illərdə nəşr olunan dərsliklər təkrar nəşr olunduğundan bu dərsliklərə daxil edilən anlayışların izahında cüzi redaktə fərqləri nəzərə çarpır.

1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (I hissə) dərsliyində isə «sifət» mövzusunun verilməsi və izahında müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır. Məsələn, bu dərslikdə sifətin sualları da ona verilən tərifin içərisində verilmişdir. Lakin 1953-57-ci illərdə Ə.Abasovun nəşr etdirdiyi dərslikdə sifətə verilən tərifdə sifət nitq hissəsi kimi qeyd edilirdisə (nitq hissəsinə sifət deyilir (səh.56, 1957), yeni dərslikdə sifətə söz kimi yanaşılır. Bu cür yanaşma isə (söz sifət adlanır) düzgün sayıla bilməz.

Dərslikdə yazılır: «Əşyanın əlamətini bildirən, necə? nə cür? və hansı? suallarına cavab olan söz sifət adlanır». Bu tərifdə çatışmayan nədir?

1. Sifət əlamətdən başqa, əşya və hadisələrin digər xüsusiyyətlərini göstərməyə xidmət edir.

2. Sifət morfologiyada, bundan əvvəllərdə söylədiyimiz kimi, nitq hissəsi kimi araşdırıldığından, ondan söz kimi bəhs etmək məntiqsizlikdir (əslində dildə olan bütün nitq hissələri sözlərlən ibarətdir).

Bu dərslikdə də bundan əvvəl yazılmış dərsliklərdəki nöqsan yenidən təkrar edilmişdir. «Mürəkkəb sifətlər və onların yazılışı» başlıqlı mətnə on iki mərtəbəli (ev), çi-

yinləri enli (oğlan) (səh.55) kimi söz birləşmələri mürəkkəb sifət kimi göstərilmişdir.

Digər tərəfdən, 1938-ci ilə qədər nəşr olunan dərslərə daxil edilən əsl sifətlər və nisbi sifətlər mövzusu da yenidən — 20 ildən sonra bu dərslərə daxil edilmişdir. «Əsl sifətlər»in izahı əvvəlki dərslərdəki izahdan, fərqlənməyə də, nisbi sifətlərin izahı əvvəlki izahdan fərqlənir. Əgər 30-cu il dərslərində leksik şəkilçi qəbul edib sifət olan, yəni digər nitq hissələrindən düzələn sifətlər nisbi sifətlər sırasına daxil edilirdisə, bu dərslərdə düzəlmə yox, yerinə görə həm isim, bəzən də sifət kimi işlənən sözlər nisbi sifətlər sırasına daxil edilir. Məsələn, qoca gəlmişdi və qoca kişi kimi. Bu dərslərdə nəzərə qarşı müsbət xüsusiyyətlərdən biri isim köklərindən düzələn sifətlərin «ismi sifət», fel köklərinə leksik şəkilçilərin artırılması yolu ilə düzələn sifətlərin isə «feli sifət» adlandırılmamasıdır. Bu cür sifətlər başqa adla deyil, isimdən düzələn sifətlər və feldən düzələn sifətlər kimi qeyd olunur ki, bu da təqdir olunmalı hallardan biridir.

1959-cu ildə nəşr olunan dərsləri əvvəlki dərslərdən fərqləndirən başqa bir xüsusiyyət də bu dərslərdə verilən «sifətlərin məna növləri» (səh.56) başlıqlı mətnə feli məna növlərinə yanaşılma mövqeyidir. Məsələn, əgər 1950-ci il dərslərində sifətin məna növləri 1) rəng, 2) ümumi keyfiyyət, 3) həcm və məkan əlamətləri, 4) ləzzət və zövqləri ilə dərk edilən əlamət, 5) insan və heyvanların zahir və cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirmək baxımından beş yerə bölünürsə, S.Cəfərovun hazırladığı dərslərdə sifətin məna növləri əsl və nisbi sifətlər adı altında iki yerə bölünür ki, bu bölgünü müsbət hesab etmək olmaz. Əvvəlki bölgü son bölgüdə 10 ilə yaxın bir müddət əvvəl aparılırsa da, ilk bölgü məna və prinsipial baxımdan sonrakı bölgüdə daha elmi və məqsəduşgundur. XX əsrin 60-cı illərində orta məktəbin «Sifət» mövzusu

daxil edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (I hissə, 5-6-cı siniflər üçün) dərslikləri S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunduğundan bu dərsliklərdə «sifət» mövzusunun verilməsində və onun xüsusiyyətlərinin izahına xidmət edən mövzuların heç birində əsaslı dəyişiklik edilməmişdir.

1959-cu ildən nəşrinə başlanılan bu dərslik 1972-ci ilə qədər 13 dəfə yenidən təkrar nəşr olunmuşdur. 1972-ci ildən «(1971 – 1972-ci tədris ilindən) məktəblərimizdə sistematik Azərbaycan dili kursuna yeni proqram əsasında başlanıldığından dərsliklər də yeni proqram əsasında hazırlanmış, «Sifət» haqqında məlumatın əsas hissəsi Ə.Əfəndizadə və R.Əsədovun 1971-ci ildə 4-cü siniflər üçün nəşr etdirdikləri «Azərbaycan dili» dərsliyinə daxil edilmişdir. Həmin dərsliyin 133-145-ci səhifələri «Sifət» bölməsinə ayrılır. Bu dərslikdə sifətin əvvəlki dərsliklərdə verilən təriflərdən fərqlənməyən tərfi, hansı nitq hissəsinə aid olması (ismə) hansı suallara cavab verməsi, «Cümlə üzvlərinin sifətlərlə ifadəsi» (səh.136) mövzusunda isə onun yalnız təyin, dır4 şəkilçilərini qəbul edərkən isə xəbər vəzifəsində işləndiyi qeyd edilir. «Düzəltmə-sifətlər» (səh.139) bölməsində isə düzəltmə sifətlərin necə əmələ gəlməsi ilə bağlı nəzəri məlumat verilməsə də, düzəltmə sifətləri sadə sifətlərdən fərqləndirmək üçün 13 çalışma verilmişdir ki, bu da düzəltmə sifətlərin necə əmələ gəldiyini şagirdlərə başa salmaq üçün kifayət qədər yetərli görünür. «Sifət» mövzusu ilə bağlı digər məsələlər isə həmin ildən başlayaraq 5-6-cı siniflər üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» dərsliyinə daxil edilir.¹

Qeyd etdiyimiz kimi 1972-ci ildə orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün iki dərslik hazırlanır. Bunlardan birinin

¹ Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedagogika İnstitutu: «Yeni proqram üzrə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri», (IV-VIII sinif müəllimləri üçün metodik vəsait). Bakı, 1972, səh.3

müəllifləri S.Cəfərov və Ə.Fərəcov, digərininki isə A.Axundov və B.Əhmədovdur.

Birinci qeyd olunan dərslikdə «Sifət» bölməsi (səh. 65-84) verilsə də, sifət, sifətin başlıca əlamətləri və quruluşca növləri haqqında heç bir məlumat verilmir. Yalnız «Sifət» bölməsi yazılandan sonra sifətə aid bir neçə sual verilir və bu suallarla bağlı «Xatırla və cavab ver» cümləsi qeyd olunur. Sonra isə «Düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsi» mövzusu geniş şəkildə qeyd olunur. Düzgün olaraq, bu dərslikdə mürəkkəb sifətlərin 2 cür yazılış forması olduğu (bitişik və defislə yazılan) qeyd olunur. A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr edilən dərslikdə də sifət bölməsi (səh. 83 — 101) eyni formada verilir. Bu dərslikdə mürəkkəb sifətlərin 6 əmələgəlmə qaydası göstərilərsə də, onların yazılış qaydaları haqqında ayrıldıqda konkret məlumat verilməmişdir.

1974-cü ildən başlayaraq əvvəllər orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün hazırlanan «Azərbaycan dili» dərsliyi ayrı-ayrı siniflər üçün nəşr olunur. «Sifət» bölməsi A.Axundov və B.Əhmədovun 5-ci siniflər üçün hazırladıqları «Azərbaycan dili» dərsliyinə daxil edilir. Bu dərslikdə də sifət əvvəlki dərsliklərdəki qaydada izah edilir. Yəni sifətin tərfi, sualları, bu anlayışla bağlı mövzular bir-birinin eynini təşkil edir. Bu ardıcılıq 1990-cı ilə qədər davam edir.

1990-cı ildən nitq hissələri orta məktəbin 6-7-ci siniflərində tədris olunmağa başlayır və hər iki sinif üçün dərslik bir kitab halında nəşr olunur. Müəllifləri yenə də B.Əhmədov və A.Axundov olmaqla hazırlanan bu dərsliklərə daxil edilən nitq hissələrinin əksəriyyəti (o cümlədən felin formalarına qədər olan hissəsi) 6-cı sinfin proqramına daxil edilir. Bu dərslikdə sifətə «Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın əlamətini bildirən nitq hissə-

sinə sifət deyilir»¹ formasında tərif verilir. Bu tərif ifadə etdiyi məzmunu görə əvvəlki dərslərdə sifətə verilən təriflərlə səslənsə də, tərifə yeni artırılan «Ümumi qrammatik mənasına görə» ifadəsini lüzumsuz adlandırmaq olar. Çünki bütün nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirən onların «Ümumi qrammatik mənası»dır. Bununla bağlı həmin dərslərin «Nitq hissələri» (səh.48) bölməsində yazılır: «Sözlərin ümumi qrammatik mənaya görə əmələ gətirdiyi qruplara nitq hissələri deyilir»²

Əgər nitq hissələri bir-birindən ifadə etdikləri ümumi qrammatik mənalarına görə fəqlənsə, onda hər bir nitq hissəsinə tərif verərkən o tərifin tərkibinə «Ümumi qrammatik mənalarına görə» ifadəsinin artırılması verilmiş tərifə ağırlaşdırmaq və çətinləşdirməkdən başqa bir şey deyildir. Bu ifadə nitq hissələrinə verilən təriflərə daxil edilməsə, həmin təriflər daha yığcam və daha konkret səslənər.

XX əsrin 90-cı illərində «Sifət» anlayışı ilə bağlı orta məktəb dərslərində verilən məlumatlar 70-80-ci illərdə nəşr olunan dərslərdə verilən nəzəri məlumatlarla əsasən eynidir. Yəni təriflər, isimdən sifət düzəldən (-lı⁴, -sız⁴, -dakı², -cıl⁴, -ı⁴, -vı) və feldən sifət düzəldən şəkilçilərin (-ağan², -qan², -ğın⁴, -ıq⁴, q-k, -ıcı⁴, -inc⁴) sayı, mürəkkəb sifətlərin yazılışına münasibət eynidir ki, bunlar haqqında ətraflı danışmağa ehtiyac duyulmur.

Yalnız onu qeyd etmək yerinə düşər ki, XX əsrin 90-cı illərində nəşr olunan dərslərin içərisində Y.S.Kərimov və N.M.Xudiyevin müəllifliyi ilə ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün nəşr edilən «Türk dili» (Bakı — 1995) dərslərində sifətə verilən tərif, öz məntiqi dəqiqliyi

¹ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov. Azərbaycan dili. 6-7-ci siniflər üçün «Maarif» nəşriyyatı. 1991 – ikinci nəşri səh.110

² Yəni orada səh. 48

və düzgün ifadə forması ilə daha çox seçilir. Dərslikdə yazılır: «Əşyanın necəliyini bildirən sözlər sifət adlanır»¹

Bu tərif ibtidai sinif şagirdləri nəzərə alınaraq tərtib edilsə də, həqiqi şəkildə sifətə verilən digər təriflərdən seçilir. «Necəlik bildirmək elə ümumi şəkildə bir anlayışa aid olan əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlərin hamısını özündə ehtiva etmək qüdrətinə malikdir. Yəni əlamət və keyfiyyət də, eyni zamanda elə necəlik deməkdir». Lakin «əşyanın necəliyini bildirən» ifadəsindən «əşya» sözünün çıxarılması daha məntiqi görünərdi.

Məs: yaraşıqlı qız, hündür oğlan kimi söz birləşmələrində yaraşıqlı və hündür sözləri necəlik (əlamət) bildirsə də, onların aid olduğu qız və oğlan sözlərinin məzmununda əşyalıq məzmunu yoxdur. Dilimizdə insanlara əşya deyilməsi isə məntiqi cəhətdən kobud səslənir. Müəlliflər öz dərsliklərində insanları, eyni zamanda heyvan və quşları ümumi şəkildə «qrammatik əşya» adlandırırsalar da, bunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bu ən azı insan, heyvan, quş və cansız əşya bildirən sözlərlə ifadə olunan mübtədaların kəmiyyətə görə xəbərlərlə uzlaşıb-uzlaşmamaları ilə bağlı mövzunun dərsliklərə salınmasının yanlış olduğunu göstərə bilər. Əgər həmcins mübtədaların insan, heyvan, quş və əşya adları bildirməsindən asılı olaraq onların kəmiyyətə görə xəbərlərlə uzlaşmasında fərq nəzərə çarpırsa, onda biz bütün canlı və cansız varlıqları ümumi şəkildə «qrammatik əşya» adlandırma bilmərik.

Sifət haqqında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq verilən elmi-nəzəri materiallar əsasən məktəblər üçün hazırlanmış dərsliklərdə öz əksini tapmışdır. Lakin bunlarla yanaşı «sifət» mövzusu elmi dilçilik ədəbiyyatının da əsas aparıcı mövzusu olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, «Azərbaycan dilində fel və isimlərdən sonra ən mühüm yer

¹ Y.Ş.Kərimov, N.M.Xudiyev, «Türk dili» III sinif «Maarif» nəş. 1995. səh. 50

tutan, ən çox işlənən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Sifət də digər nitq hissələri kimi, sonradan, cümlə üzvlərindən əmələ gəlmişdir»¹. «Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər» kitabında sifət, onun məna əsası (şəkli əlamətləri, sifətin nəhvi əlamətləri) (cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi), sifətin quruluşca növləri, dərəcələri izah edilir.

Bu kitabda sifətin quruluşca növü olan mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi düzgün işıqlandırılmış, mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsinin beş yolu:

1) bir əsli sifətlə bir ismin birləşməsi; ağsaqqal, qaragöz; 2) nisbət şəkilçisi qəbul etmiş isimlə bir sifətin birləşdirilməsi (əliaçıq, başıboş); 3) sayla ismin və ya isimdən düzəltmə sifətin birləşdirilməsi (beşillik, üçmərtəbəli) 4) bir əsli sifətlə bir düzəltmə sifətin bir baş vurğuda birləşdirilməsi yolu ilə (uzaqvuran, uzunsaçlı və 5) sifətdüzəldici şəkilçilərlə başqa nitq hissələrindən düzələn mürəkkəb sifətlər (həlledici amil).)

50-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərdə «Sifət əşyanın əlamət və kefiyyətini bildirən nitq hissəsi»² kimi xarakterizə edilir. Sifətlərin digər nitq hissələrindən şəkli əlamətlərinə görə fərqlənmədiyi göstərilir. Sözlərin sifət olub olmadığı yalnız onların daxili məzmunu və vəzifəsi ilə müəyyən edilir. M.Hüseynzadə əsli (sadə) sifətləri ifadə etdikləri mənaya görə keyfiyyət, əlamət və rəng bildirən sifətlər adı altında üç qrupa ayırır və sifətin quruluşca növlərindən danışmazdan əvvəl yazır: «Bəzən müəyyən bir varlığın bu və ya başqa cəhətini təyin etmək üçün sadə, yaxud düzəltmə bir söz kifayət etmir. Belə hallarda iki sözün birləşməsindən istifadə olunur».³

¹ Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər, səh. 114

² M.Hüseynzadə M.Azərbaycan dili. ADU nəşriyyatı Bakı, 1954 üç növbünün olduğu göstərilir.

³ M.Hüseynzadə Azərbaycan dili. ADU nəşriyyatı Bakı, səh. 117.

Dərslikdə sifətlərin quruluşca üç növü – sadə, düzəltmə mürəkkəb olduğu təsdiqlənir: bir kökdən ibarət olan sifətlər (əsl) sadə, 1) -lı⁴, 2) -sız⁴, 3) -çı⁴, 4) -kı⁴, 5) -cıl⁴, 6) -lıq⁴, 7) bi, 8) na, 9) ba, 10) la (laqeyd), 11) i, (mülki, hərbi) 12) dar (əməkdar), 13) kar, 14) anti, 15) a, (anormal) 16) ist, 17) iv (obyektiv), 18) l, (formal, normal), 19) loji (bioloji), 20) ji (pedaqoji) və s. şəkilçilərlə düzələn sifətlər ismi sifətlər (yəni isimdən düzələn sifətlər), digər şəkilçilərlə feldən düzələn sifətlər isə feli sifətlər adlanır. Bu bölmədə feldən sifət düzəldən şəkilçilərlə yanaşı, bu gün qrammatikada feli sifət düzəldən şəkilçilər sırasına daxil edilən -an², -mıs⁴, -ar², -acaq², -malı², -ası² və üzərinə şəxs şəkilçiləri artırılan dıq⁴ şəkilçiləri də sifət düzəldən şəkilçi kimi qəbul edilmişdir ki, bunu da normal qəbul etmək olmaz. Dərs vəsaitində mürəkkəb sifətlərdən bəhs edilərkən yazılır: «Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir, lakin bu birləşmə tərkib şəklində olmur. Burada iki ayrı-ayrı söz əvvəlki məzmunların əsasında yeni məzmun ifadə edən bir söz kimi işlənir»¹ Vəsaitdə mürəkkəb sifətlər mənşə etibarı ilə iki qrupa bölünür. (Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn və ərəb, fars dillərindən keçən mürəkkəb sifətlər) Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlərlərin 13, ərəb, fars dillərindən keçən mürəkkəb sifətlərin isə üç növünün olduğu göstərilir.

Bu bölmədə bu gün dilimizdə xalis düzəltmə söz kimi işlənən günahkar, hiyləgər kimi sözlər də mürəkkəb sifətlərin sırasına daxil edilir və qeyd şəklində bu sözlərin dilimizdə həm də düzəltmə sifət kimi işləndiyi qeyd olunur.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası»² kitabında da «Sifətin» izahı əvvəlki dərsliklərdən o qədər də fərqlənmir. Lakin sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən üç

¹ Yenə orada səh.113.

² I hissə, morfologiya, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960

əsas xüsusiyyəti: 1) lüğəvi mənası; 2) morfoloji xüsusiyyəti; 3) isimlərlə əlaqədə olması) maddələr şəklində ayrı-ayrılıqda izah edilir. Lakin bu xüsusiyyətlərin də bəzən istənilən nəticəni əldə etməkdə çətinlik törətdiyini nəzərə alıb, yazırlar: «... sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirərkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, birləşmə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edən sözlərin hamısı sifət deyildir. Burada əsas etibarilə şüşə qab, rezin əlcək kimi birləşmələr nəzərdə tutulur»¹. Kitabda sifətin substantivləşməsi (səh.59-61) ayrıca bölmə şəklində verilmiş və ismin xüsusiyyətlərini qəbul edərək onun sintaktik vəzifəsini yerinə yetirməsi nümunələrlə izah edilmişdir.

«Sifətin quruluşca növləri» (səh. 62) bölməsində isə düzəltmə sifətləri əmələ gətirən şəkilçilər dəqiqləşdirilərək feli sifət düzəldən şəkilçilərdən fərqləndirilmiş, feli sifət şəkilçiləri sifət düzəldən şəkilçilər sırasına daxil edilməmişdir.

«Mürəkkəb sifətlər» bölməsində (səh.66) isə bu cür sifətlərin əsasən isimlə sifətin, sifətlə sifətin yanaşması və sifətlərin təkrarı ilə əmələ gəldiyi qeyd olunaraq, onların on üç üsulla əmələ gəlməsinə aid nümunələr verilmişdir. Lakin mürəkkəb sifətlərin yazılışı haqqında fikir söylənilməmişdir.

1973-cü ildə nəşr olunan dərslikdə isə sifətin də isim kimi rəngin adını bildirməkdən başqa bir şey olmadığı nəzərə alınaraq yazılır: «... qırmızı sözü də həmin rənglərdən birinin aldından başqa bir şey deyildir. Deməli, sifət hesab olunan bu söz eyni zamanda, müəyyən bir rəngin adını bildirən isimdir»².

¹ Prof. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1973 səh. 78.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, morfologiya, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1960, səh. 57.

Bu dərsləkdə də sifətin, əsasən əslə-sadə sifətlərin müəyyən morfoloji əlamətlərə görə digər nitq hissələrindən fərqlənmədiyi qeyd olunur və sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər əvvəlki dərsləklərdə və kitablarda irəli sürülən fikirlərlə üst-üstə düşür. Bu dərsləkdə də sifətlərin quruluşca üç növü olduğu qeyd olunur, sadə sifətlər rəng, keyfiyyət, müxtəlif cəhətdən ölçü və həcm, dad, zahiri əlamət, dərk edilməsi mümkün olan, keyfiyyət bildirənlər adı altında növlərə bölünür.

1954-cü ildə nəşr olunan əsərində düzəltmə sifətləri «ismi sifətlər» və «feli sifətlər» adı altında 2 yerə ayıran müəllif M.Hüseynzadə bu dərsləyində düzəltmə sifətləri «İsimdən düzəltmə sifətlər» (səh. 82) və «Feldən düzəltmə sifətlər» (səh.94) adı altında iki yerə ayırır. «İsimdən düzəltmə sifətlər» mövzusu «İsmi sifətlər» mövzusunun eynini təşkil etsə də, «Feldən düzəltmə sifətlər» (səh.94.1973) «Feli sifətlər» (səh.124, 1954) mövzusundan tamamilə fərqlənir. Ona görə ki, bu gün fel bölməsinin içərisində öyrənilən və həm quruluşuna, yəni şəkilçilərinə, həm də ifadə etdiyi mənasına görə düzəltmə sifətlərdən fərqlənən feli sifətlər çox doğru olaraq düzəltmə sifətlərin sırasından çıxarılmış və sifət bölməsində yalnız feldən düzələn sifətlərdən danışılmışdır. Feldən düzələn sifətlərin isə -ağan², -aq², -ğın⁴, -qın⁴, -içi⁴, -iq⁴, -caq², -inc⁴, -im⁴, -ma² və s. şəkilçilər ilə düzəldiyi qeyd olunmuşdur.

Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi yolları isə 1954-cü ildə nəşr olunan kitabındakı fikirlərin eynini təşkil edir. Mürəkkəb sifətlərdən danışarkən müəllif ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən mürəkkəb sifətlərin bir qisminin bu gün dilimizdə düzəltmə sifət kimi qəbul olunduğunu qeyd edir və vəzifəpərəst, vətənpərvər, xeyirxah, hüquqşünas, əlaqədar, rəhbər, xudpəsənd və s. sözləri bu qrupa daxil edir.

1980-ci ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili»ndə də sifətin digər nitq hissələrinə oxşarlığı və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır və qeyd olunur ki, «İsimlər sifətlərə çox yaxındır. Bir sıra şəkilçilərlə düzələn sözlərin isim və ya sifət olması çox zaman mübahisə törədir. Heç bir forma qəbul etmədən isimlərin təyin vəzifəsində də işlənməsi buna misal ola bilər... müstəqil nitq hissəsi hesab edilən say və sifət eyni sintaktik vəzifəni yerinə yetirir... Bu iki nitq hissəsi bir sıra cəhətlərinə görə bir-birinə çox yaxındır»¹.

Digər kitab və dərsliklərdən fərqli olaraq bu əsərdə eyni zamanda sifətlə zərfin, sifətlə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin (qoşmaların: özgə, başqa) oxşar və fərqli cəhətləri nümunələrlə aydınlaşdırılır. Nitq hissələrinin təsnifində leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplərin əsas götürülməsinə etiraz edənlərin də olduğu qeyd edilərək yazılır: «Hələ vaxtı ilə F.Fortunatov göstərmişdir ki, nitq hissələrinin bəzisini mənaya, bəzisini formaya və bəzisini vəzifəyə görə təsnif etmək doğru deyildir»².

Bu bölgüyə etiraz edənlərin çox və gətirdikləri faktların inandırıcı olmasına baxmayaraq, bu kitabda da sifətlərin bölgüsündə söylənilən üç prinsip əsas götürülmüşdür. Sifətin substantivləşməsi (əşyalaşması) isə müstəqil mövzu şəklində kitaba daxil edilmişdir.

Sifətlərin quruluşca növləri haqqında verilən aydınlaşdırıcı material da bu kitabda çox elmi və əhatəli səciyyə daşıyır. Sifətlərin quruluşca üç (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) növünün olduğu qeyd edilərək, bu gün sadə sifət kimi qəbul etdiyimiz bəzi üçhecalı, ikihecalı, hətta təkhecalı sifətlərin belə tarixən düzəltmə olduğu, bu gün

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, «Elm» nəşriyyatı Bakı, 1980, səh. 95.

² Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, «Elm» nəşriyyatı Bakı, 1980, səh.98.

isə öz müstəqilliyini itirərək dilimizdə sadə sifət kimi işləndiyi qeyd olunur, çil, düz, boş kimi birhecalı, acı, uca, ulu, kiçik, dərin kimi ikihecalı, qırmızı kimi üçhecalı sözlər dilimizdə bu gün sadə sifət kimi işlənən sözlərə nümunə göstərilir.

«Düzəltmə sifətlər» (səh. 104) bölməsində isə digər dərslik və kitablardakı fikirlərdən fərqli olaraq qeyd olunur ki, «Başqa nitq hissələrindən, əsasən isim və feldən fərqli olaraq, «sifətdən sifət düzəlmir (gen-iş və nəm-iş sözləri müstəsnaadır».¹ Burada sifət düzəldən şəkilçilərin digər kateqoriyaya malik sözlərdən fərqli olaraq, bəzən sözlərdə sözdəyişdirici şəkilçilərdən sonra da işləndiyi qeyd olunur və mənimki, səninki, Əlininki kimi sözlər nümunə göstərilir. Sonra isə sifət düzəldən şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

1. Sifət düzəldən şəkilçilər: -sız⁴, -cıl⁴, -kıl⁴, -maz², -dakı², -ağan², -inc⁴, -arı², -sal, -sul, -can, -man, -çaq.

2. Həm sifət, həm də isim düzəldən şəkilçilər: -lı⁴, -lıq⁴, -ıclı⁴, -ım⁴, -ı⁴, -ıq⁴, -ma², -aq², -ca², -ar².

Sifətlərin, eyni zamanda, əsasən fellərdən və adlardan yarandığı diqqət mərkəzinə çəkilir. Bunun ardınca adlardan sifət düzəldən şəkilçilər, sonra isə feldən sifət düzəldən şəkilçilər sadalanır. Adlardan sifət düzəldən -kıl⁴, şəkilçilərinin izahı zamanı belə bir qeyd yazılır: «Bu şəkilçi yiyəlik və yerlik hal şəkilçilərdən sonra gələrək, onlarla birlikdə -in (ke), — ın (ki), un (ku), ün(kü), da (kı), də (ki) formalarında işlənir ki, bunlardan sonuncu sifət düzəldir.

Lakin təəssüflər olsun ki, ismin yiyəlik halında işlənən sözə qoşulan — in (ki)⁴ şəkilçisinin hansı lüğəvi, yaxud qrammatik mənanı əmələ gətirdiyi açıqlanmır. Lakin həm Türkiyə türkcəsinə, həm də Azərbaycan türkcəsinə aid yazılmış qrammatika kitablarında bu şəkilçinin sifət düzəldən leksik şəkilçi olmaqdan başqa, onun həm də mən-

¹ Yəni orada, səh. 104

subiyyət kateqoriyasını yaradan qrammatik şəkilçi olduğu təsdiqlənir. Qeyd olunur ki, «Müasir türk dillərində mənsubluq, sahiblik müxtəlif formalarda meydana çıxır... Mənsubiyyət anlayışı, sahiblik mənası yaradan -kı⁴ şəkilçisi... ilə də əmələ gələ bilər»¹.

Doğrudan da, «Mənsubiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən -kı⁴ şəkilçilərinin də mənsubluq, aidlik məzmunu yaratması vəzifəsindən həmin bölmədə söhbət açılmalı... uzun illər dərslərlərimizdə qarşıya çıxan, uzun illər davam edən bu çatışmazlıq aradan qaldırılmalıdır». Çünki «... ikinci tərəfi özündə ehtiva edən -kı⁴ şəkilçisi qəbul etmiş tək işlənən birinci tərəfi də mənsubiyyət şəkilçisinin vahidi kimi qəbul etməliyik»².

Bu kitabda mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlmə yolları digər dərslər və əsərlərdəki baxışlardan fərqli olaraq qiymətləndirilir. Əgər digər dərslərlərdə mürəkkəb sifətlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn dil vahidi kimi qəbul edilirsə, burada «Mürəkkəb sifətlər geniş mənada düzəltmə sifətin növüdür» kimi qiymətləndirilir. Müəllif mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsini sifət düzəltmə üsullarından biri kimi qəbul edir.

«Mürəkkəb sifət dedikdə, iki sifətin birləşərək əmələ gətirdiyi leksik vahid deyil, müxtəlif nitq hissələrinə məxsus istər sadə, istərsə də düzəltmə sözlərin birləşib vahid bir mənə bildirməsi nəzərdə tutulur»³ ki, bu fikrə məntiqi cəhətdən haqq qazandırmaq olmaz. Mövzu mürəkkəb sifətlərin beş səciyyəvi xüsusiyyətinin sadalanması, növləri-

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild, Morfologiya, «Elm» nəşriyyatı Bakı, 1980, səh.104.

² F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, 2008.

Müasir Azərbaycan dili, II cild. Morfologiya «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, səh 112.

³ Sərdar Zeynal. Mənsubiyyət kateqoriyası «Azərbaycan dili» və «Türk dili» dərslərlərində «AMİ-nin xəbərləri». N-4 2008, səh. 69

nin və düzəltmə üsullarının izahı ilə davam etdirilir. Nəhayət, mürəkkəb sifətləri əmələ gətirən sözlərin hansı nitq hissələrindən olduğu aydınlaşdırılır.

Kitabı digər dərslik və əsərlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biri də burada «Əsli və nisbi sifətlər» mövzusunun ayrılıqda verilməsidir. Burada sadə və mürəkkəb sifətlərə felin quruluşca növlərinin müxtəlif tərəfləri kimi deyil, müxtəlif anlayışlar kimi yanaşılır və qeyd olunur ki, əşyarın əlamət və keyfiyyətini birbaşa bildirən sifətlər sadə, başqa əşyalarla, hadisələrlə münasibətdə bildirən sifətlər düzəltmə sifətlər adlanır.

«İstər sadə və istərsə də mürəkkəb sifətlərin bir-birinə yaxınlaşan və uzaqlaşan əlamətləri vardır. Buna görə də sifətləri sadə və düzəltmə sifətlərlə yanaşı, əsli və nisbi sifətlər adı altında iki yerə bölmək zərurəti meydana çıxır»¹

Söylənilən bu fikirlə razılaşmaq o cəhətdən çətindir ki, sifətin quruluşca növlərinə görə bölgüsü yalnız onların morfoloji quruluşuna əsaslanır. Burada isə təkcə morfoloji quruluş deyil, həm də sifətlərin öz məzmunları ilə bu bölgüyə uyğun gələn fərqləri də nəzərdə tutulur. Əgər sifətlər əsli və nisbi sifət adı altında qruplaşdırılsa (yəni sadə və düzəltmə), onda bu yanaşma bütün nitq hissələrinə tətbiq edilməlidir. Belə olarsa, onda dilimizin qrammatikasında əsli isimlər, nisbi isimlər, əsli fellər, nisbi fellər kimi terminlər də işlədilməlidir ki, bu bölgülər morfologiyanı dolaşq yollara salmaqdan başqa bir şey deyildir. Çünki dilimizdə tarixən ad bildirən söz sadə isim, hərəkət bildirən söz sadə fel olduğu kimi, digər nitq hissələrindən şəkilçilər vasitəsilə düzələn isim düzəltmə isim, fel isə düzəltmə fel adlanır. Ona görə də sifətləri bu cür bölgü ilə ayırmaq digər nitq hissələrinə ümumi qrammatik yanaşmanın pozulması kimi görünür və bu bölgüyə yol vermək olmaz.

¹ Yəni orada, səh.116

Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlərdən danışarkən onların quruluşca iki növü olduğu da qeyd olunur. «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası»nda yazılır: «Sifətlər quruluşca iki cür olur: 1) düzəltmə sifətlər, 2) mürəkkəb sifətlər»¹. Lakin bununla bağlı olaraq sifətin quruluşca növlərindən danışmadan əvvəl müəllif yazır: «Azərbaycan dilində işlənən sifətlər yalnız əsli-sadə sifətlərdən ibarət deyildir»². Bu dərslikdə dilimizdə tarixən işlənən sadə sifətlər bir neçə yerdə əsli-sadə sifətlər adlandırılsa da, «nisbi sifətlər» termini işlədilməmişdir. Sifətlərə aid edilən əsli sözü tək yox, sadə sözü ilə yanaşı «əsli-sadə» formasında işlədilmişdir. Elə bu fakt sifətlərin «əsli və nisbi sifətlər» adı altında iki yerə bölünməsinin yanlış olduğunu göstərən əsas faktlardan biridir. Lakin bu dərslikdə sifətlərin quruluşca düzəltmə və mürəkkəb olduğunu göstərən bölgünü də məqbul saymaq olmaz. Sifətlərin quruluşca üç növü (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) olduğu qeyd edilməlidir və bunu sifət kimi qəbul edilən leksik vahidlərin quruluşca müxtəlifliyi tələb edir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı Bakı – 1999, səh. 77.

² Yəni orada səh. 76.

Əlamət və keyfiyyətin azlıq və çoxluğunun ifadəsi

Sifətin digər nitq hissələrindən fərqlərini aydınlaşdıran dilçilər çox zaman onu isimdən, saydan və s. nitq hissələrindən fərqləndirən tutarlı faktlar söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Dediymiz kimi, isim əşyanın, say miqdarın, fəhərəkətin adı olduğu kimi, sifət də əşyanın əlamətinin adının göstəricisidir. Digər nitq hissələrinin oxşar xüsusiyyətləri olduğu kimi, onu digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi məziyyətləri də vardır.

Belə ki, sifətin əsas xüsusiyyətlərindən olan dərəcə əlamətinə görə dəyişməsi heç bir əlavə nitq hissəsinə aid deyildir. Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən, heç bir nitq hissəsi ilə ortaq olmayan dərəcəyə görə dəyişməsi qrammatikada sifətin xüsusi nitq hissəsi kimi tədqiq edilməsini şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Elə buna görə də sifətlərdən bəhs edərkən qeyd olunur ki, «Sifətlərin dəlalət etdikləri keyfiyyətlər başlıca yeddi dərəcədə ola bilər»¹.

Bu dərlikdə sifətin yeddi dərəcəsi 1. adi, 2. mübaliğə, 3. təfzil (üstünlük S.Z.) ən, ən ziyadə, 4. rüchan (ə) 5. mübaliğəli rüchan (üstünlük – S.Z.) daha, daha ziyadə (pek, çox, daha), 6. mosavat (ə) bərabərlik – S.Z.) qədər, 7. ədəm, rüchan (yoxluq, qüvvətsizlik – S.Z.) az, pək az, ən az, daha az) olduğu qeyd olunur ki, bunlar da yalnız sintaktik yolla yaranan dərəcələrdən ibarətdir. Ən azı birinin eyni olan sözlərin köməyi ilə sifətin müxtəlif dərəcələrinin əmələ gəldiyi göstərilir.

1925-ci ildə nəşr olunan «Sərf və nəhv» dərslində sifətin dərəcələri, Professor B.Çobanzadə və F.Tağızadənin hazırladıqları «Türk qrameri» (1930) kitabında isə ümumiyyətlə, sifət haqqında qısa da olsa, məlumat verilmişdir.

¹ Türkçə sərf-nəhv 1924. səh.64-65.

1934-ci ildə nəşr olunan «Qramer» dərsliyində isə «sifətin dərəcəsi» (səh.34) mövzusu ayrıca termin kimi dərsliyə daxil edilmişdir. Burada sifətlərin dərəcələri haqqında yazılır: «Türkcə sifətlər bir çox şəkilçi və yardımçı sözlərin ilavəsilə müxtəlif mənalar ifadə edirlər. Buna sifətlərin dərəcəsi deyilir»¹. Burada sifətin dörd — 1)adi, 2)kiçiltmə (təşgir), 3) böyütmə, üstünlük (tərcih), 4) təkid dərəcəsi olduğu göstərilir. Kitabda «sifətlənənlərin» adı keyfiyyətini göstərən bütün sadə və düzəltmə sifətlərin adı dərəcədə olduğu vurğulanır. Qeyd olunur ki, sifətlərin axırına -ca, -cə, -cıq, -cik, -mtıl, -ımtıraq və -şın şəkilçilərini artırmaqla kiçiltmə (təqsir), əvvəlinə lap, pək, çox, qayət, ən, daha kimi yardımçı sözlərini əlavə etməklə böyütmə, üstünlük (tərcih), sifətlərin birinci hecasının axırına *p, s* və ya *m* səsini əlavə etməklə sifətin təkid dərəcəsi əmələ gəlir.

Sifətlərin dərəcə əlamətinin həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəldilməsi ilk olaraq bu dərslikdə öz əksini tapmışdır.

Digər bir dərslikdə yazılır: «Bir sifət (keyfiyyət, xassə) bir şeydə ya az, ya çox ola bilər. Sifətlər bir şeydə olan keyfiyyətin dərəcəsini bildirmək üçün müəyyən şəkilçi, bəzən köməkçi sözlər qəbul edir. Buna sifətlərin dərəcəsi deyilir. Sifətlərin beş dərəcəsi vardır»².

Burada sifətin adi, -ca, -cə, -cıq, -cik şəkilçiləri ilə əmələ gələn kiçiltmə, sifətlərin əvvəlinə lap, çox, ən, daha kimi köməkçi sözlərin əlavəsi ilə üstünlük, raq, rək şəkilçilərinin köməyi ilə düzələn müqayisə və sifətlərin ilk hecasının sonuna *p,s,m* səslərini əlavə edib həmin sifətin

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov «Qramer» orta məktəb üçün. Azərnəşr, Bakı — 1934, səh. 34

² . «Qrammatika» I hissə, morfolojiya, Natamam orta məktəbin 5-ci sinfi üçün, Azərnəşr, 1937 səh. 581.

əvvəlinə əlavə etməklə düzələn şiddətləndirici (təkid) dərəcələrinin olduğu vurğulanır.

1937-ci ildən 1951-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə sifətin yuxarıda adları qeyd edilən beş dərəcəsinin adı öz əksini tapmışdır. Bu illər ərzində sifətin dərəcələri ilə bağlı verilən məlumatda əsas dəyişiklik sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini sifətlərin ilk hecasının sonuna qoşulub həmin sözlərin əvvəlinə artırılaraq düzəldən samitlərin sayında özünü göstərir. Məsələn, 1937-ci il dərsliyində sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini düzəldən samitlərin üç (p,s,m), 1938-ci ildə nəşr olunan dərslikdə dörd (m,p,s,r) 1941-ci ildə nəşr olunan dərslikdə iki (m,p) olduğu qeyd olunur. 1952-ci ildə nəşr olunan dərslikdə isə sifətin dərəcələrinin həm adlarında, həm də sayında dəyişiklik edilərək dilimizdə sifətin, adi, azaltma, çoxaltma və şiddətləndirmə dərəcələrinin olduğu qeyd edilir. 1953-cü ildə Ə.Abasovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində isə sifətin dərəcələrinin sayı üçə (adi, azaltma və çoxaltma) endirilərək daha da konkretləşdirilir. Belə ki, sifətin əlamətinin ya normal, ya normadan az, ya da normadan çox olduğu əsas götürülərək sifətin üç dərəcəsi göstərilir. Burada əlamətin normal dərəcədə olduğunu bildirən sifətlərin adi, normadan az olduğunu bildirən və adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna mtil, imtil, ümtül, umtul, sov, mtraq şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzələn sifətlərin azaltma dərəcəsində olduğu nümunələrlə aydınlaşdırılır.

Bu dərslikdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin ilk dəfə olaraq iki yolla əmələ gəldiyi qeyd olunur. 1. Bəzi sifətlərin əvvəlinə ən, çox, lap, daha sözlərini artırmaqla düzələn çoxaltma dərəcəsi, 2. Sözlərin ilk hecasının sonuna m,p samitlərindən birini artırıb sadə sifətlərin əvvəlinə əlavə etməklə yaranan çoxaltma dərəcəsidir ki, bunu

müəllif çoxaltma dərəcəsinin bir növü hesab edərək onu şiddətləndirmə dərəcəsi adlandırır.

50-ci illərin dərslərlərində sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən dərəcə anlayışı bütövlükdə «Sifətin dərəcələri» (1958, səh.64) mövzusunun içərisində öyrənilir. Yəni sifətin hər üç dərəcəsi tədrisinə yalnız bir dərslər saati vaxt ayrılmış mövzu şəklində öyrədilir.

Lakin 1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası»¹ dərslərində sifətin hər üç dərəcəsi birlikdə «sifətin müqayisə dərəcələri» adlandırılır və hər bir dərəcə ayrı-ayrılıqda müstəqil mövzular şəklində dərslərə daxil edilir. 1951-ci il dərslərində «sifətin azaltma dərəcəsinə yaradan əla və açıq sözlərindən biri – açıq sözü və əlavə olaraq təhər sözü bu kitabda sifətin azaltma dərəcəsinə yaradan vasitə kimi göstərilmiş, təhər sözünün sifətlərdən ayrı, açıq sözünün isə defislə yazıldığı qeyd edilmişdir. Nədənsə bu kitabda sifətin azaltma dərəcəsinə əmələ gətirən əla sözü nəzərə alınmamışdır.

Grammatikaya aid dərslərlərdən ilk dəfə olaraq 1959-cu ildə nəşr olunan kitabda sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrinin həm düzəltmə, həm də mürəkkəb yolla əmələ gəldiyi ətraflı şəkildə izah edilir. Göstərilir ki, sifətin çoxaltma dərəcəsi düzəltmə yolla cə, cə şəkilçiləri və m,p samitlərinin köməyi ilə, mürəkkəb yolla isə ən, lap, daha, düm, olduqca sözlərinin köməyi ilə düzəlir və sifətlərdən ayrı yazılır.

1959-cu ildən 1971-ci ilə qədər nəşr olunan orta məktəb üçün qrammatika dərslərində sifətin dərəcələri ilə bağlı məlumatda o qədər də elmi dəyişiklik olmamışdır. Bu illərdə nəşr olunan kitablarda sifətlərin dərəcələri ilə bağlı məlumatın hamısı eyni forma və məzmununda

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1959. səh. 37, Bakı. 1962, səh. 68, Bakı,1970, səh. 68

verilmiş, sifətlərin nə üçün dərəcələrə bölündüyü ətraflı şəkildə izah olunmamışdır. «Sifətin müqayisə dərəcələri» adlanan mövzunun izahı zamanı göstərilmişdir ki, «sifətlərin üç fərqlənmə dərəcəsi vardır»¹.

1972-ci ildə eyni vaxtda nəşr olunan S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun hazırladıqları 5-6-cı siniflər üçün «Azərbaycan dili» və A.Axundov və B.Əhmədovun hazırladıqları «Azərbaycan dili» dərsliklərində də sifətin dərəcələri öz əksini tapmışdır.

S.Cəfərovun şərikliyi ilə yazılan dərslikdə sifətin dərəcələri ilə bağlı verilən məlumat əvvəlkilərdən heç nə ilə fərqlənmir. Lakin A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərsliyində sifətin dərəcələri ilə bağlı verilən məlumat çox elmi, inandırıcı, məntiqli və şagirdlərin başa düşəcəyi səviyyədədir. Bu dərslikdə «Sifətin müqayisə dərəcələri» adlanan (səh.92) mövzunun daxilində yazılır: «Əşyanın əlaməti üç dərəcədə ola bilər: 1) normal dərəcədə; 2) normadan az və 3) normadan çox»²

Doğrudan da, bu izah və məlumatdan sonra, sifətin nə üçün dərəcələrə ayrılmağı şagirdlər üçün asan başadüşülən olur.

Haqqında danışdığımız dərsliklərin hər ikisində sifətin üç dərəcəsinin olduğu qeyd edilmiş və ayrı-ayrılıqda izah edilmişdir.

Sifətin həm azaltma, həm də çoxaltma dərəcələrini əmələ gətirən vasitələr bu kitabda da əvvəlkilərin eynidir. Lakin A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan dərslikdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin izahında yazılır: «Sifətin çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla düzəlir: 1) Şəkilçilərlə, 2) Sözlərin artırılması ilə»³.

¹ Orada, səh. 57

² A.Axundov, B.Əhmədov. Azərbaycan dili, 5-6-cı siniflər üçün.

³ Yəni orada, səh. 95

Birinci yolla düzənlərə *ca, cə* şəkilçiləri aid edilir. İkinci yolla düzənlərə isə *p,r,m* («büsbütün sözü müstəsna» samitləri və daha, *ən, lap, çox, düm* sözləri daxildir. Müəlliflərin qeyd olunan samitlərlə düzənlə çoxaltma dərəcəsinə nə üçün sözlərin köməyi ilə düzənlə çoxaltma dərəcəsinin sırasına daxil etmələrini başa düşmək qeyri-mümkündür. Çünki *m, p, r* samitləri şəkilçi olmasalar və şəkilçi vəzifəsini yerinə yetirməsələr də, sözlərdən *çox, şəkilçilərə* daha yaxındır.

Bu mövzunun izahında fərqləndirici digər məsələ, 1959-cu ildə nəşr olunmuş dərslikdə «düm» sözünün adi dərəcədə olan sifətlərdən ayrı, bu dərslikdə həmin sifətlərə bitişik yazılması məsələsidir ki, bu da, yəqin ki, orfoqrafiyamızın tələblərindən irəli gələn məsələdir.

1970-ci illərdə nəşr edilən dərsliklərdə sifətin dərəcələri ilə bağlı verilən nəzəri məlumatda heç bir elmi dəyişiklik edilmir. Çünki bu dövrdə sifət bəhsi daxil edilən dərslik həmişə A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunub. 1980-ci illərdə nəşr olunan dərsliklər 1970-ci illərdə nəşr olunan dərsliklərin yenidən işlənmiş nəşri olsalar da, burada cüzi dəyişikliklər nəzərə çarpır. Məsələn, «Sifətin müqayisə dərəcələri» (səh.100, 1988) mövzusunun daxilində sifətin nə üçün dərəcəyə ayrılması məsələsi nümunələrlə əsaslandırılır. Burada eyni mövzunun daxilində sifətin hər üç dərəcəsinə tərif verilir və göstərilir ki, «Sifətin adi haldan çox olduğunu bildiren dərəcəyə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir»¹.

Sonra isə sifətin adi və azaltma dərəcələrinin hər ikisi birlikdə, çoxaltma dərəcəsi isə ayrılıqda müstəqil mövzu kimi verilmiş, bu dərəcələri əmələ gətirən vasitələr izah edilmişdir. Lakin əvvəlki dərsliklərdən fərqli olaraq sifətin ço-

¹ B.Əhmədov, A.Axundov, Azərbaycan dili, 5-ci sinif, 1988, səh. 100.
«Maarif» 1972, səh. 92

xaltma dərəcəsinə düzəldən ədatların sırasına «tünd» sözü də artırılmış və onun sifətlərlə yanaşı işlənərkən defislə yazıldığı qeyd edilmişdir.

1990-cı ildə nəşr olunan dərslərdə sifətin azaltma dərəcəsinə yaradan təhər sözü dərslərdən çıxarılmış və sifətin azaltma dərəcəsinə əmələ gətirən vasitə kimi qeyd olunmamışdır.

İnamla demək olar ki, 1953-cü ildən 2000-ci ilə qədər sifətin dərəcələrə görə bölgüsündə heç bir dəyişiklik edilməmişdir. Lakin müxtəlif illərdə sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrini əmələ gətirən sözlərdən bəzilərinin dərsləyə daxil edilməsi, digərinin işə dərsləkdən çıxarılmasını normal hal hesab etmək olmaz. Belə ki, təhər, açıq sözləri həmişə sifətin azaltma dərəcəsinə düzəltdiyi kimi, düm, tünd sözləri də sifətin çoxaltma dərəcəsinə düzəltməyə qadir olub və bu gün də o vəzifəni yerinə yetirirlər. Ona görə də sifətin dərəcələrini əmələ gətirən bu sözlər həmişə sifətin dərəcələrini əmələ gətirən vasitələr kimi dərslərə daxil edilməlidir.

İnkar olunmaz faktdır ki, 50-ci illərə qədər dilçiliyin nəzəri məsələləri əsasən, orta məktəb dərslərində öz əksini tapmış, burada konkretləşib elmi izahını tapandan sonra, elmi əsərlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

«Sifətin müqayisə dərəcələri» öz geniş elmi izahını ilk dəfə olaraq 1947-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar»da tapmışdır (səh.27-131).

Burada sifətin dərəcələri ilə bağlı yazılır: «Məlumdur ki, bəzən əşyanın və ya işin keyfiyyəti artıq, bəzən az ola bilər: bəzən bir keyfiyyət ikinci bir keyfiyyətlə tutuşdurulur və artıqlıq, çoxluq, azlıq ölçülür... Sifətlərin belə müxtəlif keyfiyyət və ya əlamət dərəcələrini ifadə etmək üçün düşdüüyü şəkillərə sifətin dərəcələri deyilir»¹.

¹ Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. Bakı — 1947. (səh.127)

Bu kitabda sifətin dərəcələrinin o vaxta qədər hələ geniş şəkildə araşdırılmadığı, dərsləklərdə isə sifətin adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük və şiddət olmaq üzrə beş dərəcəsinin göstərildiyi qeyd olunur. O da göstərilir ki, əvvəlki dərsləklərdə sifətin kiçiltmə və müqayisə dərəcələri düzgün aydınlaşdırılmamış, raq, rəq, mtil, ümtül, sov, mtraq şəkilçləri sifətlərin sonuna qoşulduqda heç bir müqayisə bildirmədikləri halda, sifətin müqayisə dərəcəsinə aid edilmişdir. Bu kitabda sifətin üç dərəcəsinin (adi, azalma, çoxalma) olduğu göstərilmiş, azalma dərəcəsinin həm də «ala» sözü ilə əmələ gəldiyi nümunələrlə əsaslandırılmış, «ala» sözünün sifətlərdən ayrı yazıldığı diqqətə çatdırılmışdır.

Çoxalma dərəcəsinin isə üç tipi – müqayisə dərəcəsi, artıqlıq dərəcəsi və üstünlük dərəcəsi — olduğu qeyd olunmuşdur.

Lakin bu kitabda sifətin müqayisə dərəcələrinin əmələgəlmə yolları özündən əvvəl yazılan dərsləklərin heç biri ilə uyğun gəlmir. Ona görə ki, burada sifətin müqayisə dərəcəsinə əmələ gətirən sözlər tamamilə başqa mənalar əmələ gətirən sözlərdən ibarətdir. Məsələn, «Atası kimi çalışqandır. Sən qədər bilikli adam varmı? Aslan qədər qüvvətli heyvan az olar»¹ kimi nümunələrdə işlənən kimi tək və qədər qoşmaları sifətin müqayisə dərəcəsinə əmələ gətirən vasitə kimi göstərilir ki, bunu məqbul hesab etmək olmaz. Çünki bu sözləri müəllifin özü qoşma kim qəbul edir və bununla bağlı yazır: «Keyfiyyətə bərabərliyi müqayisə etmək üçün müqayisə olunan əşyanı bildirən sözə müqayisə və bəzi miqdar qoşmalarından biri qoşulur və sifətlərdən əvvəl gəlir»² Üstünlük dərəcəsinin ən, lap sözləri, artıqlıq dərəcəsinə isə ça, çə şəkilçiləri, m, p, s, r samitləri, sifətlərin təkrarlanması, düm sözünün sifətin əvvəlinə qoşulması, ya-

¹ Yenə orada, səh.129.

² Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı. Bakı - 1947.

xud sifətin əvvəlinə necə, nə, nə qədər sözlərini artırmaq yolu ilə. Məs. Böyük-böyük çaylar, düm qara, bax gör nə gözəldir, nə qədər xoşdur, necə sərinindir və s.¹

M.Hüseynzadə isə sifətin altı dərəcəsinin olduğu qənaətinə gələrək yazır: Bizim fikrimizcə sifətin 6 dərəcəsi vardır: 1. Adi dərəcə; 2. Müqayisə dərəcəsi; 3.Üstünlük dərəcəsi, 4. Şiddətləndirmə dərəcəsi; 5. Kiçiltmə dərəcəsi, 6. Çoxaltma dərəcəsi»².

Bu kitabda müqayisə dərəcəsinin -raq, -rək (yaxşı -raq) (gödərək) və (dan -dən, (yuxu baldan şirindir, yuxu baldan çox şirindir) şəkilçiləri, üstünlük dərəcəsinin ən, lap, çox, olduqca sözləri, şiddətləndirmə dərəcəsinin m, p, s, r samitləri və tünd sözü, kiçiltmə dərəcəsinin söz köklərinə — mtil, imtil, imtil, umtul, ümtül, mtraq, sov şəkilçiləri, təhər, ala, açıq sözləri, çoxaltma dərəcəsinin isə ca, cə (balaca, körpəcə) şəkilçiləri ilə əmələ gəldiyi qeyd olunur.

1960-cı ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərində «Sifətin müqayisə dərəcəsi» (səh. 68) adlanan mövzunun içərisində sifətin nəyə görə dərəcələrə bölündüyü, onların oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır. Burada sifətin əslən adi dərəcəsinin olmadığı qənaətinə gəlinir və yazılır: «Adi dərəcə sərfi bir anlayışlar. Həqiqətən. təbiətcə belə bir dərəcə mövcud deyildir. Sifətin başqa dərəcələrini müəyyən etmək üçün qəbul olunmuş və təsəvvürdə tutulan bir dərəcədir»³.

Azaltma dərəcəsinə düzəldən morfoloji əlamətlər əvvəlki dərslər və kitablardakı şəkilçilərlə eyniyyət təşkil etsə də, burada əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq sintaktik yolla azaltma dərəcəsinə düzəldən ala (defislə yazılır) və

¹ Yenə orada səh. 130.

² M.Hüseynzadə, Muasir Azərbaycan dili. ADU Nəşriyyatı Bakı, 1954, səh. 134.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası Az.SSR, EA Nəşriyyatı, səh.70

açıq (ayrı yazılır) sözlərinin sırasına az sözü də daxil edilmişdir.

Çoxaltma dərəcəsinə morfoloji yolla düzəldən əlamətlər sırasına p,m,r samitləri, sintaktik yolla əmələ gətirən vasitələr sırasına isə daha, ən, lap, düm, çox ədatları (düm ayrı yazılır) daxil edilir. Bunlarla bərabər, müqayisə olunan iki sifətdən birincisinin dan, dən şəkilçiləri ilə, ikincisinin isə şəkilçisiz, (ucadan uca, ağdan ağ) işlənməsindən bir əşyanın eyni əlamətindən (süddən ağ, lələdən də qırmızı) də çoxaltma (üstünlük) dərəcəsinin yarandığı göstərilir.

Bu dərsləklərdə bəzi sifətlərin lüğəvi mənalарının onların dərəcələrinin dəyişməsinə imkan vermədiyini qeyd edilir, eyni zamanda göstərilir ki, «Əsas etibarı ilə insanların fizioloji quruluşuna aid olan kar, lal, kor, çəp, qozbel və s. bu kimi sifətlərin müqayisə dərəcələri yoxdur»¹

Ancaq dildə çoxaltma və azaltma dərəcəsinə əmələ gətirən ədatlardan uyğun gələn hər birini bu sifətlərin əvvəlinə artırırdıqda qeyd olunan sifətlərin ifadə edikləri əlamət və keyfiyyətin bir-birindən fərqləndiyinin şahidi olur. Məs: kartəhər, lap kar, laltəhər, kortəhər və s. kimi formada azaltma və çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirilir.

Çünki kar, lap kar və kartəhər sözlərinin ifadə etdikləri məna onların qrammatik formaları qədər müxtəlifdir. Bütün əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin əvvəlinə müxtəlif söz, axırına isə başqa bir söz, yaxud morfoloji əlamət artırırdıqda sifətlərin ifadə etdikləri əlamət və keyfiyyət müxtəlif formalarda özünü büruzə verir. Hər hansı bir əlamətin normal dərəcədən azlığı, yaxud çoxluğu deyil, daha çox çaları meydana çıxır. Elə buna görə də kitabda yazılır: «İstər azalma, istərsə də çoxalmanın özünün müxtəlif dərəcələri olur. Lakin bu dərəcələrdən bəhs olunar-

¹ Yəni orada, səh. 68.

kən bunlar ümumiləşdirilir və bir dərəcə kimi götürülür».¹

Doğrudan da, gözəl ideyadır. Riyaziyyatda yuvarlaqlaşdırma cəmsaxıcı uzunçuluğun qarşısını aldığı kimi, sifətin dərəcələrinin də üç yerə (adi, azaltma və çoxaltma) bölünməsi şagirdlər tərəfindən anlayışın tez qavranılmasına şərait yaradır.

M.Hüseynzadə 1973-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində sifətin altı dərəcəsinin olduğu qənaətinə gələrək yazır: «Bizim fikrimizcə, sifətin altı dərəcəsi vardır: 1) adi dərəcə, 2) müqayisə dərəcəsi, 3) üstünlük dərəcəsi, 4) şiddətləndirmə dərəcəsi, 5) kiçiltmə dərəcəsi, 6) çoxaltma dərəcəsi»²

Lakin 1983-cü ildə nəşr olunan dərsliyində isə M.Hüseynzadə yazır: «Tədqiqatlarda əksər hallarda sifət dərəcələrini süni şəkildə çoxaltmaq, hər cür məna çalarını sifətin müstəqil dərəcəsi kimi təqdim etmək meyli hiss olunur. Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır:

1) adi dərəcə 2) çoxaltma dərəcəsi 3) azaltma dərəcəsi»³ Çoxaltma dərəcəsi haqqında danışan müəllif çoxaltma dərəcəsinin üstünlük və şiddətləndirmə növlərini də özündə birləşdirdiyini qeyd edir. Çoxaltma dərəcəsinin ən, lap, çox, olduqca sözləri, şiddətləndirmə növünün *m, p, r, s* samitləri, tünd, düm, zil sözləri ilə əmələ gəldiyini, düm sözünün bitişik, zil sözünün ayrı, tünd sözünün isə defislə yazıldığını söyləyir.

«Elm» nəşriyyatının buraxdığı «Müasir Azərbaycan dili» kitabında isə sifətin dərəcələri yaranma formalarına görə ayrılan əsl sifətlər əsasında dərəcələnilir. Bu kitabda

¹ Yəni orada, səh.60.

² Prof. M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1973, səh. 100.

³ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. «Maarif» nəşriyyatı Bakı, 1983, səh. 90

əslən sifət olan sözlər əsl, müxtəlif nitq hissələrindən müxtəlif morfoloji vasitələr hesabına düzələn sifətlər isə nisbi sifətlər adlandırılır. Bu baxımdan yanaşdıqda, əsl sifətlər eyni ilə sadə, nisbi sifətlər isə düzəltmə sifətlərdən ibarətdir. Bununla bağlı yazılır: «... Sifətləri sadə və düzəltmə sifətlərlə yanaşı əsl və nisbi sifətlər adı altında iki yerə bölmək zərurəti meydana çıxır. Bu fərq özünü əsasən, dərəcə məsələsində göstərir. Belə ki, müəyyən qrup sifətlər dərəcələndiyi halda, başqa qrup sifətlər dərəcələnmir. Beləliklə, burada əsl sifət dedikdə dərəcələnməyən, nisbi sifət dedikdə dərəcələnməyən sifətlər nəzərdə tutulur»¹.

Ancaq biz sifətlərin bu cür bölgüsünü məqbul saymırıq. Çünki bundan əvvəlki dərslik və kitablarda düzəltmə sifətlərin bəzilərinin dərəcə əlamətlərini qəbul etdiyini nümunələrlə izah etmişdik. Elə bu dərsliyin əsl və nisbi sifətlərlə bağlı bölməsində də bir çox düzəltmə sifətlərin, yəni nisbi sifətlərin əsl – sadə sifətlərdən fərqlənmədiyini qeyd edilir. Bununla bağlı yazılır: «Sifətin dərəcələri nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda maraqlı, ağıllı, yuxucul və s. sifətlər ... ağ, qırmızı, sarı sifətləri ilə bir sırada durur»². Deməli, müəlliflərin özlərinin gətirdikləri nümunələrə də istinad edərək deyə bilərik ki, sifətlərin dərəcələrə bölünməsində onların əsl və nisbi sifətlər bölgüsü ilə əlaqələndirilməsi əsas sayıla bilməz.

Lakin bütün bunlarla bərabər bu kitabda yalnız əsl sifətlərin dərəcələrə bölündüyü qeyd edilir və o da vurğulanır ki, müqayisə iki cür — abstrakt müqayisə, konkret müqayisə — olar. Abstrakt müqayisənin konkret müqayisədən daha geniş yayıldığı qabardılır. Şəkilçilərlə yara-

¹ Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə, II cild, morfolojiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980 – səh. 116.

² Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə, II cild, morfolojiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980

nan müqayisə abstrakt müqayisə adlanır. Bununla bərabər, sintaktik yolla da abstrakt müqayisənin yarana bildiyi göstərilir.

İki tərəf arasında aparılan müqayisənin bu cür iki növə ayrılması elmi baxımdan o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmədiyindən, bu cür yanaşmanı orta məktəb, o cümlədən də ali məktəb dərsliklərinə daxil etmək məqbul sayılmamalıdır. Sifətin müqayisə dərəcələri dedikdə iki tərəfin əlamət və keyfiyyəti qarşılaşdırıldığından onun abstrakt, yaxud konkret tərəflər arasında aparılması o qədər də diqqət mərkəzinə çəkilməməlidir. Burada söhbət yalnız tərəflər arasında olan əlamət və keyfiyyət fərqindən getdiyi üçün, onun abstrakt, yaxud konkret tərəflər arasında aparılması nəzərə alınmamalıdır.

Kitabda sifətin üç — adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi olduğu göstərilir. Adi dərəcə haqqında yazılır: «Çox zaman dilçilik əsərlərində adi dərəcə sifət dərəcələrinə daxil edilmir... Əgər qarşılaşdırılan eyni əlamətlər arasında fərq olmasa, burada dərəcələrdən danışmaq artıqdır»¹

Azaltma dərəcəsi haqqında isə yazılır: «Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən az dəyişməsinə bildirən sifət dərəcəsinə azaltma dərəcəsi deyilir»²

Azaltma dərəcəsinə verilən bu təriflə isə razılaşmaq çətindir. Çünki «adi dərəcəyə nisbətən az dəyişməsi» ifadəsini hər iki dərəcəyə aid etmək o qədər də çətin deyil, «az dəyişmə» həm çoxaltma, həm də azaltma dərəcəsinə aid edilə bilən ifadədir. Azaltma dərəcəsinin ımtıl, ümtül, umtul, -mtıl, -raq, -rək, -ımtraq, mtraq şəkilçiləri, az sözü ilə yaradıldığı göstərilir.

¹ Yenə orada, səh. 123.

² Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə, II cild, morfologiya, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, səh.124.

Çoxaltma dərəcəsinə verilən tərif azaltma dərəcəsinə verilən tərifin eynidir. Fərq yalnız «az» sözünün «çox» sözü ilə əvəzlənməsindən ibarətdir. Çoxaltma dərəcəsinin morfoloji üsulla p,r,m,s samitləri, sintaktik üsulla isə ən, daha, lap sözləri (ədatları), keyfiyyət bildirən sözlərin təkrarı ilə (ucadan uca, süddən ağ, lalədən də qırmızı) əmələ gəldiyi qeyd olunur.

Nəzərdən keçirdiyimiz dərsiklərin sifətin dərəcələri ilə bağlı verdiyi məlumat bunu deməyə əsas verir ki, sifətin dərəcələrinin adı, azaltma və çoxaltma adı altında bölgüsünün tərəfdarı çoxdur.

Sifət haqqında danışan dilçilərin əksəriyyəti «Sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun dərəcə əlamətlərinə malik olmasıdır»¹. fikrinə tərəfdar çıxırlar. Lakin sifətin, yəni əlamət, keyfiyyət və rəng bildirən sözlərin nə üçün adı dərəcə adlandırıldığı məlum deyil. Sifətin adı dərəcəsi dedikdə, eyni zamanda, bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb formalarını bildirən məzmunu da ifadə etmiş oluruq. Adı formanın qarşılığı, ondan fərqlənən qeyri-adi formasıdır. Ola bilsin ki, sifətin ilkin formasını sifətin adı dərəcəsi adlandırdıqda yanlışlığa yol veririk. Əgər normal dərəcəni azaltma və çoxaltma dərəcələrindən eyni məsafədə yerləşən nöqtə (dərəcə) kimi nəzərdə tuturuqsa, onda sifətin bu cür qruplaşdırılan qismi, sifətin ilkin forması adlandırılmalıdır. Ona görə ki, bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin ilkin formada ifadə etdiyi əlamət bu gün sifətin adı adlandırdığımız dərəcəsinə aid edilir. «Məhz elə buna görə də bir çox dilçilər bu dərəcəni müstəqil sifət dərəcəsi hesab etmir»².

¹ H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası, Bakı. Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı 1990, səh. 92.

² F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli grammatikası, Bakı – 2008. səh.134

Adi dərəcə adlandırdığımız bu dərəcəni ona görə dərəcə adlandırmaq qeyri mümkündür ki, hər bir formanın yaradılması, əmələ gəlməsi üçün onun özünəməxsus formal əlamətləri olmalıdır.

Təqribən yüz illər boyu davam edən bir ənənəni daşıtmamaq, sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrini fərqləndirməkdən ötrü, sifətlərin bütün ilkin formalarının adi dərəcə adlandırılmasının əleyhinə deyilik. Çünki bütün sifətləri heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən adi dərəcə adlandırmaqda, o anlayışı sifətlərin ilkin forması adlandırmaq daha məntiqi sayırdı. Azaltma dərəcəsini azaltma forması, çoxaltma dərəcəsini isə çoxaltma forması adlandırmaq daha elmi görünər. Sifətin özü əlamət, keyfiyyət və s. bildirdiyinə görə sifətin azaltma forması dedikdə elə sifətin bildirdiyi əlamət və keyfiyyətin az olduğunu, çoxaltma forması dedikdə isə əlamət və keyfiyyətin çoxluğunu bildirən forması olduğunu ifadə edəcəkdir.

Çünki felin formaları – şəkilləri haqqında olan bölmə şəkil kateqoriyası adlanır ki, bu da xüsusi morfoloji əlamətlərlə digər kateqoriyalardan fərqlənir. Bütün nitq hissələrinə, əslində, eyni prizmadan yanaşılmalıdır. Məsələn, biz sifətlərin əsl sifətlər və nisbi sifətlər adı altında iki yerə bölünməsinin əleyhinəyik. Əgər sifətlər bu adlar altında iki qismə bölünərsə, onda digər əsas nitq hissələrinə də bu prizmadan yanaşılmalıdır. Onda isimlərdə əsl isimlər və nisbi isimlər, fellər də əsl fellər və nisbi fellər adı altında, o cümlədən digər nitq hissələri də iki yerə bölünməlidir, çünki həm isimlərin, həm sifətlərin, eyni zamanda, həm də fellərin əsas hissəsini leksik şəkilçilərlə düzələn dil vahidləri təşkil edir. Elə fellərin şəkillərinin — formalarının öz şəkli əlamətlərinə görə «fel formaları» adı altında müxtəlif qruplara bölünməsinə uyğun olaraq, si-

fətləri də, «sifətlərin formaları» (yaxud şəkilləri) adı altında üç yerə bölmək, bəlkə də, daha məqsədəuyğun olardı.

Əlamət və keyfiyyətin azlığının ifadə formaları

XX əsrin son üç rübündə nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərsliklərində əşyanın əlamətinin ilkin formadan, yəni deyildi ki kimi, adi dərəcədən az olduğunu bildirmək üçün müxtəlif dərəcə adlarından istifadə olunmuşdur. Məsələn əşyanın əlamətinin normadan müəyyən qədər az olduğunu bildirən dərəcə ədəm (yoxluq, qüvvətsiz – S.Z.), kiçiltmə, müqayisə, azaltma, azalma və s. adlarla adlandırılmışdır. Düzdür, əşyanın əlaməti, məsələn, qırmızılığı ilkin formadan bir az az ola bilər, lap az ola bilər və s. Əşyanın əlamətinin belə müxtəlif çalarda olmasına baxmayaraq, ilkin formadan, yəni əşyanın əlamətinin adi dərəcədən az olduğunu bildirən və müxtəlif cür adlandırılan dərəcələrin hamısının ifadə etdiyi əlamət həmin əşyaya aid əlamətin normal dərəcədən az olduğunu bildirir. Elə buna görə də haqlı olaraq bəzi dilçilər əşyanın əlamətinin normadan az olduğunu göstərən bütün dərəcələri ləğv edərək onların hamısını azaltma dərəcəsi adı altında ümumiləşdirmişlər.

Bütün bunları nəzərə alıb sifətin azaltma dərəcəsinə «Əlamət və keyfiyyətin adi (ilkin formadan) dərəcədən az olduğunu bildirən dərəcəyə sifətin azaltma dərəcəsi deyilir» formasında tərif versək, bəlkə də, daha münasib sayıla bilər. Sifətin azaltma dərəcəsi düzəltmə və mürəkkəb yolla, yəni şəkilçilərin və sözlərin köməyi ilə əmələ gəlir.

I. Düzəltmə yolla əmələ gələn azaltma dərəcəsi mtl, imtl, umtul, ümtül, raq, rək, ımtıraq, mtraq, sov, imsov, ümsov, şın şəkilçilərini sadə sifətlərin sonuna ar-

tırmaqla düzəlir. Məsələn, ağımtıl, bozumontul, qaramtıl, xırdaraq, toparaq, gödərək, ağımsov, qaraşın, və s.

II. Mürəkkəb yolla əmələ gələn azaltma dərəcəsi az, ala, açıq, təhər sözlərinin köməyi ilə düzəlir. Az, ala, açıq sözləri sifətlərdən əvvəl, təhər sözü isə sonra işlənir. Ala, açıq sözləri defislə, təhər sözü bitişik, az sözü isə ayrı yazılır. Bir çox dərslik və elmi kitablarda sifətin azaltma dərəcəsinin əmələgəlmə yollarını morfoloji və sintaktik yol terminləri ilə də qeyd edirlər. Biz belə düşünürük ki, sifət dilçiliyin morfologiya bölməsində öyrənildiyindən bu dərəcənin əmələgəlmə yollarını düzəltmə və mürəkkəb yol adlandırmağımız daha məqsədəmüvafiqdir. Çünki «düzəltmə» və «mürəkkəb» adı altında sözlərin qruplara bölünməsi bütün digər nitq hissələrinə xas olan bir xüsusiyyətdir.

Ali məktəblər üçün yazılan «Azərbaycan dili» dərsliklərində bu bölgünü «morfoloji və sintaktik yol» da adlandırmaq mümkündür. Ancaq morfologiyanı ətraflı şəkildə öyrənməyə başlayan öyrəncinin yaxşı bələd olmadığı sahəyə məxsus terminlərdən istifadə etməsi bir qədər çətin-dir.

Əlamət və keyfiyyətin çoxluğunun ifadə formaları

Əşyanın, yaxud müəyyən bir məfhumun əlamət və keyfiyyəti, yaxud ona aid xüsusiyyətin qədəri sifətin ilkin formasından (adi dərəcədən) az olduğu kimi, ondan artıq, çox da ola bilər. Məsələn, bir çiçəyin rəngi qırmızı da ola bilər, lap qırmızı da, dümqırmızı da, qıpqırmızı da. Çiçəyin rənginin ilkin formadan (qırmızıdan) fərqli olduğunu göstərən bu göstəricilərin hərəsi dildə öz əksini müxtəlif formada tapır. Belə ki, lap qırmızı ilə düm qırmızı, düm qırmızı ilə qıpqırmızı söz və ifadələri arasında forma müxtəlifliyi olduğu kimi, onların

ifadə etdiyi lüğəvi mənaların da arasında müəyyən qədər fərq tarmaq olar. Elə buna görədir ki, XX yüzilliyin dilçiləri bu fərqləri nəzərə alıb, əşyanın əlamətinin ilkin formadan (adi dərəcədən) çox olduğunu göstərmək üçün müxtəlif mənalar bildirən terminlərdən istifadə etmişlər. Belə ki, XX əsrin son üç rübü ərzində nəşr olunan kitab və dərsliklərdə əşyanın əlamətinin ilkin formadan, (adi dərəcədən) çox olduğunu «mübaligəli», «təfzil», «rüchan», «mübaligəli rüchan» (1924)» «böyütmə» «üstünlük», «tərcih» (1934), «şiddətləndirici (təkid)» (1937), «çoxaltma», «çoxalma» və s. adlarla ifadə etmişlər. Bu terminlərdən bəziləri ərəb dilində olub, Azərbaycan dilindəki terminlərlə sinonimlik təşkil etsələr də, digər terminlərin ifadə etdikləri mənaların bir-birindən fərqi elə əşyaya məxsus əlamət və keyfiyyətin bir-birindən fərqi qədərdir.

Ancaq bu terminlərin hamısının ifadə etdiyi əlamət bütünlüklə sifətin ilkin formasının (adi dərəcənin) ifadə etdiyi əlamətdən çox olduğunu bildirir. Ona görə də əşyanın əlamətinin ilkin formadan (adi dərəcədən) çox olduğunu bildirən formanın (dərəcənin) çoxaltma adlandırılması daha düzgün fikirdir. Son nəticə olaraq deyə bilərik ki, sifətin çoxaltma forması (dərəcəsi) iki yolla əmələ gəlir.

I. Sözü fonetik tərkibinin dəyişməsi yolu.

II. Mürəkkəb yol. (Sintaktik yol da adlandırılır, analitik yol da)

Sözü fonetik tərkibinin dəyişməsi yolu ilə əmələ gələn çoxaltma dərəcəsi.

Sözü fonetik tərkibinin dəyişməsi yolu ilə düzələn çoxaltma dərəcəsi «Morfoloji üsulla (düzələn — S.Z) sifətin çoxaltma dərəcəsi...»¹ də adlandırılır. Yəni sifətin m,p,r,s samitlərinin köməyi ilə yaranan çoxaltma dərəcəsi bu cür adlanır. Lakin bu yolla yaranan çoxaltma dərəcəsinin morfoloji yol adlandırmaq məntiqdən uzaqdır. Ona görə ki, çoxaltma dərəcəsinin bu forması qeyd olunan samitlərin kö-

¹ Müasir Azərbaycan dili. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, səh. 124

məyi ilə düzəlir. Samitlər morfologiyanın tədqiqat obyektidir. Sözü ilk hecasının sonuna həmin samitləri artırıb əlamət bildirən sözün əvvəlinə əlavə etməklə çoxaltma dərəcəsinin düzəldiyini nəzərə alıb bu formanı morfoloji yol hesab edənlər də yanılırlar. Çünki heca da fonetikanın tədqiqat obyektidir. Deməli, samitlərin köməyi ilə əmələ gələn çoxaltma dərəcəsinə «Sözün fonetik tərkibinin dəyişməsi» yolu adlandırmaq daha məntiqlidir. (Ola bilsin ki, bundan da uyğun variant tapılsın). Sifətin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirməkdə iştirak edən samitlərin sayı müxtəlif illərdə müxtəlif sayda göstərilmişdir. «Məs: 1934-cü il dərsliklərində üç (m,p,s), 1938-ci ildə dörd, m,p,r,s. 1941-ci ildən 1972-ci ilədək iki (m,p), 1972-ci ildən 2000-ci ilədək isə üç (p,r,m) olduğu orta məktəb dərsliklərində qeyd edilmişdir. Lakin nə orta, nə də ali məktəb dərsliklərində samitlərin köməyi ilə yaranan çoxaltma dərəcəsinə sözün fonetik tərkibinin dəyişməsi yolu ilə yaranan çoxaltma dərəcəsi olduğunu söyləyən olmamışdır.

II. Mürəkkəb yolla (yəni sintaktik yolla) düzələn çoxaltma dərəcəsi ən, lap, daha, çox, düm, olduqca, tünd sözlərinin köməyi ilə düzəlir. Bu sözlərdən ən, lap, daha, çox, olduqca sözləri sifətlərdən əvvəl gələrək onlardan ayrı, düm bitişik, tünd isə defislə yazılır. Məs. Ən qırmızı, dümqırmızı, tündqırmızı və s.

Bəzi əsər və dərsliklərdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin sifətlərin təkrarı və birinci tərəfin -dan, -dən şəkilçisi qəbul etməsi ilə düzəldiyi də qeyd olunur və «Məsləkim, şüarım ucadan uca, Mən getdim, yoldaşlar, gəlin dalımca. (A.Şaiq) Bizim bu oylağın gəlini, qızı, süddən ağ,lalədən də qırmızı (A.Şaiq)»¹. cümlələri nümunə göstərilir. Burada «ucadan uca», «süddən ağ», «lalədən də qırmızı» ifadələrinin sifətin çoxaltma dərəcəsinə olduğu vurğulanır.

Diqqətlə araşdıranda aydın olur ki, bu nümunələrdəki uca, ağ və qırmızı sifətlərinin heç birində sifətin çoxaltma dərəcəsi

¹ Müasir Azərbaycan dili. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1980, səh. 125

cəsini əmələ gətirən ünsürlərin izi yoxdur. Əgər «ucadan uca» birləşməsində «ucadan» sözünə nisbətən «uca» sözünün çoxaltma dərəcəsi bildirməsi nəzərə alınarsa, bu morfologiyanın tədqiqat obyektindən kənar söhbətdir. Ona görə ki, «ucadan» sözü morfoloji təhlil zamanı isimləşən (substantivləşən) sifətin ismin çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etmiş forması kimi götürülcəkdir. Bunu isə sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi qəbul etmək qeyri-mümkündür. Burada əlamətin birinin digərindən çox olmasını göstərən vasitə sözlərin qarşılaşdırılmasıdır ki, bu məntiqə xidmət edən ifadə formasıdır. Ona görə də bu cür formaları sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi qəbul etmək olmaz.

Dilçilik ədəbiyyatında sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirən vasitələrdən birinin də ca, cə şəkilçisi olduğu qeyd edilir. Bu şəkilçinin həm azaltma, həm də çoxaltma dərəcələrini əmələ gətirdiyi göstərilir. Bununla bağlı yazılır:

«Sifətin bu dərəcəsi vasitəsi ilə müəyyən keyfiyyətin miqdarı ya müsbət, ya da mənfiliyə doğru artır, yəni sifətin təyinlik dərəcəsi artır. Lakin bu cür çoxalma həm müsbət, həm də mənfə ola bilər; məs: yaxşıca, yekəcə, böyükəcə, kiçikəcə, balaca»¹.

Ancaq ca, cə şəkilçilərinin konkret olaraq çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirməsi haqqında hökm vermək qeyri-mümkündür. Çünki yekə sözü ilə yekəcə, böyük sözü ilə böyükəcə, yaxud kiçik sözü ilə kiçikəcə, körpə sözü ilə körpəcə sözləri arasında olan kəmiyyət və keyfiyyət fərqlərinin nə qədər olduğunu söyləmək çətindir.

Bəzi dilçilərimiz də vaxtı ilə ca, cə şəkilçilərinin çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirməsinə şübhə ilə yanaşmışlar. Onlar qeyd etmişlər ki, «ca, cə şəkilçisi bəzən azaltma, bəzən də çoxaltma dərəcəsinin əlaməti kimi qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə»

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili «Maarif» nəşriyyatı. Bakı – 1973, səh. 103

yətlə, dərəcələr arasındakı fərq dərəcələrin müəyyənləşməsinə müəyyən bir meyar olmamışdır»¹.

Ca,- cə şəkilçilərinin omonim şəkilçi olması məlumdur. Bu şəkilçi həm müxtəlif əsas nitq hissələrindən modal söz, həm zərf, həm isim, həm də say əmələ gətirir. Məs. mənəcə, türkcə, qabaqca, atmaca, yüzlərcə, minlərcə və s. Sözyaratma qabiliyyəti yüksək olan bu şəkilçilərin əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin sonuna artırılaraq əmələ gətirdiyi mənanın nəyə aid olduğu, hansı forma müxtəlifliyi yaratdığı araşdırılmadığından sifətlərin sonuna qoşulan bu şəkilçini sifətin üstünlük dərəcəsini əmələ gətirən şəkilçi kimi qəbul edərək şübhəyə son qoymuşlar. Bu şəkilçini sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirən morfoloji əlamət kimi qəbul etmək olmaz! Çünki:

1. Bu şəkilçinin əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin sonuna qoşularaq əmələ gətirdiyi əlamət və keyfiyyətin miqdarını nəyinsə hesabına təyin etmək qeyri-mümkündür.

2. Sözlərin sonuna qoşularaq ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyət qoşulduğu sözün ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyətin miqdarına daha yaxındır.

3. Bir sözü ilə birəcə, tək sözü ilə təkcə, iki sözü ilə ikicə sözlərinin ifadə etdiyi lüğəvi mənalara nə qədər fərqlidirsə, ca, cə şəkilçilərinin əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin sonuna qoşularaq ifadə etdiyi məna, qoşulduğu sözlərin ifadə etdiyi məna ilə o qədər fərqlidir.

4. İsimlərin sonuna qoşularaq kiçiltmə və əzizləmə mənası əmələ gətirən şəkilçilərin yaratdığı məna incəliyi ilə daha yaxın səsləşir.

5. Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi məna müxtəlifliyi, eyni zamanda, çox sözü ilə çoxlu sözü, həmçinin, çoxlu sözü ilə çoxluca sözləri arasındakı nəzərə çarpan məna müxtəlifliyinə daha çox bənzəyir.

¹ Müasir Azərbaycan dili, «Elm» nəşriyyatı, Bakı – 1980, səh. 123.

Bəs əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərin sonuna qoşulan *ca*, *cə* şəkilçiləri nə düzəldir və hansı qrupa daxil edilməlidir?

Biz konkret deyə bilərik ki, sifətlərin sonuna qoşulan bu şəkilçi sifətdən sifət düzəldən leksik şəkilçilərə və sözlərin sonuna qoşularaq onların mənasını qüvvətləndirən şəkilçiləşmiş ədatlara daha çox uyğun gəlir. Məsələn: bu gün «Yaxşı eləmişən» cümləsinin «ürəkdən tikan çıxarmaq üçün» «Yaxşıca eləmişən» formasında ifadəsi cümlənin (sözün) mənasının dəyişməsinə yox, fikrin, sözün daha diqqətçəkən formada ifadəsinə xidmət edir. Yaxud yüzlər sözünə qoşulub yüzlərcə qeyri-müəyyən sayını əmələ gətirən *ca*, *cə* kimi.

Elmi qrammatika və orta məktəb dərsliklərində də biz gündəlik olaraq belə nümunələrlə qarşılaşmaqdayıq. Məs: fəlin qrammatik məna növlərini yaradan şəkilçilər, eyni zamanda, fəldən fəl düzəldən leksik şəkilçilər kimi də dilimizdə məqbul sayılır.

Yuxarıdakılara istinadən deyə bilərik ki, dilimizdə sifətlərin sonuna qoşulan *-ca*, *-cə* şəkilçiləri sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəldən morfoloji əlamət yox, sifətdən sifət düzəldən leksik şəkilçilərin, yaxud şəkilçiləşmiş ədatlar qrupuna daxil edilməlidir.

Əlamət və keyfiyyətin ifadə formalarının tarixi ardıcılığını göstərən cədvəl

№	Kitab və dərsliklər	Nə şr ili	Dərəcələrin sayı
---	---------------------	--------------	------------------

1	İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq «Türkə sərf-nəhv»	1924	1. Adi 2. Mübaligəli; çox, qayət, pək, çox, son dərəcə çox 3. Təfzil (ə) (üstünlük — S.Z.) ən, ən ziyadə 4. Ruchan (ə) (üstünlük — S.Z.) daha, daha ziyadə 5. Mübaligəli rüchan (pək, çox, daha) 6. Mosavat (ə) bərabərlik (qədər, Həsən qədər) 7. Ədəm rüchan (yoxluq, qüvvətsiz S.Z.) az, rək az, ən az, daha az
2	İ. Həsənov və A. Şərifov. Qrammer, orta məktəb üçün. Azər-nəşr	1934	1. Adi 2. Kiçiltmə: (təqir) ça, cə, cıq, cik, im-tıraq, şın, mtl 3. Böyütmə, üstünlük tərcih: lap, pək, çox, qayət, ən, daha kimi sözlər m, p, s hərflərinin sözlərin ilk hecasının so-nuna əlavə edilməsi yolu ilə
3	Orammatika (Müəllifsiz)	1937	1. Adi 2. Kiçiltmə: ca, cə, cıq, cik, mtl, im-sov. 3. Üstünlük: lap, çox, ən, daha. 4. Müqayisə: raq, rək. 5. Şiddətləndirici (təkid) p, s, m sapsarı
4	Dəmirçizadə və D. Quliyev. Qrammatika I his. morf. Azər-nəşr, Bakı	1938	1. Adi 2. Kiçiltmə: ca, cə, cıq, cik, imtl, um-tul, sov 3. Müqayisə: raq, rək 4. Üstünlük: ən, çox, lap, daha 5. Şiddətləndirici: m, p, s, r
5	Ə. Abasov, D. Quliyev, S. Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. Fonetika və morfologiya, natamam orta məktəbin 5-ci sinfi üçün	1941	1. Adi 2. Kiçiltmə: ca, cə 3. Müqayisə: raq, rək, imtl, umtul, im-sov. 4. Üstünlük: ən, çox, lap, daha. 5. Şiddətləndirici, m, p.

6	Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. Fonetika və morfologiya, yeddiillik və orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün. Bakı, Azər nəşr	1951	1. Adi 2. Azaltma: mtil, sov, mtraq, rək (şəkilçiləri) ala, acıq (sözləri) 3. Çoxaltma; ən, çox, lap, daha, ca, cə 4. Şiddətləndirmə, m, p.
7	Ə.Abasov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azər nəşr	1953	1. Adi, 2. Azaltma; mtil, imtil, umtul, ümtül, sov, mtraq 3. Çoxaltma dərəcəsi 2 cür olur: 1. ən, çox, lap, daha. 2. şiddətləndirmə m, p
8	S. Cəfərov Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. Yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün. Bakı, Azər nəşr,	1959	1. Adi (hər dərəcə ayrılıqda mövzu şəklində verilir) Sifətin müqayisə dərəcələri adlanır 2. Azaltma: mtil, imtil, umtul, ümtül, sov, raq, rək, acıq, təhər (təhər ayrı, acıq defislə yazılır) 3. Çoxaltma 1. düzəltmə yolla: a) ca, cə b) m, p 2. mürəkkəb yolla: ən, lap, daha, düm, olduqca (düm ayrı yazılır).
9	A. Axundov, B. Əhmədov. Azərbaycan dili. 5-6-cı siniflər üçün. «Maarif» nəşriyyatı	1972	1. Adi dərəcə digər dərəcələr üçün ölçüdür, digər dərəcələr adi dərəcənin əsasında müəyyənləşdirilir 2. Azaltma d: imtil (umtul, ümtül, mtil), raq (rək) imtraq (mtraq) sov (umsov, -ımsov, ümsov şəkilçiləri, təhər (ayrı yazılır), açıq (defislə) sözləri ilə düzəlir 3. Çoxaltma d. (iki üsulla düzəlir) 1. ca, cə şəkilçiləri p, r, m samitləri ilə 2. daha, ən, lap, çox, düm, sözləri ilə. (düm bitişik yazılır)

10	S.Cəfərov, Ə.Fərəcov. Azərbaycan dili. 5-6-cı siniflər üçün. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı	1972	1. Adi dərəcə, 2. Azaltma dərəcəsi; düzəltmə və mü-rəkkəb yolla əmələ gəlir; 1. sov, - mtıl, (ımtıl, - umtul, - ümtül), ımtraq, mtraq 2. Təhər (ayrı), açıq (defislə yazılır) – sözləri ilə 3. Çoxaltma dərəcəsi düzəltmə və mü-rəkkəb yolla əmələ gəlir I. a) – ca (-cə), r, p, m II. ən, lap, daha, olduqca
11	B.Əhmədov, A.Axundov. Azərbaycan dili, 5-ci sinif üçün dərslik. Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş 14-cü nəşri. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı.	1985	1. Adi dərəcə 2. Azaltma dərəcəsi adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna – ımtıl, (-ımtıl) – raq, -raq, - ımtraq (-ımtraq), - sov, (-ımsov, ümsov) şəkilşilərini, təhər (ayrı), açıq (defislə) sözlərini artırmaqla 3. Çoxaltma dərəcəsi 2 üsulla: 1.adi dərəcədə olan sözlərin sonuna –ca2, şəkilçisi artırmaqla 2. sifətin ilk hecasının son samiti. p, r, m samitlərindən biri ilə əvəz edilir b) adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə daha, ən, lap, çox, tünd sözlərindən biri və düm hissəciyi artırılır. (tünd defislə, düm bitişik qalanları ayrı yazılır).
12.	Əziz Əfəndizadə, B.Əhmədov. Azərbaycan dili 5-ci sinif üçün. V nəşri. «Təhsil» - nəşriyyatı. Bakı.	2000	1. Adi dərəcə 2. Azaltma dərəcəsi- ımtıl4, - raq2, ımt-raq (ımtraq), - sov (-ımsov, ümsov şəkilçiləri; açıq (defislə) sözü ilə 3. Çoxaltma dərəcəsi aşağıdakı üsulla düzəlir: 1. Adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna – ca2 şəkilçisi artırmaq 2. Sifətin ilk hecasının son samiti m, p, r samitlərindən biri ilə əvəz edilib həmin sifətin əvvəlinə artırılması yolu ilə 3. Adi dərəcədə olan sözlərin əvvəlinə daha, ən, lap, olduqca ədatlarından biri, düm hissəciyi və tünd sözü artırılır (düm bitişik, tünd defislə) yazılır.

13	Azərbaycan dilinə aid tədqiq- lər (Elmi sərfin bəzi məsələləri). Azərbaycan SSR, EA nəşriy- yatı, Bakı.	1947	1. Adi 2. Azaltma dərəcəsi (kiçiltmə dərəcəsi demək olmaz) – raq, - rək, - imtil, - umtul, ümtül, sov, -mtraq şəkilçiləri və ala sözü (ala qaranlıq ala yarımçıq) ilə 3. Çoxalma dərəcəsinin 3 tipi var. a) müqayisə dərəcəsi: (müqayisə olunan əşyanı bildirən sözə müqayisə və bəzi miqdar qoşmalarından biri qoşulur və sifətlərdən əvvəl işlənir. Məs.: atası kimi çalışqandır. Arslan tək qüvvətli heyvan az olar. Müqayisə olunan əşyanı bildirən söz çıxışlıq halında sifətdən əvvəl gəlir, bəzən sifətlə çıxışlıq halda olan ismin arasına da, də, daha, daha da, min dəfə, beş dəfə və s. ifadələri gətirilir. O səndən də yaxşıdır. Biz səndən daha yaxşı bilirik. b) üstünlük dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün sifətin əvvəlinə ən, lap sözlərindən biri qoşulur: ən gözəl, lap yaxşı v) artıqlıq dərəcəsi 2 üsulla düzəlir 1. -ca, -cə şəkilçisi ilə düzəlir və müəyyən keyfiyyətin azlığı yox, artıqlığı düzəlir. Məs. Kiçikcə, yekəcə, yaxşıca və s. m, p, s, r səsələrindən birini sifətin ilk hecasının sonuna artırıb sifətin əvvəlinə əlavə etnəlitik üsulla sifət təkrar işlənir, (böyük — böyük çaylar) sifətin əvvəlinə düm sözü qoşulur, necə, nə, nə qədər sözləri gətirilir
----	---	------	---

14	M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili ADU nəşriyyatı. Bakı	1954	1. Adi dərəcə. Bu dərəcə digər dərəcələr üçün meyar hesab olunur 2. Müqayisə dərəcəsi: - raq, -rək, şəkilçiləri – dan, - dən əlavə olunur. Məs. Yuxu baldan şirindir, yuxu baldan çox şirindir və s. 3. Üstünlük dərəcəsi ən, çox, lap, olduqca sözləri ilə 4. Şiddətləndirmə dərəcəsi sifətin ilk hecasının sonuna m, p, s, r samitlərindən biri artırılıb sifətin əvvəlinə qoşulur, dopdolu, büsbütün 5. Kiçiltmə dərəcəsi sov, mıtıl, imtil, imtil, ümtül, ümtül, mtraq, şın şəkilçilərini sifətin köklərinə artırmaqla, ala, açıq sözlərini sifətlərin əvvəlinə, təhər sözünü isə sonuna artırmaqla 6. Çoxaltma dərəcəsi – ca, cə şəkilçiləri vasitəsilə. Balaca, körpəcə, böyükcə, yekəcə və s.
15	Azərbaycan dilinin qrammatikası. (I hissə, Morfologiya). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı.	1960	1. Adi dərəcə 2. Azaltma dərəcəsi . 1. Morfoloji üsulla, - imtil (umtül, ümtül, - mtil), - sov, imsoy, raq, rək, imtraq, mtraq şəkilçiləri. 2. Sintaktik üsulla: 1) az qeyri-müəyyən miqdar sayı 2) ala və açıq sözləri ilə (ala-ciy, açıq yaşıl) 3. Çoxaltma dərəcəsi. 1. Morfoloji üsulla: a) p, m, r samitləri ilə, 2. Sintaktik üsulla: 1. daha, ən, lap, düm çox ədatları, iki eyni sifətdən birincisinin – dan, - dən şəkilçilərini qəbul etməsi (ucadan-uca, yaxşıdan – yaxşı) və eyni əlamət və keyfiyyətə malik iki əşyanın müqayisəsindən (süddən də ağ) yaranır

16	M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili Morfologiya, III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı.	1973	1. Adi dərəcə 2. Müqayisə dərəcəsi: - raq, - rək şəkilçiləri 3. Üstünlük dərəcəsi: ən, lap, çox, olduqca, adatları 4. Şiddətləndirmə dərəcəsi m, p, r samitləri 5. Kiçiltmə dərəcəsi - mtıl, -ımtıl, -umtul, - ümtül, -mtraq, sov, şın şəkilçiləri, təhər (ayrı), ala (defislə), açıq (defislə) sözləri 6. Çoxaltma dərəcəsi, - ca, - cə şəkilçiləri ilə düzəlir
17	Müasir Azərbaycan dili II cild, morfologiya. «Elm» nəşriyyatı, Bakı	1980	1. Adi dərəcə 2. Azaltma dərəcəsi – imtul, - ümtul, - umtul, - mtıl, - raq, - rək, imtraq, - mtraq şəkilçiləri, az ədatı ilə 3. Çoxaltma dərəcəsi, morfoloji yolla p, r, m, s ünsürləri, sintakik yolla: ən, daha, lap adatları və sifətin təkrarı (1 tərəf dan şəkilçisi qəbul edir) ilə düzəlir
18	M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili Morfologiya, III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı.	1983	1. Adi dərəcə 2. Çoxaltma dərəcəsi (üstünlük və şiddətləndirmə dərəcəsini özündə birləşdirir) 1) üstünlük ən, lap, çox, olduqca, 2) şiddətləndirmə: m, p, r, s samitləri, tünd (defislə), zil (ayrı), düm (bitişik) sözləri, 3. Azaltma dərəcəsi: mtıl (- imtul, umtul, - ümtül), mtraq, raq, - rək, - sov, - şın şəkilçiləri ala (defislə), təhər (bitişik) və açıq (defislə) sözlərinin köməyi ilə düzəlir.

Əşyaların miqdar göstəriciləri

Morfologiyanın tədqiqat obyekti olan əsas nitq hissələrindən biri də saydır. «Dünya dillərində miqdar sayları ən qədim nitq hissələrindən biridir»¹. Sayı digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri heç bir nitq hissəsindən say düzəlmədiyi halda, saylardan aktiv şəkildə digər nitq hissələrinin əmələ gəlməsidir. Belə ki, saylardan müxtəlif leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni-mənalı sözlər yaranaraq müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin sırasına qoşulur və onların morfoloji əlamət və sintaktik vəzifəsini qəbul edirlər. Məs. birlik, beşillik, qırxbuğum, beşmərtəbə və s.

İsim və fel kimi nitq hissələrindən fərqli olaraq, bu nitq hissəsinin adını bildirən termin əsl türk sözü ilə ifadə olunmuşdur. «Say» sözü dilimizdə həm isim (dəftərlərin sayı), həm də fel kimi (dəftərləri say) bu gün də dilimizdə geniş şəkildə işlənərkəndir. Eyni zamanda, «say» sözü məcazi mənada işlənərək, say qoymaq, saya salmaq, sayğısız, sayılmaq, haqq-say və s. kimi mənalarda da işlənir. Biz isə «say» sözündən əsas nitq hissələrindən birini özündə ehtiva edən bölmə kimi bəhs edəcəyik. Bu gün Azərbaycan dilinin qrammatikasına daxil olub, hərtərəfli öyrənilən əsas nitq hissələrindən biri də saydır. «1920-ci ilə qədər yazılmış bütün qrammatika kitablarında saylar da sifətlər kimi isim bəhsinə daxil edilirdi. Onlar «ismi-ədəd» adı ilə isimlərin bir növü kimi verilir»².

Doğrudan da Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Rəh-rəri-sərf» dərsliyində saylar ismin bir hissəsi hesab edilir və «İsim» bölməsinin içərisində «İsmi-ədəd» başlıqlı bir

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, səh. 88.

² M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. «Maarif» nəşriyyatı. 1973, səh. 103

mətnin daxilində izah edilərək yazılır: «Sayları bildirən ismə ismi-ədəd deyilir: Məsələn: Üç kitab aldım. Beş qoyun satdılar.

Bu cümlələrdə: Üç, beş kitabın və qoyunun saylarını bildirir: «Üç», «beş» ismi – ədəddirlər».¹

1924-cü ildə nəşr olunan «Türkcə sərf-nəhv» dərsliyində isə say, «sifət» adlanan nitq hissəsinin içərisində «Ədədi sifətlər və ya say sifətləri» başlıqlı mövzunun içərisində aydınlaşdırılır və yazılır: «Say sifətləri, isimlərin müdəllillərini (dəlil ilə isbat edənlərini — S.Z.) ədəd etibarilə təcdid (təzələtmə, yenilətmə — S.Z.) və təyin eləyən sifətlərdir. Bunlara (ədəd) və ya (say) da deyilir»².

Eyni zamanda sifətin üç növü: 1) əsli, 2) rütbə və 3) tövzi (paylama, paylaşdırmaq – S.Z.) olduğu qeyd edilir.

1925-ci ildə nəşr olunan «Sərf və nəhv» dərsliyində də saylar müstəqil nitq hissəsi kimi deyil, «Sifət»in bir bölməsi kimi göstərilmişdir. «İsmi ədəd» adlanan həmin bölmədə yazılır: «Sayları bildirən ismə, ismi ədəd deyilir. Məsələn, *Üç kitab aldım. Beş qoyun satdılar.* Bu cümlələrdə ... «üç» «beş» ismi ədədlərdir. İsmi ədədlər sifət babına (fəsil, hissə – S.Z.) daxildir»³.

«Türk qrameri» dərsliyində isə saylardan deyil, say düzəldən şəkilçilərdən geniş şəkildə danışılır və bununla bağlı yazılır: «Say adları ifadə edən sözlərdən rütbə, də-rəcə və bölmə paylama, təksim (bölmə, hissələrə ayırma – S.Z.) ifadə edən sözləri təşkil etmək üçün ayrı şəkilçilər işlənir»⁴.

Bu bölmədə -inci⁴, -ncı⁴ kimi bu gün də dilimizdə çox işlənən və ım⁴ (bir-im-inci), ar, ər, şar – şər (bir, ər,

¹ Q.R.Mirzəzadə və M.S.Axundov «Rəhbəri-sərf» Bakı, 1918. səh.23.

² Türkcə sərf-nəhv. Azərnəşr. Bakı — 1924, səh.70.

³ Sərf və nəhv, 1925, səh.23.

⁴ Professor B.Çobanzadə və F.Ağazadə «Türk qrameri» Azərnəşr 1930, səh.78.

üç —ər) zar, zər (iki – zər, yeddi — zər) kimi az işlənən şəkilçilərdən bəhs olunur və onların dildə işlənmə məqamları izah edilir.

1933-cü ildə nəşr olunan «Qramer» dərsliyində isə saylar sifət bəhsindən ayrılaraq müstəqil bir nitq hissəsi kimi «Say adları» adı altında dərsliyə daxil edilmiş və qeyd edilmişdir ki, «Miqdar və sıra bildirən kəlmələrə say adları deyilir. Sifətlər isimlərin keyfiyyətini bildirdiyi halda, say adları ümumiyyətlə kəmiyyət bildirir»¹

«Say adlarının növləri» adlı mətnin daxilində isə say adlarının miqdar, sıra, kəsir və bölmə olmaq üzrə dörd qimə ayrıldığı qeyd olunur.

Bu kitabda «Say adları haqqında ümumi məlumat» (§ 24, səh.35) mövzusu yalnız iki cümlədən ibarətdir. «Say adlarının növləri» daxilində sayın miqdar və sıra saylarından başqa, həm də kəsir sayları və bölmə sayları adlı növlərinin olduğu qeyd edilsə də, saya verilən tərifdə «miqdar və sıra bildirən kəlmələr» say adlanır. Ola bilsin ki, müəlliflər həm kəsir, həm də bölmə saylarını miqdarın – kəmiyyətin bir forması kimi qəbul edərək bu tərif verməmişlər. «Say adlarının cümlədə rolu» (səh.37) mövzusunda isə sayların həm baş, həm də II dərəcəli üzvlər vəzifəsində işləndiyi qeyd olunur.

1937-ci ildə nəşr olunan «Qrammatika» dərsliyində əvvəlki dərslikdə «Say adları» adlanan nitq hissəsi «Say» adlandırılır. 1934-cü ildə nəşr olunan dərslikdə sayın məna dörd növü qeyd olunduğu halda, adını yuxarıda qeyd etdiyimiz dərslikdə sayın beş növü olduğu qeyd edilir. Saya «Əsas etibarilə miqdar və sıra bildirən sözlərə say deyilir»² formasında tərif verilir.

1938-ci ildə nəşr edilən «Qrammatika» dərslikləri yeni müəlliflərin, Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin müəllifliyi ilə

¹ Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Azərnəşr, Bakı, 1934, səh.36.

² Qrammatika, Morfologiya, 1937, səh. 60.

nəşr olunsa da, burada da «Cümlədə əsas etibarilə nə qədər, neçənçi, necə və s. suallara cavab olan miqdar və sıra bildirən sözlər»¹. say adlandırılıb. Lakin əvvəlki dərsliklərdə olan məlumatdan fərqli bir fikir söylənilməyib.

1941-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində «Say» bölməsi geniş işıqlandırılmış, sayların bütün xüsusiyyətləri burada «Say haqqında məlumat», «Sayların quruluşu», «Sayların növləri», «Sayların orfoqrafiyası» və «Sayların hallanması» bölmələrində öz geniş əksini tapmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, «Predmetlərin miqdar və sırasını bildirən sözlərə say deyilir»².

«Sayların quruluşu» ilk dəfə olaraq bu dərsliyə müstəqil mövzu şəklində daxil edilmişdir. Lakin sayların yalnız sadə və mürəkkəb formalarının olduğu qeyd edilmişdir.

1959-cu ildə S.Cəfərovun müəllifliyi ilə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərsliyində isə «Say» bölməsi geniş şəkildə aydınlaşdırılmış, sayın mənaca növləri sayılan miqdar, sıra və qeyri-müəyyən saylar, ayrı-ayrı paraqraflarda, müxtəlif mövzular şəklində geniş işıqlandırılmışdır. Sayın hər bir növünün yazılışı, quruluşu, isimlərlə işlənmə xüsusiyyətləri elmi şəkildə araşdırılmışdır.

1972-ci ilə qədər orta məktəb dərsliklərində «Say» mövzusunun izahında elə bir mühüm dəyişiklik özünü göstərmir. Lakin 1972-ci ildə S.Cəfərov və Ə.Fərəcovun 5-6-cı siniflər üçün hazırladıqları «Azərbaycan dili» dərsliyində «saya» baxış az da olsa, dəyişir. Məsələn, 1972-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə saya verilən tərifin içərisində «... sözlərə say deyilir» ifadəsi işləndisə, burada saya nitq hissəsi kimi yanaşılır və ona «Əşyanın miqda-

¹ Ə.Dəmirçizadə, D.Quliyev. Qrammatika. I hissə Natamam və orta məktəblər üçün, Bakı, 1938, səh. 79.

² Ə.Abbasov, D.Quliyev, S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, 5-ci siniflər üçün dərslik. Bakı – 1941 səh. 62

rını və sırasını bildirən nitq hissəsinə say deyilir»¹ forma və məzmununda tərif verilir. Eyni zamanda, sayların miqdarını göstərə bilmədiyi sözlərə artırıla bilmədiyi də bu kitabda qeyd olunur. Qaraqoyunlu, Həsənov, düşüncə, ağıl, su, hava və s. kimi sözlər nümunə göstərilir. Məsələn, üç düşüncə, beş su.

Yəqin ki, sayların hər bir sözlə işləmə bilməməsindən irəli gələn çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçündür ki, bu vaxta qədər dərsliklərə daxil edilməyən yeni bir fikir dərslikdə öz əksini tapır. Bu da «Miqdar saylarından sonra ədədi (nümerativ) sözlərin işlədilməsi» (səh. 88) mövzudur. Bu qrupa daxil edilən nəfər, baş, ədəd, dənə, cüt, dəst və s. kimi sözlər kəmiyyəti saylar tərəfindən göstərilə bilməyən bəzi isimlərin də miqdarını göstərməsinə şərait yaradır. Məs. üç su, 6 un deyə bilmədiyimiz halda, üç damla su, altı kisə un deyə bilirik.

Lakin həmin ildə (1972) A.Axundov və B.Əhmədovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərsliyində saylarla isimlər arasında işlədilən nəfər, dənə, cüt və s. kimi sözlər dərslikdə göstərilərsə də, bu sözlər adlandırılmamış, müstəqil mövzu şəklində verilməmiş, yalnız müəyyən miqdar saylarının izahı zamanı yazılmışdır: «Müəyyən miqdar sayları ilə ismin arasına nəfər, baş, dənə, ədəd, cüt, dəst, kiloqram, metr, litr kimi bir sıra sözlər artırmaq olur»².

Lakin sonrakı illərdə nəşr olunan həmin dərsliklərdə saylarla isimlər arasında işlənən bu cür sözlərə «numeraativ sözlər deyilir»³.

¹ S.Cəfərov, Ə.Fərəcov. Azərbaycan dili. 5-6-cı siniflər üçün, «Maarif», 1972, səh. 85.

² A. Axundov, B.Əhmədov, Azərbaycan dili, 5-6-cı sinif. «Maarif», Bakı, 1972, səh. 104

³ Həmin dərslik, 1977-ci il nəşri, səh. 97.

1990-cı ilə qədər nəşr olunan orta məktəb dərsliklərində həm saya verilən tərif, həm də sayın mənacə növləri heç bir dəyişikliyə məruz qalmamış, eyni formada verilmişdir. Lakin 1990-cı ildə saya verilən tərifdə müəyyən qədər forma və məzmun dəyişikliyi edilərək o, «Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir»¹ formasında verilmişdir. Saya verilən tərifdə edilən bu dəyişikliyi müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Çünki bu tərifə daxil edilən «ümumi qrammatik mənasına görə» ifadəsi tərifin quruluşunu ağırlaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, sözlər ilkin olaraq öz qrammatik mənalara görə nitq hissələrinə ayrılır və nitq hissələri kimi formalaşır. Nitq hissələri haqqında danışılarkən yazılır: «Sözlərin ümumi qrammatik mənaya görə əmələ gətirdiyi qruplara nitq hissələri deyilir»².

Nitq hissələrinin qruplara bölünməsinə əsaslandıran bu faktı bütün nitq hissələrinə verilən tərifin müəyyən hissəsinə çevirmək tərifdə ağırlıq yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Anlayışa verilən tərifin bu cür mürəkkəb şəkllə salınması onun həm şagird tərəfindən əzbərlənməsinə, həm də mənasını anlamasına çətinlik yaradır. İkinci tərəfdən, sözləri bir-birindən fərqləndirən yalnız onların qrammatik mənası deyil, lüğəvi mənası da əsas rol oynayır. Çünki əsas nitq hissələrini bir-birindən fərqləndirən ilk növbədə onların ifadə etdikləri lüğəvi mənadır. Sözlər öz lüğəvi mənalara əsasən qrammatik mənalara malik olur. Hər hansı bir nitq hissəsinə, o cümlədən saya tərif verərkən verilən tərifi daha yığcam, konkret, ifadə etdiyi nitq hissəsinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən formaya salmaq gərəkdir. Mürəkkəb formaya salınmış tərif nitq hissələri-

¹ B.A.Əhmədov, A.A.Axundov, Azərbaycan dili, 6-7-ci siniflər üçün, «Maarif», Bakı, 1990, səh. 132.

² Yəni orada. səh.48.

nin tədrisində həm müəllim, həm də şagird üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də bizə belə gəlir ki, saya «Miqdar və sıra bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir» formasında tərif versək, daha yığcam, daha lakonik, şagird tərəfindən tez başa düşülən və tez əzbərlənən olar.

Məsələn: haqqında danışdığımız dərslikdə saya verilən tərif 15 sözdən, bizim ifadə etdiyimiz tərif isə doqquz sözdən ibarətdir. Dərslikdə saya verilən tərifdə fikir daha mürəkkəb, daha yaygın, bizim təklif etdiyimiz tərifdə isə daha yığcam, daha lakonikdir. Eyni zamanda, məzmun cəhətdən də əvvəlki tərifdən heç nə ilə fərqlənmir. Bunun əvəzində isə saya verilən tərifdən 6 söz ixtisar olunaraq 15 sözdən 9 sözə enir. Bu isə Azərbaycan dilinin tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1990-cı ildə nəşr olunan dərslikdərdə saya verilən tərifdən «Ümumi qrammatik mənasına görə» ifadəsinin çıxarılmasının nə üçün vacib olduğunu izah etdik. Bəs həmin tərifdə işlədilən «Əşyanın» sözünün vəzifəsi nədən ibarətdir?!

İndiyədək verdiyimiz bütün izahlardan bəlli olur ki, dildə işlənən bütün sifət və saylar ismə aid olsalar da, bütün isim olan sözlər əşya məzmunu ifadə etmir. Bunu ismin izahında da qeyd etmişik.

Dilçilikdə müəyyən anlarda bütün ad bildirən sözlərin «qrammatik əşya» adlandırılması məntiqi cəhətdən düzgün sayıla bilməz. Çünki insanları və mücərrəd mənalı isimləri əşya adlandırmaq yolverilməz haldır. Məsələn, biz üç adam, dörd qız, beş kişi, iki sevgi, beş inək və s. kimi söz birləşmələrinin heç birində sayların aid olduğu isimləri əşya hesab edə bilmərik. Biz ayrılıqda, nə adamı, nə qızı, nə kişini, nə sevdanı, nə də inəyi əşya adlandırma bilmədiyimiz halda, verilən tərifdə bu cür anlayışları əşya hesab etmək zorunda qalıraq ki, bu da reallıqdan uzaq

görünür. Anlayışlara verilən təriflərdəki hər bir söz öz ilkin lüğəvi mənasını ifadə etməli, sonradan qazandığı məcazi mənadan uzaq olmalı və həqiqi mənasında işlənməlidir.

Bütün nitq hissələri, o cümlədən saylar haqqında məlumatın verilməsi məsələsi ilkin olaraq, orta məktəb dərslərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu dərslərə daxil edilən qrammatik anlayışlar məktəblərdə bir qədər tədris edildikdən sonra, həmin anlayışlar ali məktəb dərslərində və elmi qrammatikada ətraflı öyrənilmiş, sonda bitkin bir şəkllə salınmışdır.

«Say bildirən sözlərdə bir sıra sövti dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, türk sistemli dillərdə işlənən saylar müştərək lüğət vahidlərindən ibarət olmuşdur»¹. Ona görə də dilçilikdə saya olan baxış bu ötən illər ərzində o qədər də dəyişkən olmamışdır. Morfologiyanın bu bölməsi ilə məşğul olan dilçilərin say haqqında söylədikləri fikirlər bir-birindən o qədər də fərqlənməmişdir.

Görkəmli dilçi alim M.Hüseynzadə sayın müəyyən zaman kəsiyində gah ismin, gah da sifətin tərkibində öyrənilməsinə öz münasibətini bildirərək belə bir qənaətdə gəlir ki, «Sayların müstəqil bir nitq hissəsi kimi əsas nitq hissələri ilə bərabər hüquqda qəbul edilməsi həqiqətə tamamilə uyğun hesab edilməlidir»²

Müəllif sayın mənaca növləri haqqında ətraflı danışsa da, sayların quruluşca növləri və saylarla isimlər arasında işlənən baş, nəfər, ədəd və sair sözlər haqqında danışmır. Numerativ sözlər adlandırdığımız bu leksik vahidlərin dil-də saylarla işlənməsinə aid yalnız nümunələr göstərir, lakin bu sözlərin nə adlandığını qeyd etmir.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990. səh. 98

² M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili. ADU Nəşriyyatı Bakı, 1954. səh. 137.

Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun 1960-cı ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərində «Say» bölməsinin izahı «Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən nitq hissəsinə say deyilir»¹. forma və məzmunlu təriflə başlayır. Sonra sayı başqa nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlər sadalanır. Sayın miqdar və sıra sayları adı altında iki yerə ayrıldığı, miqdar saylarının isə öz növbəsində müəyyən, qeyri-müəyyən və kəsr saylarına bölündüyü qeyd edilir. Sayların quruluşca növləri müstəqil mövzu şəklində deyil, bütün növlər birlikdə aydınlaşdırılaraq izah edilir.

1970-ci illərdə «morfologiya» ilə bağlı nəşr edilən və əsas dərslik sayılan «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində isə müəllif (M.Hüseynzadə) saylarla bağlı elə bir yeni fikir söyləməmiş, yalnız 1954-cü ildə nəşr olunmuş dərs vəsaitində söylədiyi fikirləri yeni bədii nümunələrlə zənginləşdirmişdir. Müəllifin say haqqındakı fikirlərini əvvəlki kitabda verilən fikirlərdən fərqləndirən yalnız miqdar sayı hesab edilən sözlərin bir qrupunu «Təqribi miqdar sayı»². adlandırmasıdır.

1980-ci ildə nəşr edilən «Müasir Azərbaycan dili» kitabında da «say» bölməsinin izahı say haqqında yazılan «Say əşyanın miqdarını, sırasını və kəmiyyətini bildirir»³ tərifi ilə başlayır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, kitabda saya verilən tərifin ifadə etdiyi mənada müəyyən yanlışlıqlar var. Həmin yanlışlıqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya «Elm» nəşriyyatı, Bakı 1980, səh. 126.

² M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili «Maarif» 1973, səh. 112

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1983 — səh.318.

Yenə orada. səh.46.

1. «Say əşyanın miqdarını bildirir» fikri məntiqi cəhətdən yerində deyil. Ona görə ki, beş adam, on keçi, üç toyuq, iki fikir və s. kimi birləşmələrdə birinci tərəf olan sayların aid olduğu ikinci tərəfi ifadə edən sözlərin heç biri əşya deyil. Yəni nə adamı, nə keçini, nə toyuğu, nə də fikri əşya adlandırmaq olmaz. Düzdür, bu cür fikirlər bildirəndə bəzi dilçilər bütün isimlərin, yəni ad bildirən sözlərin qrammatik əşya olduğu fikrini irəli sürürlər. Lakin bu fikirlə kifayətlənmək olmaz. Ona görə ki, qrammatik anlayışlar çox incə mənaları ilə bir-birindən fərqlənən dil vahidləridir. Cümlədə yerini dəyişməklə cümlənin mənasını tamamilə dəyişən vergülün əgər dildə bu qədər məntiqi çəkisi varsa, onda, əşya olmayan bir məfhumun əşya adlandırılmasının da o qədər semantik qarışıqlığı var. Qrammatikada sözlərin qrammatik mənası ilə semantik mənası nəzərə alınmasa, onda fikrin ifadəsində sinonim sözlərdən məzmunə ən uyğununun yerində işlədilməsinə ehtiyac olmazdı. Məsələn: qəlbimə dəydi ifadəsi, ürəyimə dəydi ifadəsini əvəz edə bilərdi. Əgər bu cür ifadələrin bir-birini əvəz etməsi dildə normal hal sayılırsa, onda beş adam, üç inək birləşmələrində işlənən saylar haqqında «əşyanın miqdarını bildirir» fikrini söyləmək qeyri-məntiqi normadır. Ona görə də saya verilən tərifdə əşya sözünü işlətmək məqbul sayıla bilməz, çünki isimlər əşya adlarını bildirdiyi kimi, əşya olmayan varlıqların da adını ifadə edir.

2. Tərifdə həm «miqdar», həm də «kəmiyyət» sözünün işlədilməsi də məntiqi deyil. Ona görə ki, dilimizə ərəb dilindən keçən miqdar (say, qədər, kəmiyyət – S.Z.) sözü ilə yenə də həmin dildən keçən kəmiyyət (miqdar, qədər, say, ədəd – S.Z.) sözünün ifadə etdiyi məna bir-birindən heç nə ilə fərqlənmir. Bütün bunları nəzərə alıb saya «Miqdar və sıra bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir» formasında tərif versək, məntiqi daha çox gözləmiş olarıq.

3. Səya verilən bu tərifi həm səya məxsus olan xüsusiyyətləri özündə tam əks etdirə bilər, həm fikrin az sözlə ifadəsinə imkan yaradır, həm də ifadə olunan fikirdə eyni mənanı ifadə edən müxtəlif sözlərin işlənməsinin qarşısını alır.

4. Anlayışlara verilən təriflərin yığcam olması, az sözlə geniş mənanın ifadəsi həm şagirdlər tərəfindən asan qavranılır, həm də dil faktı kimi tez əzbərlənir.

5. Yığcamlıq və konkretlik, az sözlə geniş fikrin ifadəsi, məcazilik və sinonimlikdən qaçmaq qrammatika kitablarının qarşısına qoyulan ən böyük tələblərdəndir.

Sayılar quruluşca nəçə cür olur?

Son onilliklər boyu Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılıb nəşr edilən dərslik, kitab, monoqrafiya, məqalə və tədqiqat işlərində sözlərin quruluşu, onların quruluşca növləri həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və bu sahə ilə məşğul olan hər kəs öz fikrini söyləməkdən çəkinməmişdir. Bu sahədə uğur qazananlar, uğursuzluqla qarşılaşanlar olsa da, bu mövzu həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Elə anlayışlar var ki, onların tərif, yazılışı, deyilişi və ifadə forması yüksələn xətlə inkişaf edərək müsbət bir sonluqla nəticələnmiş, elə anlayışlar da var ki, onların izahı, növü, ifadə forması illər keçdikcə diqqət mərkəzində olsa da, son nəticə şəklində yekunlaşdırılmamışdır.

Belə mövzulardan biri də “Sayıların quruluşca növləri”dir. Son illərdə orta məktəblərin VI-VII sinifləri üçün Yusif Seyidov, Faiq Şahbazlı və Qənirə Əmircanovanın müəllifliyi ilə nəşr olunan “Azərbaycan dili” dərsliyində “Sayın quruluşca növləri” (səh.76) mövzusunda göstərilir ki, “Sayın quruluşca iki növü var”. Eyni zamanda qeyd olunur

ki,sadə saylar bir kökdən ibarət olur və birdən doqquza qədər olan təkliklər,ondan doxsana qədər olan onluqlar (10,30,50 və s.) yüz,min,cox,az və s.saylar sadə saylardır.-uncu,-üncü,-ıncı,-inci,-nci,-ncı şəkilçisi qəbul etmiş saylar isə düzəltmə saylar sırasına daxil edilir.

Sonra isə qeyd edilmişdir ki, “Sadə saylarla ifadə edilə bilməyən kəmiyyətlər say birləşmələri ilə, sayların iştirak etdiyi digər birləşmələrlə ifadə olunur.Məs.: on beş,iki yüz,bir qədər, bir çox və s.”(səh.77).Həmin dərsliyin 78-ci səhifəsində “Mürəkkəb say adları” adlı bir mövzu verilib. Bu mövzuya aid mətndə əvvəlcə mürəkkəb isimlərlə (Aysel,Aygün) mürəkkəb adlar (Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli) fərqləndirilir.Və sonra qeyd olunur ki, “mürəkkəb adlar söz birləşmələri ilə ifadə olunur.Mürəkkəb say adları da belədir. Saylardan ibarət olduğuna görə onlara say birləşmələri deyilir. Məs.: iki yüz,on üç.dörd-beş, bir çox, az-çox. Kəsir sayları deyilən say birləşmələri də bura daxildir: beşdə bir, üçdə iki, onda üç”. Sayın quruluşca növləri mövzusuna aid söylənilən bu fikirlər ardıcıl şəkildə verilsə də, sadə saylar haqqında yazılan fikirlərlə mürəkkəb saylar haqqında verilən fikirlərdə bir systemsizlik özünü göstərir. Müəlliflər “Sadə saylar”, “Düzəltmə saylar” terminlərini sayın quruluşca növləri ilə bağlı işlətdikdən sonra bir neçə sayın birləşməsindən ibarət olan sayları “Mürəkkəb say adları” adlandırırlar.

Bu izaha istinadən çıxış etsək, qırx altı, on üç, beşdə bir mürəkkəb say adları adlandırılırsa, onda iki,üç, beş sadə sayın, ikinci. üçüncü və beşinci də düzəltmə sayın adı olmalıdır (elə belədir).

Əgər müəlliflər iki və daha artıq sayın birləşməsindən ibarət sayları “Mürəkkəb say adları” adlandırırlarsa, onda onlar özləri də bimədən sayın quruluşca üç növü olduğunu təsdiq edirlər. Biz “mürəkkəb say adları” söz birləşməsinin sonundan “adları” sözünü çıxarsaq, sayların quruluşca üçüncü növünün “Mürəkkəb say” olduğu aydınlaşacaq.

Ola bilsin ki,dərsliyin “Say” bölməsini hazırlayan müəllif hardasa qrammatikaya yenilik gətirmək fikri ilə sayın quruluşca növlərini bu formada qruplaşdırıb.

Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə məşğul olan hər bir kəsə məlumdur ki, yuxarıda dediyimiz kimi isimlər əşyaların (əşya olmayan varlıqların da) adını, sifətlər rənglərin adlarını ifadə etdiyi kimi, saylar da kəmiyyətlərin adını ifadə edir.Elə kəmiyyətlərin adını bildirdiyinə görə saylar uzun müddət isim bəhsinin içərisində öyrənilmişdir.1920-ci ilə qədər yazılmış bütün qrammatika kitablarında saylar da sifətlər kimi isim bəhsinə daxil edilirdi.Onlar “isimi-ədəd” adı ilə isimlərin bir növü kimi verilirdi. «1920-ci ildən 1933-cü ilə qədər saylar ya isim, ya da sifətlər sırasında izah olunduğundan tam müstəql bir nitq hissəsi kimi tanınmamışdır».¹

1934-çü ildə dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən orta məktəb üçün yazılan “Qramer” (birinci hissə, morfoloji) dərsliyində əvvəllər “ismi-ədəd” kimi öyrənilən sözlər “Say adları” adlanan nitq hissəsi kimi öyrənilmiş və izah edilmişdir.

Həmin dərsliyin beşinci bölməsi “Say adları” adlandırılmış və göstərilmişdir ki, “Miqdar və sıra bildirən kəlmələrə say adları deyilir” (səh.36). Buradan görünür ki,bugünkü dərslik müəlliflərinin işlətdikləri “mürəkkəb say adları” elə mürəkkəb say deməkdir. 1947-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər” (Elmi sərfin bəzi məsələləri) adlanan əsərlər külliyyatından ibarət kitabda “Sözün quruluşu” (səh.51) adlı bölmədə verilmiş “mürəkkəb sözlər” (söz birləşmələri) “ismi birləşmələr”, “feli birləşmələr” və “say birləşmələri” adı altında üç yerə bölünür “Say birləşmələri” adlanan mövzuya aid mətnə göstərilir ki, “Birdən ona qədər olan say adlarını onluq və yüzlüklərlə birləşdirərək,ya

¹ M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili.ADU nəşriyyatı, Bakı,1954,səh.135.

iki say adını təkrar edərək və ya say adlarına “qat”, “dəfə”, “kərə” kimi sözləri qoşaraq düzələn saylara say birləşmələri deyilir.

1. On bir, iyirmi yeddi, altıda beş, az-maz və s. (səh.64) Buradan da görünür ki, kitabda mürəkkəb sözlərə eyni zamanda “Söz birləşmələri” də deyilir. Doğrudan da, bütün mürəkkəb sözlər ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bununla yanaşı, biz bütün söz birləşmələrini mürəkkəb söz adlandırma bilmərik. Söz birləşmələrinin bir qismi morfolojiyanın (Məs: on üç, qırx beş, az-cox və s.), bir qismi isə (qapının zəngi, yaşıl tarla və s.) sintaksisin tədqiq sahələridir ki, bunları bir –birinə qarışdırmaq olmaz. 1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan “Qrammatika” (I-ci hissə. Natamam orta və orta məktəbin V sinfi üçün) dərsliyində “Say adları” adlanan nitq hissəsi “Say” adı altında nəşr edilir. Burada sayın quruluşca növləri ilə bağlı ayrıca mövzu verilməsə də, “Sayların dəyişilməsi və orfoqrafiyası” (səh.65) mövzusu ilə bağlı verilən mətnin daxilində qeyd olunur ki, “iki və daha artıq miqdar, yaxud sıra saylarından ibarət saylar mürəkkəb saylar adlanır” (səh.62).

“Sözlərin quruluşca növləri” mövzusu müstəqil mövzu şəklində 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən natamam orta və orta məktəb üçün nəşr edilmiş “Qrammatika” dərsliyində “Söz tipləri” adlanan ayrıca mövzu şəklində verilmiş və orada göstərilmişdir ki, “Dilimizdə işlənən sözləri quruluşca üç tipə ayırmaq olur» (səh.39). Sonra bir kökdən ibarət olan sözlər sadə, köklə sözdüzəldici şəkilcinin birləşməsindən əmələ gələn sözlər düzəltmə və bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlər isə mürəkkəb sözlər adlandırılır. Ağdaş, beşillik və s. kimi sözlər mürəkkəb sözlər sırasına daxil edilir.

1938-ci ildə buraxılan orta məktəb dərsliyində sözlərin quruluşca üç növü olduğu qeyd edilsə də, bu bölgü saylarla bağlı aparılmamışdır.

1939-cu ildə nəşr olunan dərsliyə isə “Sayların quruluşu” (səh.69) adlı ayrıca mövzu daxil edilmişdir.

Burada sayların quruluşca üç yox,iki növü qeyd olunmuşdur : sadə və mürəkkəb saylar.

Orada göstərilir ki, “İki və daha artıq sözdən əmələ gələn saylara mürəkkəb say deyilir” və on beş min, beş yüz otuz doqquz və on altıncı kimi saylar nümunə göstərilir.Sonra nəşr olunan (1948) orta məktəb dərsliklərində sayların quruluşca üç: sadə, düzəltmə və mürəkkəb növü olduğu qeyd olunur. Burada sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlmiş saylar düzəltmə saylar adlanır və düzəltmə saylara “Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş saylara düzəltmə say deyilir” (səh.84) formasında tərif verilir.

Deməli, bu illərdən-1940-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq sayın quruluşca növləri orta məktəb dərsliklərində sadə, düzəltmə və mürəkkəb adı altında üç yerə bölünür.

1960-ci ildə Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1 hissə,morfologiya) kitabında sayların quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb (səh.126) olduğu qeyd edilir və göstərilir ki, “Mürəkkəb saylar iki və daha artıq sayın yanaşı işlədilməsi vasitəsilə düzəldir”. On səkkiz,yüz otuz beş və s. saylar isə nümunə göstərilir.

1973 və 1983-cü illərdə M.Hüseynzadənin müəllifliyi ilə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili” dərsliklərində sayın quruluşca növləri haqqında ayrıca fikir söylənilməyib.Yalnız müəyyən miqdar saylarının izahı zamanı qeyd olunub ki, “ Bu saylar quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Bir sözlə ifadə olunan saylar sadə: beş, on, qırx, iki və daha artıq sözlə ifadə olunanlar isə mürəkkəb say adlanır: on beş, yüz on beş, dörd yüz, dörd yüz on beş” (1983,səh.95)

Deməli, müəllif miqdar saylarının quruluşca iki cür olduğunu təsdiq edir və sıra saylarının izahı zamanı “Sıra

saylarının şəkli əlaməti –inci (-inci,-uncu,-üncü,-ncı,-nci) şəkilcisi” (səh.105) deməklə sayların,eyni zamanda, düzəltmə olduğunu da dolayı yolla təsdiqləyir. 1980-cı ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili” (II cild morfologiya) əsərində də sayların quruluşca üç növü olduğu qeyd edilir və göstərilir ki, mürəkkəb saylar iki və daha artıq sayın yanaşı işlədilməsi vasitəsi ilə düzəlir” (səh.126).Sonra isə “on səkkiz ağac,min doqquz yüz yetmişinci il” kimi nümunələr göstərilir.

Son dövrlərdə ali məktəblər üçün nəşr olunan dərslik və dərs vəsaitlərində sayların quruluşca növləri haqqında heç bir fikir söylənilmir.Elə buna görə də elmi qrammatikalardan qaynaqlanan (əslində belə olmalıdır) orta məktəb dərsliklərinə bəzən heç bir fakta əsaslanmayan fikirlər daxil edilir. Məs.:2002-ci ildə Y.Seyidovun Bakı Universiteti nəşriyyatı tərəfindən buraxılan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (morfologiya) adlı dərs vəsaitində “Say” ətraflı şəkildə işıqlandırılrsa da, sayın quruluşca növləri haqqında ayrıca konkret fikir söylənilməmişdir. Say haqqında danışılarkən qeyd olunmuşdur ki, “Sıra saylarına tam leksik vahid kimi, onların düzəldilməsində iştirak edən şəkilcilərə isə tam leksik şəkilçilər kimi bəxş olmaq bir qədər cətinidir.Bununla belə,sıra sayları düzəltmə saylar hesab olunur, şəkilçiləri də leksik şəkilçilər adlanır” (səh.278) .

Mürəkkəb saylar haqqında isə vəsaitdə konkret fikirlə rastlaşmaq cətinidir. Yalnız o qeyd edilir ki, “Təklil və onluqların əlaqələnməsi sırasında bir sabit qanunauyğunluq hökm sürür.On bir sayından doxsan doqquz sayına qədər kəmiyyət adlarında əvvəlcə onluqlar, sonra təklillər ifadə olunur: on beş, iyirmi beş,otuz beş....” (səh.280). Bu fikir söyləndikdən sonra bu cür sayların quruluşca hansı növə aid olması qeyd edilməli idi.Lakin bu cür sayların quruluşca növləri haqqında heç bir qeyd verilməmiş, yalnız o göstəril-

mişdir ki, “ Vaxtı ilə rus dilində də bu kəmiyyətlərin adları söz birləşmələri formasında olmuşdur” (Yenə orada).

Buludxan Xəlilovun müəllifliyi ilə 2003-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (II hissə) dərsliyində də “ Say” bəhsi tamamilə öz əksini tapdığı halda, sayın quruluşca növləri haqqında konkret fikir söylənilməmişdir. Bəzən sayların mənaca növləri haqqında danışılarkən onlara nümunələr göstərilmiş, lakin bu nümunələrin sayların quruluşca hansı növünə aid olduğu qeyd olunmamışdır. Məs: qeyri-müəyyən miqdar saylarını izah edərkən müəllif qeyd edir ki, “Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayı adı altında işlənən saylar çox, az, xeyli, bir qədər, bu qədər, nə qədər, filan qədər sözlərindən ibarətdir” (səh.126). Lakin bu sayların quruluşu, eyni zamanda sayın mənaca növlərinin quruluşu haqqında heç nə deyilmir.

Dərslikdə isim, sifət, fəel və zərfin quruluşca növləri haqqında ayrıca mövzu şəklində geniş məlumat verilsə də, sayın quruluşca növlərinin izahına yer ayrılmamışdır.

Elə xüsusiyyətlər vardır ki, onlar bütün əsas nitq hissələri üçün ortaqlıq təşkil edir və onların hamısına aid edilməlidir. Əgər bütün əsas nitq hissələri üçün müştərək sayılan xüsusiyyətlər nitq hissələrindən birinə şamil edilib, digərinə şamil edilmirsə, onda bu yanaşma qeyri-normal sayılmalıdır. Yox, əgər həmin xüsusiyyət nitq hissələrindən birinə şamil edildikdə özünü doğrultmursa, deməli, həmin nitq hissəsi ümumi ölçülərdən kənarda dayanır. Məs: bütün əsas nitq hissələri lüğəvi mənaya malik olmalı, suala cavab verməli, müəyyən cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməlidir. Nitq hissələri söz qrupları olduğundan sözlərin quruluşca üç (yəni sadə, düzəltmə və mürəkkəb) formada olması həm də əsas nitq hissələrinin quruluşuna aid edilməlidir.

1990-cı illərdə morfolojiya ilə bağlı nəşr olunan orta məktəbin Azərbaycan dili dərsliklərinin hamısında əsas nitq hissəsi olan sayın quruluşca üç-sadə, düzəltmə və mürəkkəb-

növü olduğu qeyd edilir. Məsələn: B.A.Əhmədov və A.A.Axundovun müəllifliyi ilə 1990-1991-ci illərdə orta məktəbin VI-VII sinifləri üçün nəşr olunan «Azərbaycan dili» dərsliyində göstərilir ki, saylar quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur” (səh.132).

1994-cü ildə Əziz Əfəndizadə və Bəşir Əhmədovun müəllifliyi ilə orta məktəbin V sinfi üçün nəşr olunan “Türk dili” dərsliyində də sayların quruluşca növləri haqqında eyni fikir söylənilib (səh.201).

1997-2000-ci illərdə “Təhsil” nəşriyyatında yenə də həmin alimlərin müəllifliyi ilə V siniflər üçün nəşr olunan “Azərbaycan dili” dərsliyində sayların quruluşca növləri müstəqil mövzu şəklində verilir (səh.203) və burada sayın üç-sadə, düzəltmə və mürəkkəb- tərkibi növü göstərilir.

Burada əvvəlki dərsliklərdə sayın mürəkkəb adlandırılan quruluşca növü “mürəkkəb-tərkibi” adlandırılır və qeyd olunur ki, mürəkkəb-tərkibi saylar ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Məsələn: “üç-dörd, on doqquz, beşdə iki, sıfır tam onda bir və s.”(səh.203).

Sonra isə izah edilərək göstərilir ki, “üç-dörd,beş-altı tipli saylar qrammatik baxımdan,doğrudan da, əsl mürəkkəb saylardır və defislə yazılır. 1993-cü tipli saylar isə tərkibi saylardır və ayrı yazılır” (Yenə orada). Fikirləşirsən ki.doğrudanmı sayın “mürəkkəb” adlanan quruluşca növünə tərkibi sözünü artırmaqla, yəni “mürəkkəb-tərkibi” formasına salmaqla ifadə nəşə elmi bir yükə sahib olur. “Tərkib” sözünün mənası “Bir neçə sözdən əmələ gələn birləşmə, ifadə, ibarə, söz birləşməsi”¹ deməkdir. Sadə formada deyilsə, konkret bir məna ifadə edən bir neçə sözün birləşməsi. Doğrudan da, elə on beş də, yüz on beş də müəyyən bir ədədin adını ifadə edən sözlərdir-sözlərin bir tərkibdə birləşməsidir. Bir sözlə, mürəkkəb elə tərkibi deməkdir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, səh.170

2004-cü ilə qədər nəşr olunan “Azərbaycan dili” dərsliklərinin hamısında sayların quruluşca üç növü göstərilib.Yalnız 2004-cü ildən başlayaraq Y.Seyidov, Faiq Şahbazlı və Qənirə Əmircanovanın müəllifliyi ilə nəşr edilən Azərbaycan dili (Ümumtəhsil məktəblərinin VI-VII sinifləri üçün dərslik) dərsliyində sayın quruluşca iki növü (sadə və düzəltmə) göstərilmiş,bir necə sözdən ibarət olan saylar haqqında qeyd olunmuşdur ki, “Mürəkkəb adlar söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Mürəkkəb say adları da belədir” (səh.78).

İzahdan görünür ki,müəlliflər bu qənaətə gəlirlər ki, mürəkkəb sayların adı söz birləşmələrindən ibarətdir.Onda :

- 1) Yüz iyirmi beş,iki yüz on altı,on- on beş kimi say adları əgər söz birləşmələrdirsə,deməli, onlar heç bir şəkilçinin köməyi olmadan yarandıqları üçün “birinci növ təyini söz birləşmələri” (həmin əsər,səh.180) adlanan söz birləşmələrinin sırasına daxil edilməlidir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrinə aid edilən xüsusiyyətlər saylardan ibarət olan söz birləşmələrində özünü biruzə vermir.

Haqqında danışdığımız dərsliyin müəllflərindən biri olan görkəmli dilçi alim Y.Seyidov özünün 1992-ci ildə Bakı Universiteti nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” əsərində yazır :

“Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir: (birinci tərəf həmişə təyin,ikinci tərəf isə mübtəda ,xəbər, tamamlıq , zərflik,bəzən də təyin rolunda olur” (səh.181).

Cox təəssüflər olsun ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin,yəni söz birləşmələrinin sırasına daxil edilən mürəkkəb sayları əmələ gətirən sözlərin hamısı birlikdə yalnız bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilər.

2) Əgər müəllif mürəkkəb say adlandırıdığı qrammatik vahidləri “Say birləşmələri” adlandırırsa , yenə də səh və yol vermiş olur.Çünki yenə həmin əsərdə qeyd edilir ki, “Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmələrin hər iki komponenti rol oynayır,lakin söz birləşməsinin ümumi mənsubiyyəti,əsas xüsusiyyəti birləşmədəki tabe edən,mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir. Bu cəhətdən söz birləşmələrini, adətən, üç qrupa ayırırlar :

- 1.İsmi birləşmələr ;
- 2.zərf birləşmələri ;
- 3.feli birləşmələr (səh.170).

Deməli, söz birləşmələrinin qrupları sırasında “Say birləşmələri” (sonra bu haqda danışılacaq) adlı qrup yoxdur və olmadığı üçün də mürəkkəb sözləri “say birləşmələri” adlandırmaq düzgün sayıla bilməz.

3) Əgər mürəkkəb say adlarını – mürəkkəb sayları ismi birləşmələr adlanan söz birləşmələrinin sırasına daxil etsələr, yenə də mürəkkəb saylar ismi birləşmələrə aid olan digər bir xüsusiyyəti də daşıya bilməyəcəkdir. Məs.: yenə həmin əsərdə qeyd edilir ki, «Analitik (yəni şəkilşsiz) yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən də (qoşmalardan) istifadə edilir.

Ancaq ismi birləşmələr – say birləşmələri adlandırılan mürəkkəb sayları əmələ gətirən sözlərin arasına qoşmaların daxil olması qeyri-mümkündür. Məsələn: Əli kimi alim, iş üçün alət demək olduğu halda, on kimi beş, yüz kimi on beş demək qeyri mümkündür.

4) Yənə həmin kitabda qeyd edilir ki, “İsmi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları isim+isim, sifət+isim, say+isim, əvəzlik+isim, feli sifət+isimnisbətən az yayılan, az işlənən formaları isə isim+say, əvəzlik+say, isim+sifət və sairidir (səh.173)

Müəllifin göstərdiyi kimi, təyini söz birləşmələrinə daxil olan ismi birləşmələrin içərisində say+say quruluşunda olan söz birləşmələri yoxdur.

“Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr”dən (185 səh.) danışan müəllif bu cür birləşmələri beş qrupa bölür və göstərir ki, “İsmi birləşmələrin bir növü haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir. Bu da hər iki tərəfi saylarla ifadə olunan birləşmələrdir : beş yüz, on min, əlli beş, on dörd, beşdə (beşdən) biri, dördə (dördən) üç və s. Bunları konkret olaraq “say birləşmələri” adlandırmaq olar.

Əgər yuxarıda qeyd olunmuş mürəkkəb sayları say birləşmələri adlandırmaq mümkün idisə, onda niyə əvvəlcədən say birləşmələri söz birləşmələrinin sırasına daxil edilmirdi? Söz birləşmələri ismi birləşmələr, feli birləşmələr və zərf birləşmələri adı altında üç yerə ayrılırdı ?!

Çünki qeyd olunduğu kimi “ Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmənin hər iki komponenti rol oynayır, lakin söz birləşməsinin ümumi mənsubiyyəti, əsas xüsusiyyəti birləşmədəki təbə edən, mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir” (səh.170)

Əgər mürəkkəb say adları sayların 1933-cü ilə qədər (ayrıca bir nitq hissəsi kimi tanınmadığı dövrə kimi) “ismi ədəd” adlandığı dövrə təsadüf etsəydi, buna bəraət qazandırmaq olardı.

60 ilə yaxın müstəqil nitq hissəsi kimi izah edilib tədqiq olunan bir nitq hissəsini digər bir nitq hissəsinin - ismin adı ilə bağlı olan qrammatik anlayışlar içərisində izah etmək məqbul sayıla bilməz.

Söz birləşmələrinin əsas – təbəedici sözə görə qruplaşmasında özünü büruzə verən bu dolaşıqlıq onu göstərir ki, “Söz birləşmələri, onların forma və tipləri haqqında fikir ayrılığı, müstəqil istiqamətlərə meyli olmuş və bu hal indi də müəyyən dərəcədə qalmaqdadır” (səh.22).

Sabitləşməyən, dolaşıq olan fikirlərin isə orta məktəb dərslərinə daxil edilməsi yolverilməz sayılmalıdır. Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, mürəkkəb sayları morfolojiyanın tərkib hissəsindən çıxarıb onu sintaksisin tədqiqat obyektinə çevirmək özünü doğrultmur və doğrulda bilməz.

Əgər “Söz birləşmələrini müsatəqil sitaktik vahid hesab etmək ideyası dilçilikdə müəyyən dərəcədə sabitləşdiyi indiki zamanda yenə bu sahədə ciddi fikir ayrılığına təsadüf edilir”sə, (səh.24), deməli, orta məktəb dərslərində yetmiş il davam edən bir elmi ənənəyə qarşı çıxmaq hələ tezdir.

Çünki hörmətli alimin özü də qeyd edir ki, “Söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri, bundan doğan bir sıra başqa məsələlər, ciddi tədqiqat tələb edir” (səh.41).

Sayların quruluşca növlərinə gəldikdə isə bütün nitq hissələrinə şamil edilən qrammatik kateqoriyalar müəyyən nitq hissələrindən yan kecməməlidir. Sadə quruluşu öz-özlüyündə mürəkkəb olan söz birləşməsi sadə və mürəkkəb söz birləşməsi adı altında iki yerə bölünürsə, sayın quruluşca mürəkkəb növünün olmasına şübhə ilə baxmaq elmə yalnışlıqdan savayı bir şey gətirə bilməz.

Bugünkü orta məktəb dərslərində proqramda tədrisi nəzərdə tutulan kəsr saylarının quruluşca növləri haqqında heç bir məlumat verilməyib. Ona görə ki, kəsr saylarının sadə və düzəltməsi yoxdur. Kəsr sayları ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəldiyi üçün onları söz birləşməsi ilə ifadə olunan saylar hesab edərək quruluşca növləri haqqında məlumat verilməyib.

Prof. Y.Seyidovun fikrinə əsasən yalnız o sözlər mürəkkəb sözlər hesab olunur ki, onlar ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlib, bir vurğuya malik olmalı və bitişik yazılmalıdır. Yəni hər hansı bir söz iki müxtəlif sözün birləşməsindən əmələ gəlib ayrı yazılırsa, bu söz birləşməsi hesab olunur. VI-VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslində

göstərilir ki, “Əşyaların qeyri – müəyyən miqdarını bildirmək üçün başqa vasitələrdən də istifadə edilir.

b) Müəyyən miqdar saylarının qoşa işlənməsi yolu: üç - dörd uşaq, altı-yeddi uşaq, səksən-doxsan əsgər. Bunlar qeyri-müəyyən miqdar bildirsələr də, bir sözə çevrilmədiklərinə görə qeyri- müəyyən miqdar sayları deyildir” (səh.84). Əgər bu ifadələr qeyri-müəyyən sayların adlarını bildirirsə, bunlar say deyildirsə, onda bəs nədir?! Dərslikdə iki sözün birləşməsindən ibarət olan (ayrı yazılan-S.Z.) sözlərin hamısı hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq söz birləşməsi hesab olunur, məs.: altı- yeddinci siniflər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərsliyində müəlliflər qeyd edirlər ki, “Azərbaycan dilində inkar əvəzliyi üçün ayrıca söz yoxdur. İnkarlıq bildirən heç kim, heç nə, heç kəs ayrı-ayrı sözlərdən ibarət birləşmələrdir. İnkar adatı+sual əvəzlilikləri (heç kim, heç nə), iki ədat (heç kəs)” (səh.105). Bu sətirlərin verildiyi dərsliyin müəlliflərindən biri olan profs Y. Seyidov özünün “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” (1992-ci il) əsərində qeyd edir ki, “həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir” (səh.160).

Əgər söz birləşmələri müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlsə, onda müəllif hər iki tərəfi ədatlardan (heç kəs) və inkar ədatı+sual əvəzliliklərindən ibarət olan birləşmələri hansı qanuna əsasən söz birləşmələri sırasına daxil edir. Çünki ədat köməkçi nitq hissələri sırasına daxildir və köməkçi nitq hissələri də leksik mənadan uzaq söz qruplarıdır.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, kitab müəlliflərinin iki sözün birləşməsindən ibarət olub ayrı yazılan bütün birləşmələri söz birləşməsi adlandırmaları qəbul edilməz nəticədir və bu nəticə nəzərə alındıqda elmi əsərdə irəli sürülmüş fikir (söz birləşmələri müstəqil mənalı sözlərin

birləşməsindən əmələ gəlir) orta məktəb dərslərlərində söylənilən fikirlərlə (heç kəs, kim isə, nə isə söz birləşmələridir) inkar edilir. Ona görə də orta məktəb dərslərlərində həm mürəkkəb saylar, həm də mürəkkəb əvəzliliklər say və əvəzliliklərin quruluşca növləri sırasına daxil edilməli, həm sayın, həm də əvəzliyin quruluşca üç növü olduğu qeyd edilməlidir. Belə olsa, onda nitq hissələri arasında ayrışdırıcılıq yaranmaz, bütün nitq hissələri ümumi qanunauyğunluqlar əsasında izah edilib şagirdlərə çatdırılır.

Məsələn, yenə də VI-VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslərində bir dolaşlıq məsələ diqqəti cəlb edir. Burada Məmməd həsən mürəkkəb söz., sadə ad, Mehdi Hüseyn kimi “ birləşmələrlə ifadə olunan adlar mürəkkəb adlar hesab olunur” (səh.29).

Əgər “Mürəkkəb ismi əmələ gətirən sözlər birlikdə tələffüz olunur və bir yerdə yazılır”sa, onda kağız- kuğuz, qab-qacaq, dəftər-məftər, az-maz və s. kimi birləşmələr nə adlandırılmalıdır. Bunlar müəllifin fikirlərinə görə, söz birləşməsi adlanmalıdır. Hər üç birləşmənin tərəflərindən biri əsas tərəfi müstəqil mənalı sözdən ibarət olmadığına görə bunları söz birləşməsi də adlandırmaq olmaz.

Bəs onda bu cür birləşmələr hansı ad altında orta məktəb dərslərlərinə daxil edilməlidir?!

Deməli, söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərinə cavab verməyə bu cür birləşmələr və eyni zamanda say birləşmələri adlandırılan iyirmi beş, on beş kimi ifadələr söz birləşmələri kimi yox, “Mürəkkəb sözlər” başlığı altında dərslərlərə daxil edilməli və mürəkkəb say adlandırılmalıdır.

Əşyaların miqdarının müxtəlif formalarda ifadəsi

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər lüğəvi və qrammatik mənalara görə müəyyən qruplara

ayrılıra q nitq hissələrinə (nitqin eyni lüğəvi və qrammatik mənələrə malik olan söz qruplarına) bölünələr də, eyni nitq hissəsinə aid olan sözlər də, ifadə etdikləri mənə çalarlarına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Dilimizdə ümumi şəkildə kəmiyyət bildirən sözlər (saylar) sırasına daxil olan lüğəvi vahidlər də müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqli anlayışları ifadə edirlər.

Bu cəhətləri nəzərə alan dilçilər sayları da müəyyən mənə növlərinə ayraraq onları müxtəlif adlar altında qruplaşdırmışlar.

1918-ci ildə buraxılan «Rəhbəri sərf» dərsliyində «İsmi ədədin qismləri (növləri – S.Z.)» mövzusunun daxilində «ismi ədəd» adlanan sayların mənə üç növü olduğu göstərilir: 1. Əsliyyə, 2. Vəsfiyyə və 3. Kəsriyyə.

1. Əsliyyə adlanan növə əsl sayların adları daxildir. Məs: bir, iki, üç və s. 2. Vəsfiyyə adlanan ikinci növ isə -inci⁴ və -nci⁴ şəkilçiləri qəbul etmiş, yəni sıra sayları daxil edilir. Məsələn, birinci, üçüncü və s. 3. Kəsriyyə adlanan növə isə «bütün olmayan ədədlər» daxildir, yəni bugünkü tenminlə ifadə etsək, kəsir sayları: «dördədən bir, əllidən otuz bir» və s.

1924-cü ildə nəşr olunan «Türkcə sərf-nəhv» dərsliyində isə «Ədədi sifətlər, yaxud say sifətləri»¹ adlanan sayların da üç növü (1. əsli, 2. rütbə, 3. tövzi (paylaşdırma – S.Z.) göstərilir. Əsli saylardan danışarkən «birdən bir milyara qədər» olan saylar bu qrupa daxil edilir və qeyd olunur ki, «əsl say sifətləri iyirmi ikidir»². Bu sayların sırasına birdən ona qədər, (bir, beş, doqquz) ondan yüzə qədər (on, iyirmi, otuz) və «bin (min – S.Z.), milyon və «milyar» (milyard – S.Z.) sayları daxil edilir.

¹ «Türkcə sərf-nəhv» 1924, səh. 70

² Yəni orada. səh. 71

Rütbə (ərəbcə, sıra, dərəcə — S.Z.) say sifətlərinin isə əslə say sifətlərinin sonuna -nci şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş göstərilir. Məsələn, birinci, ikinci və s.

3-cü, tövziyi say sifətləri haqqında isə yazılır: «Məhdudların (sayılmış, məhdud, miqdarı az olan – S.Z.)¹ müsavi (bərabər, tən – S.Z.) qismlərə ayırdığı parçalara tövzi (paylama – S.Z.) olunduğu göstərən say sifətlərinə tövziyi say sifətlər deyirlər»². Bu sifətlərin isə əslə sifətlərin sonuna ar, - ər, - sar, sər şəkilçilərindən birini artırmaqla düzəltdiyi qeyd olunur. Məs. birər kitab, ikişər qələm. Bu cür saylar XX əsrin əvvəllərində dilimizdə müəyyən qədər işlək olsalar da, bu gün dilimizdə bu şəkilçilərin işlənməsinə az təsadüf edilir.

«Türk qrameri» kitabında isə sayın mənaca növləri haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Burada say düzəldən şəkilçilərdən danışılarkən yalnız -ıncı,⁴ -ncı şəkilçilərinin say bildirən sözlərə qoşulmasından, bölüşdürmə mənasını ifadə edən say adlarını əmələ gətirmək üçün say köklərinin sonuna – ar, ər və şar, şər şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəldilməsindən söhbət açılmışdır.

1937-ci ildə müəllifsiz nəşr olunan (Ola bilsin ki, bu kitab repressiyaya məruz qalmış dos. İ.Həsənovun hazırladığı və həbs olunduqdan sonra adının üzərinə yazılmasına icazə verilməyən dərslikdir) «Qrammatika» dərsliyində «sayın növləri» mətninin daxilində onun beş növünün olduğu qeyd edilir. 1.Miqdar bildirən saylar. Buraya beş, on və s. kim saylar daxil edilir. 2.Sıra sayları (inci⁴ şəkilçiləri ilə əmələ gələnlər 3. «Bir sayın bölük-bölük olmasını bildirən»³ bölmə sayları. Məs. bir-bir, iki-iki, üç-üç, 4. Kəsir sayları. Məsələn: üçdən bir, dördəndən üç, və s. 5.Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən mübhəm (qeyri-müəy-

¹ Ərəb-fars sözləri lüğəti, Bakı, 1985. səh. 340.

² «Türkcə sərf-nəhv». səh. 73

³ Qrammatika. Morfologiya, 1937. səh.60.

yən) saylar. Bu saylara isə çox, az, xeyli, bir qədər, o qədər sözləri və -larca, -lərcə şəkilçiləri ilə düzələn saylar daxil edilir. Məs. onlarca, yüzlərcə və s.

1941-ci ilə qədər, sayların mənaca növlərində dəyişiklik edilməmiş, qeyd olunan ildə nəşr olunan dərslikdə sayın dörd növü («miqdar, sıra, kəsir və qeyri-müəyyən saylar»¹) olduğu qeyd edilmişdir. «Bölmə sayları» (beş-beş, on-on) adlandırılan say növü bu dərsliyə daxil edilməmişdir.

1951-ci ilə qədər nəşr olunan dərsliklərdə «Say» bölməsinin izahında elə bir elmi dəyişiklik olmamışdır. Yalnız sayın mənaca növlərinin miqdarında dəyişiklik edilərək qeyd olunmuşdur ki, «Sayın mənaca üç növü vardır: 1) Miqdar sayı, 2) Sıra sayı, 3) Qeyri-müəyyən say»²

Bu dərslikdə «kəsir sayları» adlandırılan növ dərslikdən çıxarılmış, tamın hissəsini bildirən ədədlər miqdar sayları ilə birlikdə aydınlaşdırılmışdır.

A.Axundov və B.Əhmədovun 1972-ci ildə nəşr etdirdikləri «Azərbaycan dili» dərsliyində isə sayın mənaca növləri əvvəlki dərsliklərdə olduğundan fərqli qruplaşdırılmışdır. Sayın mənaca növləri haqqında dərslikdə yazılır: «Saylar mənaca iki yerə bölünür: 1) miqdar sayları, 2) sıra sayları»³.

Bu bölgüdən sonra miqdar sayları da öz növbəsində üç yerə bölünür: 1) müəyyən miqdar sayları (üç, beş, yüz), 2) qeyri-müəyyən miqdar sayları (az, çox, xeyli, yüzlərcə, üç-dörd) 3) kəsir sayları (bir tam onda bir, üçdə iki və s.)

Sayın mənaca növlərinin bu cür bölgüsü əvvəlki bölgülərə nisbətən daha elmi və daha məntiqə uyğundur.

¹ Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, 5-ci sinif üçün, II çapı, Bakı.1941, səh.63

² Ə.Abasov Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı 1951, səh.70

³ A.Axundov, B.Əhmədov, Azərbaycan dili. 5-6-cı sinif üçün, «Maarif» 1972, səh.103.

Çünki həm müəyyən, həm qeyri-müəyyən, həm də kəsr sayları ümumilikdə aid olduğu sözün miqdarını bildirən saylardır. Aid olduğu anlayışın miqdarının müxtəlif formalarda ifadəsi isə tamam başqa məsələdir. Bu dərslikdə sayın mənaca növləri ayrı-ayrı mövzular şəklində geniş verilmiş və onların hər birinə aid xüsusiyyətlər ayrı-ayrılıqda izah edilmişdir.

Sayın mənaca növlərinin bölgüsü, demək olar ki, 1972-ci ildən 2000-ci ilə qədər dəyişməmişdir. Bu mövzuya aid verilən materiallarda müəyyən imla fərqləri nəzərə alınmasa, irəli sürülən fikirlərdə heç bir elmi dəyişiklik diqqəti cəlb eləmir.

Sayın mənaca növlərinin miqdar və sıra sayları adı altında iki qrupa bölünməsi, sonradan isə miqdar saylarının öz növbəsində üç yerə ayrılaraq dərsliklərə daxil edilməsini o qədər də uyğun variant saymaq olmaz. Dərslikdə həm say haqqında ümumi məlumatın, həm sayın quruluşca, həm də mənaca növlərinin hər birinin ayrı-ayrı mövzular şəklində dərsliyə daxil edilməsi həm çox vaxt itkisinə, həm də şagirdin zehni yükünün artırılmasına şərait yaradan hal kimi qəbul edilməlidir. Say haqqında ümumi məlumat verilirəkən, onun isimlə, eyni zamanda sifətlə oxşar və fərqli cəhətləri mənasız yerə sadalanmamalıdır. İsmi və sifəti öyrənən şagird sayı öyrənərkən onun isim və sifətə oxşar, eyni zamanda, fərqli cəhətlərini özü müqayisələr yolu ilə araşdırıb tapmalı və son nəticəyə gəlməlidir. «Sifət haqqında ümumi məlumat» mövzusu yalnız sifətin yığcam tərifindən, suallarından və qısa şəkildə quruluşca növləri haqqında ümumi məlumatdan ibarət olmalıdır.

Sayın mənaca miqdar və sıra sayları adı altında iki yerə bölünməsi, elmi və sözlərin ifadə etdikləri lüğəvi məna baxımından düzgün olsa da, miqdar saylarının öz növbəsində müəyyən, qeyri-müəyyən və kəsr sayları adı altında üç yerə bölünməsi elmi və pedaqoji baxımdan hə-

min müxtəlif növlərin araşdırılmasına haqq qazandıran faktları ortaya çıxara bilməz.

Birinci növbədə, sayların müəyyən miqdar və kəsr sayları adları ilə adlandırılması məntiqlə əsasən düzgün sayılmamalıdır. Ona görə ki, sayın əsas vəzifəsi kəmiyyət — miqdar bildirməkdir. Həm müəyyən miqdar sayları, həm də kəsr sayları aid olduğu məfhumun kəmiyyətini bildir-məyə xidmət edir. Kəsr sayı dedikdə onun ifadə etdiyi kəmiyyətin məzmunu deyil, yazılış-ifadə forması nəzərdə tutulur. Əgər bir qrup saylar, konkret kəmiyyət bildirdik-lərinə görə müəyyən miqdar sayları adı altında qruplaşdı-rılsa da, kəsr saylarının özlərinin də ifadə etdiyi kəmiy-yyət elə müəyyəndir — konkrətdir. Məs, otuzun üçdə birinin konkret olaraq neçə olduğu qeyri-müəyyən yox, müəyyən-dir. Deməli, miqdar saylarını müəyyən miqdar sayları və kəsr sayları adı altında iki yerə böləndə birinin ifadə et-diyi kəmiyyət, digərinin isə yazılış forması nəzərə alınır ki, bu da qəbul edilməzdir. Eyni zamanda, hər bir mənə növünə tərif vermək, onların hər birinə ayrı-ayrı dərş saatları ayırmaq, öyrənilən anlayışın izahına aid verilən materialın genişliyi şagirdi ilk baxışdan qorxudur və həmin mövzuların öyrənilməsinə onlarda mənfi reaksiya yaradır. Verilən elmi materialın elmi şəkildə öyrənilməsini və dərşdə şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün orta məktəb dərşliklərində saylar mənaca «miqdar sayları» və «sıra sayları» adı altında iki yerə ayrılmalı, digər növlər «Miqdar sayları» mövzusunun içərisində aydınlaşdırılıb şa-girdlərə təqdim edilməlidir. Belə olduqda həm şagirdin asudə vaxtının çoxalmasına şərait yaradılar, həm də onların verilmiş materialı asan qavramalarına kömək etmiş olar.

Ali məktəblər üçün hazırlanmış Azərbaycan dili dərşliklərində və elmi əsərlərdə də sayın mənaca növlərinə ba-xışlar müxtəlif cür olmuşdur. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» adlanan dərş

vəsaitində sayın mənacə növləri ilə bağlı yazır: «Müasir Azərbaycan dilində miqdar, sıra, kəsir və qeyri-müəyyən adı ilə dörd növ say vardır»¹.

Müəllifin 1973-cü ildə nəşr olunan «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyində də sayın dörd növü olduğu qeyd edilir. Lakin miqdar saylarını müəllif «müəyyən miqdar sayı» və «təqribi miqdar sayı» adı altında iki yerə ayırır. Təqribi miqdar sayı ilə bağlı yazır: «Eyni kəmiyyət bildirməyən miqdar sayları təkrar edilərkən müəyyən miqdar yox, təqribi miqdar bildirir, məs: üç-dörd, dörd-beş, beş-altı və s.»²

1960-cı ildə nəşr edilən «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərində sayın mənacə iki (miqdar və sıra sayları) növü olduğu qeyd edilir və miqdar sayı da öz növbəsində müəyyən miqdar, qeyri-müəyyən miqdar və kəsir sayları adı altında üç növə ayrılır. Kəsir sayı haqqında isə yazılır: «Bu say müəyyən miqdar sayından sintaktik üsulla yaranır. Kəsir sayı substantivləşmiş saydır»³.

«Substantivləşmiş saydır» deyəndə müəllif, yəqin ki, mürəkkəb sayı əmələ gətirən ədədlərdən birincisinin ismin yerlik, yaxud çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etməsini nəzərdə tutur. Əgər kəsir sayı substantivləşmiş (isimləşmiş) saydırsa, onda gərək həmin say ismin sualına cavab verib, ismin yerində işlənsin. Lakin nümunə gətirilən altıda dörd(4/6) və beşdə bir (5/1) sayları sayın sualına cavab verir və aid olduğu sözdən əvvəl gəlir. Məsələn, «Püşkatma nəticəsində aşağıdakı dördə bir final qrupları yaradılmışdır».

¹ M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili, BDU Nəşriyyatı, Bakı, 1954, səh. 137.

² M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik «Maarif» 1973. səh. 112.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə Azərbaycan SSR. EA Nəşriyyatı, Bakı, 1960. səh.77.

Düzdür, kəsər sayları miqdar saylarının digər qruplarına daxil olan vahidlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində sərbəst işləmə və təyin vəzifəsində çıxış edə bilmir. Özlərimdən sonra numerativ söz vəzifəsini yerinə yetirən hissə, faiz və s. sözlərdən birini tələb edir. Kəsər sayları sintaksisdə əsasən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, yaxud ikinci tərəfinin təyini kimi çıxış edir ki, bu da kəsər saylarını müstəqil surətdə cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməkdən məhrum edir. Məs: Şagirdlərin dördə bir hissəsi idmanla məşğul olur. Digər bir qrammatik əsərdə isə miqdar sayının variantları hesab edilən müəyyən miqdar sayı, qeyri-müəyyən miqdar sayı və kəsər sayı sayın müstəqil növü kimi araşdırılır və bununla bağlı yazılır: «Sayların mənacə dörd növü vardır» 1) Miqdar sayı, 2) Sıra sayı 3) Qeyri-müəyyən saylar, 4) kəsər sayı»¹

Bu kitabda miqdar sayları ilə isimlər arasında işlənən ədəd, dənə, nəfər və s. kimi sözlər numerativ sözlər adlandırılır. Sayın hər bir növünə uyğun olaraq ayrı-ayrılıqda tərif verilir və sayın növlərinin biri-birindən fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır.

Dərslikdə bəzi maraqlı fikirlər diqqəti cəlb edir ki, bu fikirlər hələ də öz konkret həllini tapmamışdır. Məs. qeyd olunur ki, M.K.Dmitriyev çox, az, necə sözlərini say hesab etmir: «Başqırd dilinin məktəb qrammatikalarında, həmçinin başqa türk dillərində küp (mnoqo), bir nisə (skolko) say hesab edilir. Ancaq bu açıq-aşkar anlaşılmazlıqdır, səhvdir»²

Doğrudan da, diqqət etdikdə görürük ki, az, çox sözləri saylardan çox digər nitq hissələrinə uyğun gəlir. Məs: az yol, qısa yol birləşmələrinin hər birində ifadə olunan fikir sanki bir-birlərinin eynini təşkil edir. Az yolla,

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya «Elm» nəşriyyatı. Bakı. 1980. səh. 126.

² N.K.Dmitriyev «Grammatika başqırskoqo Yazıka. M.S. 1948, səh.88.

qısa yol birləşmələrinin ifadə etdikləri fikir sinonimik cərgə yaratdığı kimi, çox yol birləşməsi ilə qısa yol birləşməsi də bir-birinin əksini təşkil edir.

Qısa sifəti ilə say qəbul etdiyimiz az sözünün ifadə etdikləri mənalar arasında incə mənə fərqləri nəzərə alınmasa, bu sözlər sanki eyni mənənin ifadəsinə xidmət edir. Bu mənə incəliyi, eyni zamanda, uzun sifəti ilə çox-xeyli, qeyri-müəyyən saylarının arasında da özünü göstərir. Məs. Əlincə qalası uzun zaman yadellilərə müqavimət göstərmişdir. Yaxud, aradan xeyli zaman keçdi. Bu cümlələrdə işlənən uzun və xeyli sözləri eyni mənənin ifadəsinə xidmət edən sözlər olsa da, hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif nitq hissələrinə daxil olan sözlərdir.

Bəlkə də, elə buna görədir ki, saylar uzun müddət sifətlərin sırasına daxil edilmişdir.

Haqqında danışdığımız sayın mənaca növlərinə, yaxud say kimi qəbul etdiyimiz sözlərin işlənmə yerinə və vəzifəsinə yenidən diqqət yetirmək bu günün əsas məsələlərindən biridir.

Bizə elə gəlir ki, sayların mənaca yalnız iki növünün olduğu qeyd edilməli, dilimizdəki saylar miqdar və sıra sayları adı altında iki yerə ayrılmalıdır. Çünki «Dilimizdə bütün saylar (sıra, kəsir və qeyri-müəyyən sayların bir qismi), demək olar ki, miqdar saylarından əmələ gəlir. Miqdar sayları əsas lüğəvi vahidlərdir»¹. Deməli, sayların iki növə ayrılmasının normal bölüm olduğunu təsdiq edən fakt var.

İkincisi, sayları «müəyyən miqdar sayları» və «kəsir sayları» adı altında iki növə ayırmaq da normal hal sayılmalıdır. Məsələn, müəyyən miqdar sayları aid olduğu məfhumun kəmiyyətini nə qədər konkret təyin edirsə, kəsirlə ifadə olunan kəmiyyət ondan da dəqiq ifadə olunur. Müəyyən miqdar sayları ilə kəsir şəklində ifadə olu-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya, «Elm» — 1980, səh.127

nan sayları bir-birindən fərqləndirən yalnız onların forma – ifadə müxtəlifliyidir.

Deməli, müəyyən miqdar saylarının ifadə etdiyi kəmiyyət nə qədər müəyyəndirsə, kəsr saylarının ifadə etdikləri kəmiyyət müəyyən miqdar saylarının ifadə etdiyi kəmiyyətdən də dəqiq müəyyəndir. Digər tərəfdən, əgər hər hansı bir nitq hissəsi, o cümlədən saylar «məna növ»ə ayrılırsa, onda həmin vahidlərdən birinin ifadə etdiyi lüğəvi mənasını, digərinin isə yazılış formasını nəzərə alaraq növlərə bölmək qeyri-elmi yanaşmadır. Qeyri-müəyyən saylara yanaşdıqda isə bəzi dilçilərin də qeyd etdiyi kimi, az, çox, xeyli sözlərinin qeyri müəyyən saylar sırasına daxil edilməsi, leksik vahidlərin say olmasını təsdiq edən leksik və morfoloji tələblərdən kənara çıxır. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Say, saymaq sözündən yarandığı üçün bunlar ilk növbədə say bildirməlidir.

2. «Onlar digər nitq hissələrinin əmələ gəlməsində iştirak etsələr də, özlərinin heç bir nitq hissəsindən əmələ gələ bilməməsidir»¹. (az, çox, xeyli sözləri başqa nitq hissəsi vəzifəsində də çıxış edə bilər)

3. N.K.Dmitriyev həmin sözləri (az, çox) sifət qrupuna daxil edir. Doğrudan da, bu, diqqət çəkən münasibətdir. Çünki böyük bina, geniş dəhliz, uzun yol birləşmələrində sifət olan böyük sözü binanın, geniş dəhlizin, uzun yolun həcmi, sahəsinə, uzunluğunu bildirirsə, çox ağac, az meşə, xeyli torpaq birləşmələrində də, çox sözü ağacların geniş sahədə çox olduğunu, az sözü meşə sahələrinin tutduğu ərazinin qədərini bildirir.

Əgər çox, az və xeyli sözlərinin lüğəvi mənasındakı kəmiyyət məzmunu bu sözlərin sayların qrupuna daxil olmasına əsas verirsə, onda cüt, dəst (6 ədəd, yaxud 2 ədəd) biz, siz əvəzlilikləri, sürü, ilxı və s. kimi isimlərin də lüğəvi mənasında kəmiyyət məzmunu var.

Siz uşaqlar, biz müəllimlər.

Əksər sifətlərin (əlamət bildirən sözlərin) əvvəlinə ən, lap, daha ədatlarını artırmaq mümkün olduğu halda, say bildirən sözlərin heç bir növünün əvvəlinə bunları artırmaq olmaz (birinci sayından başqa). Ancaq həmin ədatlar az və çox sözlərinin əvvəlinə artırıla bilər və s. Bundan başqa bir qədər, bu qədər birləşmələrini də qeyri müəyyən saylar sırasına daxil edirlər. Ancaq ayrı-ayrılıqda bir, qədər və bu sözlərinin hansı nitq hissəsinə daxil olduğu məlumdur. Bunların bir yerdə götürülməsi isə sintaktik vahidin morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxil edilməsi deməkdir.

Bu deyilənlərə yekun vursaq, demək olar ki, sayın məna, sıra və miqdar sayları adı altında iki növə bölünməsi həm say haqqında söylənilən xüsusiyyətlərin dolaşığa düşməsinin qarşısını almış olar, həm də az materialla geniş xüsusiyyətə malik say bəhsinin asan yolla öyrənilməsinə şərait yaranar. Say aid olduğu məfhumun kəmiyyətini bildirir. Sayın dildə vəzifəsi aid olduğu məfhumun kəmiyyətini göstərməkdən ibarətdir. Onun müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən olması tamam başqa mövzunun söhbətidir.

Əşyaların miqdarının tarixi ifadə formalarını göstərən cədvəl

	Kitab və dərsliklər	nəşr tarixi	Növlə- ri	Nü- munələr
1	Qafur Rəşad Mirzəza- də, Məhəmməd Sadiq Axundov «Rəhbəri- sərf» ikinci çapı, Bakı	1918	1.Əsliyyə 2.Vəsfiyyə 3.Kəsriyyə	(miqdar sayları— S.Z.) bir, iki, üç (sıra sayları – S.Z.) birinci, ikinci və s. (kəsir sayları — S.Z.)
2	Türkcə sərf-nəhv Azərənşir Bakı	1924	1.Əsli 2.Rütbə 3.Tövziyi say- lar	Bir, iki, üç nci, şəkilçisi, birin- ci, ikinci ar, ər, şar, şər şə- kilçiləri ilə düzəlir Məs: ikişər, qələm, birər kitab
3	Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəm- məd Sadiq Axundov Sərf-nəhv	1925	1. ismi ə- dədlər 2. nci, inci, şəkilçiləri ilə vəsfiyyə 3. dördə bir, səkkizdə yeddi kəsriyyə 4.	
4	Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov. Qramer.Ba- kı	1934	1.miqdar say- ları 2.sıra sayları 3. kəsir sayları bölmə saylar (Üç-üç, bir-bir)	

5	Qrammatika I hissə Morfologiya	1937	1.Miqdar 2.sıra 3.bölmə 4.kəsr 5.mübhəm (qeyri-müəy- yən)	
6.	Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov, Azərbaycan dilinin qrammatikası. Nata- mam və orta məktəbin 5-ci sinfi üçün. Azər- nəşr. Bakı	1941	1.miqdar sayı 2.sıra sayı 3.kəsr sayı 4.qeyri-müəy- yən say	
7	Ə.Abasov. Azərbay- can dilinin qrammati- kası, I hissə Fonetika və morfolo- giya. 5-6-cı siniflər ü- çün Bakı. Azərnəşr	1951	1.miqdar say- ları: üç, beş, 2, 6, beşdə bir 2.sıra sayları 3.qeyri-müəy- yən say	Çoxlu, o qə- dər, bir qədər və - larca2, -larla2 şəkil- çilərinin köməyi ilə
8	A.Axundov, B.Əhmə- dov. Azərbaycan dili, 5-6-cı siniflər üçün «Maarif» Bakı	1972	1.Miqdar say- ları A) müəyyən miqdar sayları B) qeyri-müəy- yən miqdar sayları C) kəsr sayları 2.Sıra sayları	üç, beş, on az, çox, yüzlərlə, üç- iki tam onda bir, üçdə iki dörd beşinci, onuncu
9	M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti ADU nəşriyyatı, Bakı	1954	1.miqdar say- ları 2.sıra sayları 3.kəsr sayları 4.qeyri-müəy- yən saylar	

10	Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə Morfologiya Azərbaycan SSR. EA nəşriyyatı Bakı	1960	I.miqdar sayı a) müəyyən miqdar sayı b) qeyri-müəyyən miqdar sayı c) kəsr sayı II. Sıra sayı	
11	Professor M.Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik, «Maarif» Bakı	1973	1.miqdar sayı a) müəyyən miqdar sayı b) təqribi miqdar sayı c) kəsr sayları d) qeyri-müəyyən saylar	Dörd-beş, beş-altı
12	Müasir Azərbaycan dili II Morfologiya «Elm» nəşriyyatı Bakı	1980	1.miqdar sayı 2.Sıra sayı 3.Qeyri-müəyyən say 4.Kəsr sayı a) adi kəsr sayları b) onluq kəsr sayları c) kəsr sayı mənasında işlənən sözlər	rüb, yarım, yarı, para,
13	M.Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan dili Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. «Maarif» nəşriyyatı Bakı	1983	Miqdar sayları a)müəyyən miqdar sayları, b) təqribi miqdar sayları, c) kəsr sayları ç) qeyri-müəyyən miqdar saylar 2. Sıra sayları.	

«Elm və təhsil»

nəşriyyatının direktoru: *professor* **Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: **Tural Əhmədov**

Texniki redaktor: **Rövşanə Nizamiqızı**

Kompüterdə hazırlayan: **Ülviyyə Zeynalova**

Korrektor: **Şəmsiyyə Həsənəliyeva**

Yığılmağa verilmiş **28.01.2011.**

Çapa imzalanmış **05.03.2011.**

Şərti çap vərəqi **12,7**. Sifariş № **44.**

Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **300.**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: **elm_ve_tehsil@box.az**

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

